

13-105886476

Biblioteka
SVITAK
Knjiga 6

Urednik
Sava Dautović

Desimir Tošić

KO JE MILOVAN ĐILAS

Disidenstvo 1953-1995.

Otkrovenje
Beograd
2003.

UVODNA NAPOMENA

II 449001/6

Posle objavljivanja podužeg eseja o Milovanu Đilasu - „Milovan Đilas-naša drama”, u deset nastavaka u *Politici*, podsticao me prijatelj dr Vasilije Kalezić, književni kritičar i istoričar, jedan od najboljih poznavalaca dela Milovana Đilasa - da objavim knjigu o Đilasu. Ja sam najpre odbijao, potom sam došao do ideje da bi trebalo da objavim ono što sam već pisao o Milovanu Đilasu između februara 1954. i maja-juna 2002, uključujući tu i tekst iz *Politike*.

U ovoj knjizi, međutim, biće tri vrste tekstova. Najpre moji članci i komentari o stavovima i izjavama Milovana u vremenu između 1954. i 1996. On je umro 1995, ali je već iduće godine izišao zbornik priloga o Milovanu Đilasu, s prilogima počev od Lorda Ovena preko Slavoljuba Đukića do Mihajla Mihajlova (Kultura, Beograd). U tom zborniku, ja sam objavio dva napisa, jedan iz londonske *Naše reči* 1968. i drugi esej napisan u Beogradu za taj zbornik od dvadeset i pet saradnika.

Druga grupa napisa u ovoj knjizi „Ko je Milovan Đilas?” jesu tekstovi samog Milovana koji su se pojavljivali za vreme njegovog tamnovanja i docnije; bio je često kažnjavan novim presudama zbog te „ilegalne aktivnosti”, sve do smrti Josipa Broza Tita. Ovaj ga je oslobodio robije krajem decembra 1966, ali je jugoslovenski režim posle Titove smrti 1980. godine postupao s Đilasom daleko trpeljivije. U ovoj grupi članaka ima više članaka napisanih za londonsku *Našu reč* s kojom je Milovan počeo da javno saraduje 1980. godine, ali su se neki od tih članaka pojavljivali u isto vreme i u stranim listovima i časopisima. U tom poslu biće najznačajniji Milovanov sin, dr Aleksa Đilas, koga je jugoslovenski režim u to vreme „samdesetih” godina počeo da napada kao saradnika „četničke *Naše reči*”. Čak su ga proglasili i za urednika. Aleksa je saradivao, ali nije bio urednik.

848/09

Treća grupa tekstova obuhvata najpre jedno saopštenje Saveza *Oslobođenje* iz 1962. u kome se ukazuje na nemilosrdnost jugoslovenskog režima koji Milovana Đilasa sudi s retroaktivnim dejstvom zbog objavljenih memoara. Drugi tekst je uvodnik *Naše reči* maja 1965. pod naslovom „Aveti đilasovštine”. Oba nepotpisana teksta sastavio je uvodničar časopisa Božidar Vlajić (1888-1974), advokat, inače hroničar *Srpskog književnog glasnika* prvih desetak godina posle Prvog svetskog rata. Potom, materijal o Milovanu Đilasu kao saradniku *Naše reči* pojavljuje se u mom razgovoru s dr Vasilijem Kalezićem. Njegova pitanja su legitimna, jer od trenutka kada se Đilas pojavljuje u *Našoj reči* kao „junak dana” u pokretu za liberalizaciju duhova i sistema u našoj zemlji onog vremena - počela je žestoka kampanja protiv samog Đilasa u zemlji, a u emigraciji - kampanje i protiv *Naše reči*. Svi postavljaju legitimno pitanje: kako je došlo do toga da *Naša reč* iz emigracije, protivnik Đilasov pre 1954. godine, uzme u odbranu ličnost i delo Milovana Đilasa posle 1954. Ta kampanja je nekako prerasla u postkomunističku kampanju protiv Milovana u zemlji posle prvih promena u devedesetim godinama u Jugoslaviji, posebno u Srbiji.

U svakom slučaju, Milovan Đilas je bio i ostaće velika tema u našoj zemlji i u inostranstvu, jer je Đilas prvi i najznačajniji disident u Istočnoj Evropi, pre Saharova i pre Solženjicina. U svom dugom životu i radu Milovan je u prvih desetak godina bio mladi književnik sa „stažom” od tri godine robije, potom nekih dvanaest i po godina u ratu i građanskom ratu, kao i na vlasti u poratnoj Jugoslaviji, a onda mu ostaje preko četrdeset godina rada, od toga devet ponovo na robiji. Iako mu je mladenački život bio prekinut za vreme od tri godine, a za vreme disidentstva devet godina robije, njegovo delo je obimno, preko dvadeset i pet knjiga raznovrsnih po karakteru, od pripovedaštva preko memorijalnih dela do političkih razmišljanja o društvu u našem vremenu. I o nama samima.

Beograd, 27. oktobar 2002.

Desimir Tošić

Prvi deo

Desimir Tošić:
Ko je Milovan Đilas?

BEDA SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Organ Saveza komunista Jugoslavije „Borba” objavio je diskusiju u Plenumu. Centralnog komiteta „povodom slučaja Milovana Đilasa”, i to u broju od 18. januara govore Josipa Broza, samog Đilasa, Edvarda Kardelja, „drugu izjavu Đilasa”, i „završnu reč Josipa Broza”. U broju od 19. januara objavljeni su govori Dedijera, „ograđivanje” Milovana Đilasa „od izlaganja” Dedijerovog, potom govori Mitre Mitrović, Svetozara Vukmanovića, Miloša Minića, Krste Crvenkovskog, Rodoljuba Čolakovića, Borisa Zihlerla, Moše Pijada, Veljka Vlahovića, Mome Markovića, Petra Stambolića i Zvonka Brkića. U „Borbi” od 20. januara nalaze se govori Melentija Popovića, Blaže Jovanovića, Mihe Marinka, Josipa Cazija, Aleša Beblera, Avde Huma, Cvijetina Mijatovića, Jakova Blaževića, Velimira Stojnića.

Članci, rasprave i „pamfleti” - kako se kaže u optužnici Milovana Đilasa - sadrže kritički osvrt na današnji razvoj vladajućeg elementa i samog režima u Jugoslaviji. Diskusija „povodom slučaja Milovana Đilasa” u Centralnom komitetu Saveza komunista ukazuje baš na probleme koji su se pojavili u samom režimu, kao što razgolićuje celu partiju, njeno vođstvo, njene metode, kao i njenu demoralizaciju. Zato je potrebno osvrnuti se i na tu diskusiju.

Đilas - „glasnogovornik zapada i socijaldemokratije”

Jedna od osnovnih optužbi protiv Đilasa jeste da je on, šetajući se po inostranstvu, došao pod uticaj Zapada i revizionističkih i nerevolucionarnih ideja socijaldemokratije.

Sam Tito u svojoj uvodnoj reči na sastanku Centralnog komiteta (CK) veli da „će se sve moguće neprijateljske sile suprotstavljati u raznim formama” jugoslovenskom režimu „i stavljati mu u točak svoje štapove, naročito ako se uzme kakve uticaje imamo sa Zapada”. Među uzorke za odvajanje Đilasa od komunističkog vođstva navodi:

„uticaj sa Zapada, odlazak u inostranstvo”. Kardelj ide i dalje i kaže da je Đilasova „postavka demokratije” „pozajmljena od Zapada”.

Stambolić, interpretirajući „reči radnika” komunista, veli za Đilasa da ga nije „trebalo pustiti u inostranstvo, da je pao pod uticaj Bevana”. M. Popović, koji je bez sumnje u kritici Đilasa bio odmeren, izjavio je da se Đilas nalazi „pod uticajem raznih shvatanja koja kruže u međunarodnim krugovima”.

Valjalo bi postaviti jedno pitanje vodstvu Saveza komunista, kao i njegovim advokatima u inostranstvu: zašto Socijalistički savez hoće da uđe u Drugu internacionalu i jugoslovenski režimski sindikati u Svetsku sindikalnu organizaciju, kad su protivu „zapadnih shvatanja”?

„Bravo Đilas, ti si najbolje raskrinkao tu komunističku bagru!”

To su reči nikoga drugog do Mome Markovića, što ih je izgovorio na Plenumu CK, govoreći da je reakcionarna „čiftarija počela da divlje i glasno dreči, aplaudirajući” Đilasu. Brkić je bio još konkretniji; on veli da „u Zagrebu, na primer, sitna buržoazija shvatila ga (Đilasa, pr. ur.) je tako da će se sada sve njihove trgovačke i obrtničke radnje vratiti”. Čolaković je išao najdalje u slikanju stanja u vladajućoj partiji prema Đilasovim člancima: „Prema onome s čime je Đilas povezo ove svoje tvrdnje proizilazi da su dve-tri hiljade rukovodećih komunista u ovoj zemlji zverinjak u kome se okoreli sebičnjaci otimaju za privilegije svake vrste. Đilas hoće te ljude da prikaže kao bandu kojoj ništa nije sveto... Praktično politički znači da treba uzeti motku pa ju rasturiti...”

Po Blaži Jovanoviću, Đilas je postao „zastava malo-građanštine, svega što ne valja u zemlji i čitave reakcije”. Tito prebacuje da Đilas misli da su „stari komunisti” „zapravo kočnica tog brzog razvitka” (demokratskog razvitka, pr. ur.), da su „oportunisti” i da ih „treba na neki način onemogućiti”. Đilasova pisanja izazvala su pojavu da je „za kratko vrijeme, za ovih par dana, počelo da vri kad su reakcija i svi kolebljivci i svi nezdravi elementi u zemlji počeli da dižu glavu”. Po M. Popoviću, „Đilasovi

članci su organizovali i mobilisali sve te elemente” - malo-građane, anarhiste i liberale i „to kao otvorene protivnike”. Miho Marinko veli da su na Đilasove članke „seljaci, koje najviše tišti ovaj naš sistem, počeli držati glavu, da su krugovi koje tišti neka društvena disciplina počeli smatrati njega (Đilasa, pr. ur.) za svo- ga glasnogovornika”.

Najoštrij je bio Blažo Jovanović koji je rekao da Đilas nije udario samo protiv partije nego je isto tako „udario po čitavom rukovodstvu”.

Kvalitet komunističkih rukovodilaca

O ovom kvalitetu govore sami rukovodioci.

Vukmanović veli u samom početku da je on „jedan od onih kojima su se u osnovi sviđali Đilasovi članci”. „Nijesam imao vremena za teoretsko podizanje” - kaže šef jugoslovenske ekonomske politike - „jer sam se većinom bavio praktično-političkim radom”. U moralnom pogledu Vukmanović ne samo da se ne brani od Đilasove kritike kaste i birokratije, nego sa radošću deteta uzvikuje: „... ja sam među njima (borokratija, pr. ur.), ne izdvajam se i neću se izdvajati jer ja idem i u klub gore (Dedinje? pr. ur.), idem i na utakmice, imam i auto i stanujem u vili”.

Crvenkovski priznaje da su komunisti u Makedoniji „sve do pojave ‘Odgovora’ uglavnom primali” Đilasove teze. Crvenkovski čak priznaje da je i sam u nekim „člančićima” „počeo da lansira Đilasove misli”, „jer nije mogao da ih sagleda kao što ih je sagledao juče”.

Čolakoviću su se „neke” od Đilasovih „postavki” dopadale. Veljko Vlahović, koji je direktor „Borbe”, isto priznaje da je „u osnovi odobravao članke” Đilasa. Koliko je pak ideološki visok nivo jugoslovenskog šefa policije Leke Rankovića vidi se lepo po prikazu Veljka Vlahovića. Kada je direktor „Borbe” tražio povodom Đilasovih članaka, Lekino mišljenje - „drug Marko nije mogao tog momenta da kaže svoj stav prema člancima”!

Blažo Jovanović priznaje da su Đilasovi „članci čitani i drugovi su o tome diskutovali, istina površno, pa neki su odobravali”,

„jer se mnogi nijesu mogli ni razumjeti u onakve filozofske zavr-zlame”.

Peko Dapčević, u odbranu čije žene je Đilas bio ustao u svom članku „Anatomija jednog morala”, izjavio je da je izvesni Đilasove članke „olako odobravao”, ali i „dijelom i kritikovao”.

Bebler, ustajući protiv Đilasove uobraženosti i prikazujući istovremeno svoju ličnu, veli: „Neću sebe da hvalim... ispalo je da sam ja bio u toj ekonomskoj komisiji (na Socijalističkoj konferen-ciji u Aziji, pr. ur.) isto tako jako bio zapažen...”

Mijatović podvlači da je za njega diskusija drugog dana „evoluirala”, „jer je donekle imao drukčije mišljenje juče ujutro”. Optužuje Dedijera što je u svom govoru „počeo sa onim podi-laženjem drugu Titu”, a Đilasa da „kumuje” kampanji koja ima zadatak da „CK Bosne i Hercegovine prikaže kao jedno primitivno, nekulturno rukovodstvo”. Krstulović je uspeo samo da izjavi da „je u početku mislio da su Đilasovi „članci bili u saglasnosti sa drugo-vima iz Izvršnog komiteta”.

Ovi navodi ne govore samo o ideološkom kvalitetu komuni-stičkih rukovodilaca nego i o činjenici da je većina tih rukovodila-ca u osnovi u prvo vreme podržavala Đilasov stav.

Beda i kaos u komunističkim redovima

Sam komunistički maršal kaže: „Mene ovde jedno zabrinja-va, drugovi i drugarice. Zabrinjava me nevjerojatno nizak idejno-politički nivo mnogih članova naše Partije...” Ima „klasnog nepri-jatelja u Savezu komunista”, veli Broz, „i to se jasno vidi poslije Đilasovih članaka”.

Kardelj u svom referatu još je ozbiljniji u svome zaključku: „Možda ima kod nas i ljudi koji osećaju da je nešto prazno u njima od kad su izgubili veru u staljinske dogme...”

Dedijer je potpuno jasan u svojim tezama: „Prvo, da je idej-ni nivo slabiji nego što sam mislio... Drugo, jeste čisto moralno pitanje. Mislim da se svaki od nas uverio da nas ljudi osipaju pita-njima, kako do juče jedno mislimo, a sad preko noći odjednom okrenusmo ćurak”.

Mitra Mitrović, da bi prikazala dezorijentaciju komunista u Jugoslaviji, saopštava Plenumu CK da je pokušala u izvesnim kru-govima da kritikuje Đilasa, ali da je „u gradskoj organizaciji naišla kod izvesnih drugova, nije važno kod koga i da li kod većine, na takav otpor da je to bio malograđanski anarhizam...”

Ziherl govori o istoj pojavi kao i Crvenkovski. „I kad sam o tome napisao kritiku, čitav jedan krug pristalica takve literature (dekadentne, pr. ur.) graknuo je: Ti si ždanovac, ti propisuješ šta tre-ba pisati, a šta ne treba pisati”. Kad je Vidmar napisao kritiku povod-om jednog francuskog komada - veli Boris - „odmah je proglašen za kulturnog policajca” od samih komunista.

Minić je prizano vrlo značajne stvari na Plenumu CK. Govo-reći o Đilasovoj kritici da u partiji i režimu ima „protekcionaštva, zloupotreba”, priznaje da „su ove pojave prilično širokih razmera”.

Miho Marinko je u prikazivanju dezorijentacije među komu-nistima otišao najdalje, tvrdeći da „su ljudi uzimali Đilasove stavo-ve kao direktive”.

Josip Cazi je bio onaj koji je najbolje prikazao kako izgleda vladajući režim u Jugoslaviji i komunizam uopšte. „Sad tu postoji, kaže drug Đilas, jaka tendencija da se komunisti pretvore u popove i žandare socijalizma. Ja nisam nikakav teoretičar, ali mislim da je svaka demokratija imala i svoje popove i žandare. To je tačno, a mislim da i socijalizam i svoje popove i žandare... Ja višim volim... da budem pop socijalizma... nego da opet u nekoj kapita-lističkoj glavnjača razmišljam...”

Tantalove muke komunističkih perjanica!

Mnogi komunistički prvaci žale se da se nalaze u izvanre-dnom duševnom stanju.

Sam Đilas veli u poslednjoj izjavi da mu je pao „davo s duše”! U jednoj drugoj izjavi priznaje da nije „u stanju da pravilno misli”, jer se nalazi „pod izvesnim uzbuđenjem”.

Dedijer, koji je inače za vreme rata ranjen u glavu, otišao je najdalje u pogledu slikanja duševnog stanja komunističkih perjani-ca. Dedijer „doživljava teške dane”. Kad ga je Tito pozvao, Dedijer

je i maršala sreo „u isto tako duševnim mukama“. Povodom Kardeljevog referata Dedijer kaže da je bio „tako strahovito uzbuđen“ da nije „mogao sve da prati“.

Prva Đilasova žena istupa sa puno cinizma prema samoj sebi: „Nalazim se u vrlo glupoj situaciji da se nadovezujem na slučaj Đilasov...“ Ograničeni bivši partizanski general Vukmanović moli prisutne komunističke prvake da „vjeruju da on vrlo teško tu stvar (Đilasova afera, pr. ur.) preživljava“. Na kraju, najbolja su sledeća dvojica. „Ljubav“ Mome Markovića: „Skoro dvadeset godina poznajem Milovana Đilasa. Voleo sam ga strašću čoveka...“! „Filozofija“ Moše Pijade: „Ja nisam slobodan čovek, a držim da sam komunista“.

Diktatura u partiji

Iz diskusije u CK vidi se dosta jasno da nikakvi pa čak ni partijski forumi ne odlučuju u Jugoslaviji. Odlučuje samo jedan čovek, Broz, sa nekoliko doglavnika kojima ovaj više izlaže svoje planove nego što ih pita za mišljenje.

Sam Tito u uvodnoj reči kaže da je u vezi sa Đilasovom aferom u to vreme bio „van Beograda u Sloveniji“, ali da je odmah tražio „da se njegovi (Đilasovi, pr. ur.) članci smjesta dalje obustave, da se ne štampaju, dok se ta stvar ne riješi“.

Dedijer je najbolje otkrio unutrašnje stanje u partiji: „... Nisam čovek automat, pa da odmah jednu stvar prihvatim radi autoriteta čoveka koji je daje“. „Ko hoće iskreno da metne ruku na srce, to će morati da prizna: stavovi Milovana Đilasa, u „Borbi“ bili su manje-više prihvaćeni od većine nas koji sedimo ovde“.

Moša Pijade govori o „fami“ da postoji diktatura u partiji i da u njoj još uvek vladaju staljinističke metode; prebacuje Dedijeru što tvrdi „da su date direktive za raskrinkavanje Đilasa“ i „da se Sekretarijat (Saveza komunista, pr. ur.) nije sastajao poslednjih meseci“.

Stambolić, koji ima u sebi mnogo onog žbirsko-staljinističkog duha, optužuje povodom gornjih tvrdnji da Dedijerove reči potpuno odgovaraju „rečima Sretena Žujovića koji je to Rusima govorio za isto ovo rukovodstvo i za isti ovaj komitet“.

Jugoslavija - zemlja eksperimenata

Ne treba nikoga da iznenađuje što na Plenumu Saveza komunista niko nije pominjao ni narode Jugoslavije ni njihovu slobodu ni njihovo blagostanje. Ali, pored svega toga, govorilo se ako ne o ljudima, ono o Jugoslaviji kao zemlji, u kojoj se izvode tako zvani socijalistički eksperimenti.

Kardelj je u svome referatu prvi put izjavio da se oni ne kaju za stare staljinističke metode: „Birokratske forme koje su se primenjivale u prvim godinama borbe za Petogodišnji plan bile su progresivne i jedino moguće“. Ne može biti definitivnog napuštanja staljinističkih metoda, jer Kardelj javno tvrdi da su oni i danas „prisiljeni da čak u privrednim odnosima, a kamoli u političkom životu, zadrže izvesne elemente prinude“. Ako bi se odrekli ovih prinuda, Kardelj sasvim jasno zaključuje da bi komunisti rukovodioci morali „preko noći“ „predati zemlju buržoaziji ili kominformizmu“.

Tito je još jednom potvrdio da „približavanje Jugoslavije zapadnoj demokratiji“ znači približavanje „na pitanju saradnje, na vanjsko-političkom planu“, „ali ne u pitanju unutarnjeg sistema“.

Minić, koji je bio drugi ozbiljniji referent povodom Đilasovih teza, nije krio da je jugoslovenski sistem komunistički a ne socijalistički, to jest da je jugoslovenski sistem u stvarnosti sistem tako zvane diktature proletarijata a ne „socijalističke demokratije“, kako to benetaju izvesni socijaldemokratski prvaci na Zapadu. Nema demokratije u Jugoslaviji za sve građane i neće je biti dok Savez komunista sa Titom na čelu ostane u vlasti. Naprotiv: „Celokupno naše zakonodavstvo, sve naše mere baziraju, veli Minić, na nepriznavanju ravnopravnosti buržoaziji i buržuju. To je osnovna karakteristika... da u diktaturi proletarijata nema ravnopravnosti za buržoaziju“. Za „mešanje političkih faktora u rad sudstva, UDB-e itd.“ - veli Minić - da je „to sitnica“. Minićev zaključak je jasan za svakoga ko zna da čita: „Klasni sukobi imaju da se razmršuju, demokratski mimo ako protivničke klase mimo trpe vladavinu vladajuće klase, a ako protivničke klase hoće da posegnu za vlast, onda ih mi ugušimo. Tu je oružje, vojska, policija, sve to stupa u dejstvo. Tako se razmršuje klasna borba...“

Đilasov „portret”

Pošto je pao u nemilost, Milovan Đilas, treći potpredsednik Republike, član Sekretarijata Izvršnog komiteta Saveza komunista, jednoglasno izabrani predsednik Narodne skupštine itd, itd. - nije više tako ni lep ni dobar ni ispravan ni komunist ni čovek. Na sednici CK on je dobio jedan nov portret, sa bojama iz prošlosti, kao i sa bojama iz sadašnjosti.

Iz prošlosti: onaj Moša Pijade, nekad zvani „Šiki”, kao pravi stalinista setio se da je Đilas u doba svoje mladosti pisao pesmu „Mladić ide ulicom i zvižduće” i nabacuje mu da Đilas i dan-danas, kao mladić, „ide ulicom i zvižduće na sve - na Savez komunista, na marksizam, na sve tradicije i na revoluciju”. Parafrazirajući Đilasovu misao o „Anatomiji jednog morala”, Moša je zlokobno sveo Đilasa na „moral jedne anatomije”, to jest na moral jedne gomile mesa i kostiju.

U sadašnjosti, Đilasov portret, naravno, mnogo je tamniji. Za Beblera je Đilas suviše „nađmen”: „On je pametniji od sviju nas”. „Ti moraš sa toga pijedestala da siđeš” - poručuje mu Aleš. Crnogorac Jovanović tvrdi da je Đilas „nepošten”, jer je „hteo da bude izabran” za predsednika Narodne skupštine, iako se „nije slagao” sa drugovima. „On je obmanuo sve narodne poslanike”.

Ni Tito nije štedeo svoga ratnog pobratima. Nekada slavni pisac i govornik, sada je postao pamfletista. Za Đilasov članak u „Novoj misli” - veli komunistički maršal da je to jedan „opskuran pamflet”. Ali i više od toga, Đilas je odjednom postao nezualica: „On je bio van naše stvarnosti, on ne zna u čemu je suština razvika socijalizma, on ne poznaje naše uredbe, ne zna svu muku i težinu stvaranja naših zakona...” Dakle, Đilas, prvi doglavnik, to je postala jedna budala koja je prespavala ilegalni rad, takozvanu narodno-oslobodilačku borbu i takozvanu izgradnju socijalizma.

Za Kardelja, Đilas je najpre onaj koji „svojim arogantnim i uobraženim tonom razgovora sa svima onima koji se nisu slagali sa njegovim mišljenjem”. Dalje, veli Edvard da je Milovan bio „uvek sklon apstraktnom šematizmu, mehaničkom prenošenju tuđih šema i zaključivanju po analogiji, a nikada sklon temeljitoj naučnoj analizi stvarnosti”.

Stambolić je istakao da je „jedna mala grupa” koja se obrazuje oko časopisa „Nove misli”, a na čijem čelu je stajao Đilas - u stvarnosti „postala Makartijev komitet”.

Pijade želeći da izigra Đilasovu uobraženost, ovako prikazuje Milovanovu zaljubljenost u samog sebe: „A u tom centru svet-skog zbivanja i svih svetskih suprotnosti, u tom čvorištu svih svetskih čvorova i u toj neviđenoj bitci - tu je on, Milovan Đilas, onaj koji donosi novu misao, đilasovsku, da upotrebim njegov sopstven izraz. Jer on nije samo Đilas, on je i prvi đilasovac”. Kritikujući Đilasove napade na birokratiju i kastu kao i „političku pornografiju”, Moša ukazuje na činjenicu da Đilas „ina i sada vilu i dva auta, itd, pa i više od drugih koje je opisao kao takvu odvratnu kastu „a da mu samo članci u ‘Borbi’ donose blizu 220.000 dinara”.

Đilas ima reč...

Do svojih pogleda Đilas veli da je došao „upornim i dugim radom”. Mada ne veruje da su „sve te misli apsolutno tačne” - ipak on je „uvjeren da jesu”. Iako je ovo gornje protivurečno, on priznaje da je kritikovao „sve oblasti našeg sistema, ali protiv toga sistema kao cijeline nije niti zamišljao neki bitno drukčiji, bilo sada bilo u doglednoj budućnosti”.

Iz prve izjave Đilas ostaje čitav. Priznaje samo ono što su svi utvrdili - da se ne slaže sa vodstvom. Ali ne priznaje da su njegove ideje pogrešne, nego je „uvjeren” da su „apsolutno tačne”.

Povodom govora Dedijera, Đilas se osvrnuo i u toj izjavi bio dosta jasan. On bi „do tih istih teza došao”, što se njega „subjektivno tiče” - „izdvojio se on ili ne iz kolektiva”! „Ja sam se odvojio od Partije”, veli Đilas, ali ne iz „neprijateljskih pobuda, nego iz razloga koji su idejne prirode”! „Za ovaj Savez komunista, kakav je sada, ne verujem da on može da gura, ako ne bi pretrpeo ozbiljne promene. I kada mi Kardelj kaže to, ja stvarno ne verujem”. Pa Đilas produžava: „Većina komunista, po mome mišljenju, nisu komunisti... Seljaci komunisti nisu po mom mišljenju komunisti... Drugo, smatram da unutra u gradu ima previše toga činovničkog, intelektualnog elementa koji igra prosto veliku ulogu u partiji.

Smatram da je uloga ovog aparata ... previše velika..." Iako nije za višepartijski sistem, Đilas tvrdi da „socijalizam ne postavlja, socijalistička teorija ne postavlja kao apsolutni princip jednu partiju" i da bi trebalo uvesti „neki grupni sistem".

„Druga izjava Milovana Đilasa", kako ju naziva režimska štampa, u stvarnosti je njegova treća izjava. Ko je slušao ovu poslednju izjavu preko radija, pa je potom pročitao u „Borbi", morao je da stvori dva utiska i to sasvim različita. Prema štampi, Đilas se u svojoj poslednjoj izjavi samo „razoružao", kako bi rekao Čolaković. Prema radiju, što mora da bude tačnije, Đilas je priznavao sve svoje greške i grehe na poznati klasični sovjetski način. Ko ga je slušao, imao je utisak da je tu reč o jednom čoveku koji je za vreme jedne noći preživio slom, o čemu i sam Đilas govori.

Tu odmah na početku poslednje izjave, Đilas priznaje da se u njemu „neki đavo" preloinio „u toku ova dva dana". Priznaje siroti Đilas da je to bila „prva noć" koju je „takoreći normalno spavao". U odnosu na Tita, Đilas se potpuno razoružao: „Ja primam sve što je drug Tito rekao, ja bih čak i oštrije neke stvari rekao". Pa u produžetku, na tipičan sovjetski način: „Ovaj Plenum je mene uverio da od pobeđe birokratizma u Jugoslaviji nema ni govora. U tom smislu, drugovi, meni se vratila ona vera u Savez komunista koju sam juče potpuno otvoreno odricao, a tine razume se i vera u CK, Savez komunista i CK kao glavnu antibirokratsku snagu u našoj zemlji... Očevidno od moje teorije... u praksi ne može ništa da ostane... Meni su sada sve stvari jasne, sve te indirektno i direktne kritike CK i aluzije na druga Tita, sve je to meni sklopljeno logično u mojoj glavi!"

Tako se završila poslednja reč nekada slavnog i nadmenog Milovana Đilasa, a danas već odbačenog, moralno unakaženog nekadašnjeg člana Izvršnog veća i Sekretarijata Saveza komunista Jugoslavije.

Malo statistike

Od 109 članova CK Saveza komunista uzelo je reč samo 30. Đilasa je otvoreno branio Dedijer, a prikriveno njegova prva žena Mića.

Zanimljivo je da skoro 3/4 članova CK nisu uzeli učešća u diskusiji i na taj način nisu ga direktno osudili. Tu ima značajnijih partijskih ličnosti, kao što su Aleksandar Ranković, Mijalko Todorović, Jovan Veselinov, Dobrivoje Radosavljević, Koča Popović, Spasenija Babović i Veljka Zeković - na strani Srba, pa potom među Hrvatima nisu uzeli učešća u diskusiji Vladimir Bakarić, Đuro Salaj, Ivan Gošnjak, Ivan Božičević. Od Slovenaca nisu uzeli reč Boris Krajger, Stane Kavčič (za ovog poslednjeg se veli da je bio jedan od zastupnika Đilasovih ideja u Sloveniji). Od Makedonaca nisu govorili ni Lazar Koliševski ni Ljubčo Arsov.

Od 27 članova CK, koji su se borili na Đilasove teze, samo su njih 5 koji su ozbiljno čitali Đilasove članke (Broz, Kardelj, Milentije Popović, Minić i Vlahović). Vukmanović je čitao samo letimično; Čolaković „uspup"; Moša „na dohvat i površno"; Blažo Jovanović veli da su se teško mogle razumeti Đilasove „zavrzlamе"; Miho Marinko je vrlo otvoren: „svi skupa nismo dublje ulazili u stvar"; za Josipa Cazija „može biti i sreća" što svi komunisti nisu čitali Đilasove članke; Dapčević, iako je „zajedno razgovarao sa Đilasom", prilazio je njegovim člancima „površno i naivno"; Bebler, čitajući Đilasove članke, nije se „mnogo udubljavao".

Više ne može biti sumnje

Kad je počela 1941. godine partizanska borba, lagali su da njihova akcija nije borba za vlast. Kad su uzeli vlast, lagali su da neće diktaturu nego demokratiju. Kad su ih izbacili iz Kominforma, lagali su da se više neće služiti staljinističkim metodama. Kad su želeli da uđu u Socijalističku i sindikalnu internacionalu, lagali su da su postali socijalisti i demokrati. Kad su obesili Hebranga u zatvoru, a Arsu ubili kao divljač na granici, lagali su da tako postupaju samo sa sovjetskim agentima. Kad su Sretena Žujovića naterali da se popljuje po glavi, lagali su da je to iskrena ispovest.

Međutim, iz svih tih pomenutih slučajeva, kao i iz diskusije u CK „povodom slučaja Milovana Đilasa" - pokazalo se da jugoslovenski vodeći komunisti predstavljaju jednu grupu lažljivaca, ubica, nezalica, degenerisanih primitivaca, grupu ljudi koja nije

valjala ni Sovjetskom Savezu, koja se za kratko vreme izigrala i na Zapadu, a koju je narod već u danima građanskog rata pravilno bio ocenio kao grupu zlikovaca kojima ništa nije sveto - eto, ta grupa danas se svojim Trećim plenumom, kako bi se to reklo komunističkim rečnikom - raskrinkala sama još i pred narodom i pred čitavim svetom.

Naša reč, Pariz, februar 1954.

ĐILAS IZMEĐU 1953. I 1968.

- od robije preko puta u inostranstvo -

Skoro pre ravno petnaest godina Milovan Đilas, ondašnji član Izvršnog komiteta Saveza komunista i skoro u isto vreme predsednik Savezne skupštine, počeo je objavljivati svoje sporne članke u *Borbi*.¹ U tim godinama porušenih mostova sa Moskvom i njenim satelitima, sa otkaznim privrednim sporazumima, ostavši bez izvora ideoloških nadahnuća, trebника i uputstava - jugoslovenski komunisti su se ljuđali, nešto od straha, nešto od bolova, nešto od konfuzije. Glasovi Milovana Đilasa toga trenutka bili su za vladajući sloj novi glas, ali i glas neizvesne budućnosti. U prvi čas, dok su članci Đilasa džigljali svake nedelje ili svakog drugog dana, nikome se nije pričinjalo da se zbiva nešto novo, ni u čoveku koji misli i to objavljuje, ni u Savezu komunista. Međutim, ideje koje je izlagao Đilas bile su ili nova misao za jednog marksistu-lenjinistu, ili su bile u dijametralnoj suprotnosti, ne sa priznatom zvaničnom teorijom, ali sa izvesnim pogledom „na svet“ predstavnika jednog totalitarnog režima.

Đilas je sa svojim bližim prijateljima - koji su ga posle pada njegovog 1954. skoro svi napustili, čak ga niko nije, izuzev njegove prve žene i konfuznog i neuravnoteženog Dedijera, ni branio - već januara 1953. godine osnovao časopis sa karakterističnim imenom: „Nova misao”.² I tu, u „Novoj misli” i u „Borbi”, Đilasova

¹ Đilasovi članci počeli su izlaziti 11. oktobra 1953. i to svake nedelje do 20. decembra, a od toga dana pa sve do 7. januara 1954. svakog drugog dana

² *Nova misao* počela je izlaziti januara 1953. a prestala januara 1954. U poslednjem januarskom broju izišla je Đilasova „Anatomija jednog morala”. U redakcijskom odboru časopisa bili su Milan Bogdanović, Dobrica Ćosić, Oskar Davičo, Bora Drenovac, Milovan Đilas, Dušan Kostić, Skender Kulenović (koji je bio i glavni i odgovorni urednik) i Mihailo Lalić. U redakcijski odbor ušao je docnije - verovatno se ugurao septembra 1953 - i Vladimir Dedijer. U ovom redakcijskom odboru nalaze se i književnici; od političkih ljudi prve linije bio je samo Đilas.

misao više je bila u traženju nego što je definitivno zaključivala, - jer je „doba velikih teoretskih i isteoretisanih programa... već prošlo”. Đilas je već prvi - potpuno oslobođen hipoteke slavenofilstva, i majke Rusije, i Staljinina „čoveka živog, jednostavnog, besmrtnog i genijalnog”³ - počeo da traži izlaz izvan sfere utvrđenih marksističko-lenjinističkih formula i teorema:

„Moramo se boriti, i to u sopstvenim redovima, protiv prošlosti (prošlih ideja, navika, formi, rada) koja kao mora davi i naše mozgove i sputava naše snage.

*Revolucija se ne može spasiti svojom prošlošću. Revolucija mora naći nove ideje, nove oblike, nove pozive, drugojačije od nje same, nekadašnje. Nov stil i jezik... Nove generacije u hiljadama stupaju u tu novu stvarnost, ali... revolucija je za njih breme, slavna tradicija, ali ne - život...”*⁴

Ako gornje nove misli predstavljaju novu misao za jednog marksistu-lenjinistu - u istom trenutku rastao je i jedan drugi Đilas koji je bio u potpunoj suprotnosti sa nekadašnjim Đilasom marksistom-lenjinistom, u potpunoj suprotnosti od onoga što je marksizam-lenjinizam proizveo u obličju i stvarnosti jednog totalitarnog sistema; u tim mislima Đilas je negirao sve one osnove koje rađaju, održavaju i čine jedan totalitarni režim. Đilas je bio jedini jugoslovenski komunisti, bar među onima iz prve linije, koji se otarasio totalitarizma. Drugi su pokušavali da nađu „nove oblike” (i našli su

³ Đilas je objavio u „Borbi” od 21. XI 1942. jedan panegirik Staljinu, pesmu u prozi, možda nešto najlitterarnije što je objavljeno o Staljinu, pod naslovom „Susret sa Staljinom”. Tu on naziva Staljinina „čovekom živim, jednostavnim, besmrtnim i genijalnim” - navod je ovde prema francuskom tekstu objavljenom u „Bulletin Yougoslave”, Vol, No.1, maj-juni 1952, Pariz (u izdanju grupe nezavisnih demokratskih Srba, Hrvata i Slovenaca).

⁴ Navodi iz Đilasovih stavova u člancima u „Borbi” beleže se prema „Našoj reči” koja je 1954. godine u brojevima 51, 52 i 54 objavila niz iscrpnih članaka o Đilasovom nastupu: „Slučaj Milovana Đilasa” (M. C.), „Milovan Đilas i njegove teze” (B. M.), „Beda Saveza komunista Jugoslavije” (K. Kostić), „Od jednog razlaza u partiji do stvarne borbe za demokratiju” (Marko Krstić) i „Anatomija njihovog društva” (S.R.).

ih) i „novi stil i jezik” (ne često), ali su stvarnosti režima ostale da vladaju izuzetnom upornošću. Đilasovaa misao toga vremena suprotstavila se toj totalitarnoj stvarnosti, iako je nije izričito i neposredno još uvek odbacivao:

„Moramo, dakle, učiti i naučiti da poštujemo tuđe mišljenje, makar nam izgledalo i glupo i konzervativno. Moramo se privići da sa svojim stavovima ostajemo u manjini, makar bili u pravu, a da pri tome ne mislimo da socijalizam, revolucionarne tekovine i slično moraju propasti...”

Prije svega jedna od najozbiljnijih „socijalističkih” zabluda u našoj zemlji danas jeste kad se zahtijeva da se sadašnji razvitak uklopi u neki tačan zaključak, u formulacije. To je u stvari, ostatak onog kobnog dogmatskog metoda i misaonog siromaštva koji su izrasli iz uslova surove neljudske i nesocijalističke stvarnosti staljinske despotije.

Marksizam, dijalektički i istorijski materijalizam, velika je tema - u koju za sada ne ulazimo...

I zato prvi zadatak i jeste socijalističke i svake stvarne demokratije da omogući izlaganje ideja i da osigura da stvarno niko ne bude gonjen zbog svojih ideja... U ovom momentu najvažnije nijesu, međutim, nove ideje, nove misli, nego - sloboda ideja, sloboda mišljenja i učvršćivanje i razvijanje novih oblika...”

Ako je partijska vrhuška mogla pristati na „nove oblike”, ona nije nikada pristala na „slobodu ideja, slobodu mišljenja” ni u okviru Partije a još manje izvan Partije; ona, vrhuška u svome misaonom siromaštvu, ostala je uglavnom na dogmatskim „formulacijama”. Da bi se čovek mogao susresti s Đilasovim mišljenjima izvan domašaja dogmatskog metoda i „formulacija”, valja da se za trenutak zaustaviti na izvesnim, ne mnogo zapaženim i nenaovđenim, mislima njegovim još u ono vreme kad je on bio prvi ideolog i Partije i režima. U jednoj raspravi o selu 1953. Đilas je zabeležio i ove reči:

„A bilo bi nenaučno vidjeti čitav problem u svojini, u tome što će se sa nestajanjem radnih zadruga svakako povećati broj individualnih vlasnika...”

U našem sistemu, individualni seljak će neizbježno morati htjeti da razvija zadružne i druge kolektivne forme i rada i svojine. Odričući se postepeno svojine samo u onoj mjeri u kojoj mu se sami ti novi oblici pokažu rentabilnijim, ukoliko mu oni budu štedjeli sopstveni rad i donosili plodnije rezultate... ”⁵

Ono što je u jednom od ovogodišnjih razgovora sa predstavnikom prvih američkih novinara on podvukao - „Ja mislim da manji poslovi mogu da budu i u privatnoj svojini”⁶ - bila je stara Đilasova težnja da se izbegnu „formulacije”, jednoobraznost, ukalupljenost, a pre svega, monistička naučna metoda. Polazeći od ekonomskog i u isti mah humanističkog shvatanja socijalizma, da socijalizam „oslobađa ljudski rad i razvija proizvodne snage”, odnosno da socijalizam nije samo razvijanje proizvodnih snaga bez oslobođenja rada, i u isti mah - da ne može biti oslobođenje rada, ako nema i razvoja proizvodnih snaga - Đilas je morao iskreno da prizna da se „s te tačke gledišta, sitna seljačka svojina kod nas, po pravilu, pokazuje produktivnijom od radnih zadruga”.

Đilasov revizionizam - iako ga u to vreme on sam nije kao takvog obeležio - izbija jasno na videlo kad je on, još 1953, u jednoj raspravi o istoriji naroda Jugoslavije, marksizam stavljao između znaka navoda, kada ga, kao i u prethodnim radovima, stavljao u sumnju kao „tačan zaključak, formulaciju”:

„A taj opšti - „marksovski”, dijalektičko-materijalistički - metod, metod stvarnosti uopšte, može se održati kao naučni metod samo ukoliko se mijenja, koriguje, razvija konkretnim teoretskim analizama, analizama konkretnih stvarnosti određene vrste, analizama koje su živa duša tog metoda, da ne kažem - sam on.

U suštini, on i nije ništa drugo nego običan naučni metod.”⁷

5 „Nova misao”, br. 5. maja 1953, naslov članka: „Izmjene u politici prema selu”.

6 *The New York Times Magazine* od 9. juna 1958.

7 „Nova misao”, broj 11, novembra 1953, članak „Pitanja uz Istoriju naroda Jugoslavije”.

Između ovih stavova i zalaganja Milovana Đilasa pre petnaest godina, i ovoga Milovana Đilasa koji se pojavio u londonskom *The Times* od 10. i 11. oktobra⁸ - skoro da nema u osnovi razlike, iako izvesna njegova dela „Anatomija jednog morala” (januara 1954), ili kao „Nova klasa” (1956), mogu da ostave drugi utisak. Đilas je mnogo više mislilac i ideolog u najširem smislu reči, nego što je političar i naučnik; u njegovim izjavama, kao i u njegovim člancima uvek ima, verovatno mora biti izvesnih tendencioznih ili dvosmislenih nepreciznosti (toliko da kažem) koje često „iznenaduju” bilo ljude u zemlji, a, sasvim razumljivo, još više ljude - čak i one dobromisleće - u emigraciji.⁹ Ali mi moramo i čoveka i delo da posmatramo u celini, jer samo tako možemo da shvatimo i problem i kretanja izvesnih njegovih ideja i izvesnih njegovih zalaganja. U londonskim člancima, prilikom svog prvog izlaska u inostranstvo posle robije od skoro čitave jedne decenije i prvi put posle 1953. godine, Đilas se pojavljuje u času velike krize istočnog, tzv. socijalističkog bloka, u času okupacije Čehoslovačke, druge okupacije ove zemlje (najpre nacističke, potom sovjetske) u vremenu od svega tri decenije. Tu se pojavljuje još uvek strastveni Đilas, strastven u otporu sovjetskoj agresiji, onoj agresiji koja je delimično - očevidno je njegova priroda činila svoje takođe - bila i uzrok njego-

8 Prvi članak nosi naslov „Ruska se revolucija degenerisala u imperijalizam”, a drugi „Jugoslavija - odlučna da prkosi novom sovjetskom pritisku”.

9 Jedna od tipičnih Đilasovih nepreciznosti i jednostranih zaostavština je i njegovo tvrdjenje u drugom članku londonskog *The Times* da su „upravljajući stare Jugoslavije oslabili i sebe i svoju zemlju svojom naklonošću prema nacizmu”. Ne uzimajući u obzir Vladu i ljude iz vremena posle 27. marta 1941, teško je čak i za prethodne tvrditi da su bili „naklonjeni nacizmu”. I Knez-regent, i slovenački i hrvatski politički prvaci na vlasti, bili su konzervativni politički ljudi, uvereni u svoj antikomunizam; želeli su da izbegnu rat po svaku cenu i, eventualno, i to kulturno, naklonjeni jednoj civilizaciji; pojedinci Srbi, vladajući u to vreme, bili su pre svega oportunisti bez ikakvih uverenja, političke inteligencije i energije. Pronacistički krugovi nalazili su se van vlasti, kod hrvatskih ustaša i malobrojnih srpskih ljotićevaca.

ve velike i duboke revizije. Strastan, kakav je bio kad je spevao odu Staljinu i kada je grmeo u onim prvim krvavim poratnim godinama, Đilas je i posle dvadesetak godina ostao strastni mislilac i danas, kada sa ubeđenjem i žarom ukazuje na bitne opasnosti u Evropi: na opasnost od tzv. iracionalne politike Sovjetskog Saveza, od nepredvidive politike te velike imperijalističke, uobičajene imperijalističke i, u isti mah, nove ideološke sile. Ali, Đilas ne obraća samo pažnju na taj velikodržavni imperijalizam na koji obraćaju pažnju i zapadni politički ljudi; on, istina sa nešto previše optimizma, ukazuje na Sovjetski Savez kao na ideološku silu, na komunizam:

„Komunizam se nalazi u stanju raskola i raspadanja, ali njegovo postojanje i njegova sudbina neizbežno su vezani za ostali svet...

Na čehoslovačkom tlu velika svetska bitka je izgubljena. Ali to ne daje razloga za očajanja. Ni jedna nada, ni jedna jedina istina nije bila savladana... Oktobarska revolucija se najzad ugasila: sovjetsko carstvo je ono koje se sada nalazi na svetskoj sceni...

Ekspanzija Sovjetskog Saveza neće se sama od sebe zaustaviti - ukoliko ne bude zaustavljena...

Agresivni, despotski partijski birokrati jedino poštuju silu, i ako samo u jednom času poveruju da njihovoj sili neće se suprotstaviti odgovarajuća sila, oni mogu da učine pogrešku tako fatalnu kakva je gurnula nacističke gaulajtere na vlasti."

Đilasova misao, u ovo nekoliko izvučenih redova, strastvena je i u isti mah i optimistička, i to ne optimistička u pravcu „pobede” jedne određene teorije, jednog „definitivnog zaključka, formulacije”, već u pravcu pobede oslobođenja čoveka, u pravcu jednog opštečovečanskog socijalizma.

U drugom članku, njegova misao je još naprednija, još više njegova, đilasovska, ona koja se ne odriče ideoloških pravaca ali ustaje protiv ideologije kao cilja samom sebi. U isti mah, on daje jedan dosta umeren ton kritike jugoslovenskog režima:

„Liberalne reforme u Jugoslaviji, suviše obazrive i suviše spore, nisu nikada predstavljale neku pretnju za Sovjetski Savez...

... Hruščov i Brežnjev nisu se nikada, ni za jedan trenutak, odrekli svoje namere da uključe Jugoslaviju, na ovaj ili onaj način, u sovjetsko carstvo. Jugoslavija je, istina, sklopila prijateljstvo sa mnogim neangažovanim zemljama, koje su bile vrlo spremne da samo potpišu sa njom privlačne deklaracije, ali koje ne bi bile sposobne da učine ma šta značajnije u slučaju nesreće.

Nije puka slučajnost da dvoje najbližih Titovih saradnika u savezu neangažovanih, Naser i gospođa Gandi, nisu progovorili ni reči osude protiv okupacije Čehoslovačke...

Što se Jugoslavija našla takoreći prekonoci pred opasnošću od sovjetske invazije - u stvarnosti je rezultat što se ona, posle Staljinove smrti, vratila praktično, ako ne formalno, zajednici ideologije i spoljne politike, zajednici vođenoj od strane Sovjetskog Saveza. Dokazano je da je ideološka spoljna politika, kao i ideološka ekonomska politika - nerealistička i opasna i po male zemlje, pošto ih međunarodno izoluje a na unutrašnjem polju izlaže se njihovim „ideološkim” zaštitnicima...

Uskoro posle Staljinove smrti, liberalne reforme (u Jugoslaviji - pr: čl.) bile su, međutim, zaustavljene ili usporene, kao i proces ideološkog odvajanja od Sovjetskog Saveza i njegovih „socijalističkih” ciljeva. Štaviše, svaka kritika protiv Sovjeta oštro je suđena. Mihajlo Mihajlov nalazi se i danas na robiji zbog toga što je kritikovao sovjetsku birokratiju i što se suprotstavljao njenom uticaju u Jugoslaviji (podvlačenje od čl.). Sve to, naravno, može da ima negativnih posledica, uprkos tome što je Tito održao jugoslovensku nezavisnost, dižući zemlju ekonomski i povećavajući njen ugled u svetu neangažovanih...

Procenjujući naklonost jugoslovenskih partijskih „neokonzervativnih elemenata” prema Sovjetskom Savezu u daljim redovima, Đilas u prethodnim, koje smo naveli, otkriva svoju osnovnu ideološku, „anti-ideološku”, misao: protiv „ideološke” spoljne politike jedne male zemlje kao i protiv ideološke ekonomske politike jednog humanističkog socijalizma. I to je najznačajnije

kao i ono što je još 1953. javno, kao partijski i državni funkcioner komunističke Jugoslavije, pisao: da „moramo ... učiti i naučiti da poštujemo tuđe mišljenje, moramo se priviči da sa svojim stavovima ostajemo u manjini” i mora se osigurati takvo stanje u kome „niko nije gonjen zbog svojih ideja”, da „u ovom momentu najvažnije nijesu... nove ideje, nove misli nego - sloboda ideja, sloboda mišljenja i učvršćivanje i razvijanje novih oblika...”:

„Još nije suviše dočkan izvući naravoučenije iz gornjeg: naša snaga i budućnost ne leže u unutrašnjoj disciplini i vernosti ideologiji agresora nego u slobodi i u našim vlastitim idejama... (Podvlačenje od čl.)”

Čitajući strana mišljenja o Đilasu, u trenutku kada je kao potpredsednik FNR Jugoslavije posetio London 1951 - onda je njegove stavove londonski *The Observer* od 4. februara obeležio kao stavove koji su sličniji „preboljševičkim marksistima” nego lenjinistima - i upoređujući ih sa današnjim portretisanjima, godine 1958, mišljenja koja je možda najbolje izrazio londonski *The Guardian* od 11. oktobra -

„On je očaravajuća pojava, čovek sa izuzetnim talentom kao novelist i pesnik, isto kao i politički pisac, čovek nesumnjive hrabrosti, što ga stavlja u krug tako neobično malog broja slično sazdanih bića u ovoj deceniji anti-heroja”¹⁰...

- stojimo pred jednim dubljim problemom i naše rase, i naših prilika, i naše istorije za poslednjih pedesetak godina. Toliko promena i u režimima, i u spoljnopoličkim odnosima, i u socijalnoj strukturi društva, u ekonomskim pozicijama, i u kulturnoj politici!

10 Vrlo zanimljiv i značajan je intervju Milovana Đilasa preko londonske televizije ITV The Week dana 10. oktobra, intervju koji je dobrim delom objavljen u članku Nenada V. Petrovića u *Glasu kanadskih Srba* od 14. oktobra pod naslovom: „Milovan Đilas u Londonu” (II deo; prvi deo članka izišao je u *Glasu* od 7-X

Ali promene ne zbunjuju samo kolektive, one utiču pre svega na pojedince i na grupe. I u tim promenama - koliko pitanja, koliko pitanja bez odgovora, koliko iracionalnosti? Koliko je vremena izgubljeno, i koliko je vrednih snaga uzaludno i mučki sahranjeno?

Ko je Milovan Đilas? I kako je taj izuzetno hrabar čovek preturio sve preko glave, od ekstremnog lenjiniste do humanističkog socijaliste?

Da se na to pitanje odgovori, da se najpre samom sebi pošteno, intimno, kaže istina o svemu što ide sa Milovanom Đilasom - potrebno je mnogo objektivne analize one sredine i vremena u kojima smo živeli za poslednja skoro dva veka, potrebno je pošteno utvrđivanje onoga što smo i sami preživeli u poslednjoj polovini veka našeg vremena. U promenama koje smo preživljavali dva su pitanja ostala bitna za nas, i kao za narode, i kao za ljude. S jedne strane, to je naša nacionalna nezavisnost, naša nacionalna afirmacija, a pre svega, na početku ovog veka, naše oslobođenje i od tuđih gospodstava i od „unutrašnjih paša”. S druge strane, razviti „proizvodne snage”, podići se materijalno, osloboditi se ekonomske zavisnosti, krenuti napred, zajedno sa ostalim svetom!

U tom procesu kretanja Đilas je kao mlad čovek, mladić, prišao jednoj radikalnoj, ako hoćemo - ekstremnoj, struji. Čak i mi, koji smo čitali pre rata Marksa, Engelsa, Bernštajna, Bebela, Kaucskog, Bauera, i nismo postajali ni marksisti ni pravoverni socijalisti, bili smo uvereni da naše socijalno pitanje ne možemo rešiti kao pojedinci uz filantropiju, ni kao pokreti uz reformu¹¹. Radikalne promene su se nametale na svima poljima, i te potrebe za radikalnim stvarale su emocije. Mi smo bili svedoci - bar oni koji su nešto videli - jednog naraslog, nabujalog, imaginativnog i energičnog radikalizma koji je bio optimistički, pun oduševljenja na kratku stazu, pun više rušilačke nego produktivne energije. Đilas je prototip

11 Demokratska omladina je u ilegali izdala za vreme rata 1944. svoje dve studije - „O socijalizaciji” i „Nacrt budućeg uređenja Jugoslavije” - koje su, iako još neprikazane u *Našoj reči*, vrlo karakteristične za to vreme pokreta za radikalnim promenama u našoj ekonomiji i našoj politici

toga vremena. Sav njegov revolucionarni zanos bio je prototip „angažovanog” intelektualca pred Drugi svetski rat - u onoj širokoj masi depolitizovanih i asocijalnih. Ali sva njegova strast *nije bila strast vlasti nego strast za promenama*, strast za kretanjem napred, strast da se oslobodimo jedne vladajuće grupe ljudi koja se gušila u neznanju, neenergičnosti, političkoj tupavosti, neliberalnim shvatanjima - s jedne strane. A s druge, pak, strane - strast da se oslobodimo od atavističkog, palanačkog, nešto feudalnog i nešto od primitivističkog - kako bi Đilas rekao - „sitnoposedničkog pijanstva”.

Nije trebalo Đilasu ni deset godina da svoju strastvenost za „oslobađanjem” sukobi sa strastima svojih drugova, strastima za vlašću i za raspolaganjem društvenim proizvodima, strastima za „posesivnošću”. Ljudi se menjaju naročito kada ih „objektivni uslovi” gone na promene: savijanje pred vlastima, slasti za vlast, lični dohodak, udobnost, sredina koja vlada bilo batinom bilo sposobnostima da bolje ljude i ideje izoluje, zadavi i žive sahrani. Đilas nije čekao te „objektivne uslove”; on se menjao nasuprot tim „objektivnim uslovima”. On je radije prihvatio mišljenje slobode nego pomirenje sa vlašću takva kakva je bila. Onako kao što je bio strastan u ratu i protiv okupatora i u građanskom ratu protiv političkih protivnika, i u trenutku kada je jedna revolucionarna i nemilosrdna vlast uspostavljena 1945 - on je ostao strastan i u trenutku kada je rešio da se suprotstavi „vlasti radi vlasti”. On nije učio od one Hegelove da se „ništa veliko na svetu nije izvršilo bez strasti”. Strast je bila sazdana u njegovom životnom tkivu.

U vremenu „anti-heroja”, takav čovek, kao i Mihajlo Mihajlov, ostaje u izvesnom dužem periodu vremena „stran” kako onima u zemlji tako i velikom broju nemislećih ljudi izvan zemlje. To nije nikakvo čudo, ali bi bilo čudno ako ta velika strast za boljim, i ta velika strast za požrtvovanjem, ne bi za duže vreme ostavila traga u srcima ljudi i umovima građana. Bez obzira na to što se u budućnosti može dogoditi, u Milovanu Đilasu leži jedan primer, izuzetan primer, od koga samo oni koji ne misle i ne veruju ništa - neće ništa naučiti.

Nаша reč, London, decembar 1968.

ĐILASOVA ISKUSTVA

Između posete Milovana Đilasa Londonu u prvom delu oktobra i docnije bavljenja u Sjedinjenim Državama u vremenu od dva meseca - ima izvesne razlike. Istina, Đilas je kroz London više prolazio; njegov putni cilj bio je „Princeton University”. U Londonu prijem nije bio ni bučan ni dovoljno zapažen. Konzervativni „The Daily Telegraph” nije čak doneo ni retka o njegovom bavljenju. Nikakvih javnih istupa nije bilo izuzev (1) dva Đilasova članka u prvom političkom listu „The Times” i (2) jednog dužeg i jednog kraćeg intervjua na televizijskim stanicama ITV i BBC. I ako Sjedinjene Države, iz opravdanih i neopravdanih razloga, ne uživaju danas tako dobar glas u svetu - baš je Đilasova poseta Sjedinjenim Državama pokazala da se u toj zemlji nalaze daleko snažnije snage - nego što je to slučaj danas u mnogim evropskim zemljama - za razvijanje izvesnih novih ideja i za odbranu prava da se ove ideje izražavaju slobodno u svakoj zemlji.

Milovan Đilas je nastupio sredinom oktobra kao predavač na prinsentonskoj školi „Vudro Vilson” sa titulom „član Koleža za javna i međunarodna pitanja”. Međutim, ni američka štampa nije preterivala u pogledu publiciteta o Đilas: liberalni „The New York Times” nije se bio pretrgao sa dopisima, a da ne govorimo o lokalnim američkim listovima. Jedan od ređih izuzetaka je njujorški „The Evening News” od 22. oktobra koji je posvetio Đilasu poduži napis sa puno razumevanja. „The New York Times”, koji je već 6. oktobra objavio jedan jedini članak u vezi sa televizijskim intervjuom u Londonu, bio je ipak primoran da nešto i sam objavi. Tako se 27. novembra pojavio jedan poduži intervju Milovana Đilasa u ovom listu. Navedimo neke delove Đilasovih stavova u ovom intervjuu:

- Činjenica je, mi sada vidimo da revolucije ne mogu da menjaju narode, njegove osobine, kvalitete i tendencije (govoreći o tome kako sadašnja sovjetska politika je u stvarnosti produženje carističke imperijalsitičke politike, odnosno zamenjivanje slavenskog pravoslavlja sa marksizmom-lenjinizmom - pr. čl.). Revolucije menjaju samo oblik vlasti i svojine, ne samu naciju.

- Vi (SAD - pr.čl.) morate biti vojnički jaki, ali u isto vreme morate razumovati Rusiju. To znači da morate saradivati sa njom u kulturi i privredi, i pokušavati tražiti rešenja za postojeće probleme.

- Moj opšti pogled na ovaj pokret ("nove levice" - pr. čl.) gledišta je da u njemu ima nekih pozitivnih elemenata. Ali u isto vreme ovaj pokret, bar onakav kakav je u Francuskoj, nema nikakve budućnosti u smislu menjanja savremenog društva. Pokreti, kakvi su ovi u Zapadnoj Evropi, - pod uticajem Markuzovih i izvesnih anarhističkih ideja - nemaju u Istočnoj Evropi velikog uticaja. U Istočnoj Evropi studentski i omladinski pokreti su daleko više demokratski. To je pokret demokratskog socijalizma - neka nova vrsta prelaznog oblika ka novim društvenim oblicima.

- Proces promena u Rusiji razvijaće se takođe ali izgledi, ovih dana, pokazuju da procesi idu tamo daleko sporije i ne tako lako kao u istočnoevropskim zemljama.

U daljim izlaganjima, Đilas se posebno zaustavio na problemu SSSR, njegove ideologije i vladajuće partije, njegovog imperijalizma i sukoba sa Kinom. Po Đilasovom mišljenju, u Sovjetskom Savezu postoji jedna partijska birokratija izuzetno konsolidovana, da bi ona mogla da dozvoli da se razvije brži proces promena; ako u političkom pogledu ima izvesnih kretanja natrag ka staljinizmu, u privredi, Sovjeti se udaljavaju od Staljinovih ideja i metoda. „Ja mislim da je to više moralna stagnacija nego neo-staljinizam”. U nastavku Đilas smatra da nova klasa u komunističkim zemljama postaje sve više „tehno-strukturalna klasa” a ne partijska, i da će se taj proces razvijati u svakoj komunističkoj zemlji, pa će Partija biti zamenjivana tehničkom birokratijom. Međutim, Đilas zastupa mišljenje po kome će ta klasa morati jednog dana da napusti vlast bez građanskog rata čak i u Rusiji.

- Bez građanskog rata. Možda neke male pobune i neke vrlo masovne demonstracije takve kakve su bile u Mađarskoj, Čehoslovačkoj i Jugoslaviji. Ove su demonstracije bile različite ali su rezultati manje-više slični...

- ... Hteo bih da preciziram jedno pitanje: dekadencija marksizma-lenjinizma ne znači dekadenciju svih tih društava u Istočnoj Evropi. Ta društva nisu u opadanju već se nalaze u izvesnim unutrašnjim

konfliktima. Proizvodnja raste u tim zemljama uporedo sa izvesnim teškoćama koje su svojstvene tim zemljama; ali tehnološki takođe postoji napredak. Kultura se razvija u vrlo širokim razmerama, ali je ideologija jedina u dekadenciji. Vladajuća partijska birokratija nalazi se u teškoćama i krizi, ali društvo kao celina ne. Napretka međutim nema bez promena staromodnog političkog i socijalnog podneblja.

- Lenjinizam je danas - to je u svojoj osnovi ideologija za izvoz - samo izvoz ruskog nacionalizma, zato što u tome lenjinizmu nema ničega stvaralačkog naiti novih dieja.

U pogledu jugoslovenskog režima i njegove glavešine Broza Tita, Đilas je i ovoga puta - kao i u Londonu 5. oktobra, kada je tvrdio da je Tito „izuzetan čovek”, čovek izuzetnih sposobnosti za borbu - pokušao da bude „fair”, trpeljiv i pravedan prema čoveku koji ga je skoro jednu deceniju držao na robiji. Na pitanje kakva je njegova ocena Broza Tita, Đilas je rekao:

- To je vrlo protivurečno pitanje. Ja jednoga dana mislim jedno, a drugog - drugo. Ali uopšte uzev posmatram ga kao istorijsku ličnost. Naročito u teškim situacijama on je dobar. U ratu, u borbi protiv staljinizma - čak i sada u odnosu na okupaciju Čehoslovačke ... On nije Staljin, vi ga ne možete porediti sa Staljinom zato što Tito nije tako morbidna i tako svirepa ličnost. Ja mislim da Tito zauzima četvrto mesto u komunističkom pokretu.

Na pitanje da li će partizanska solidarnost biti ta koja će odlučivati u borbi protiv Sovjeta, ako ovi Jugoslaviju napadnu, Đilas je jasno rekao:

- Ne. Mi ćemo se boriti kao nacija. U Jugoslaviji nema danas nade za jednu prorusknu vladu.

Svi ovi stavovi, koji se mogu kritikovati i usvajati, razumovati ili opravdavati, ne izazivaju na svima stranama neke racionalne reakcije. Sani glavni bojar jugoslovenskog režima, Broz Tito, na konferenciji štampe u Jajcu 30. novembra, odbacio je Đilasove tendencije ka pravednosti i trpeljivosti. Beogradska „Borba” od 1. decembra ovako opisuje Titovu reakciju na pitanje novinara o Đilasovim putovanjima i izjavama.

„Odgovrajući da ne zna šta sve Đilas govori o Sovjetskom Savezu, predsednik Tito je izrazio mišljenje da on suviše govori i da bi bilo bolje da to manje čini.

- Njegova pomoć nam nije potrebna. Pustili smo ga da kao književnik i publicista putuje i nismo mislili da će on davati razne intervju i „mjerodavno“ istupati kao neki predstavnik Jugoslavije.”

Ali ako se da razumeti reakcija čoveka koji je na vlasti i živi radi vlasti, na prvi pogled teško je razumeti nepolitičke, neinteligentne i nehrabre reakcije velikosrpskih reakcionarnih emigranata u SAD. Mora se, naravno, priznati: nikakvih emigrantskih demonstracija protiv Đilasa nije bilo ni od strane Slovenaca ni od strane Hrvata, kao ni od ogromne većine Srba. Ali čikaška „Sloboda” - centar političkog primitivizma emigranata u SAD kome sa uspehom konkurirše „Srpska borba” dr S. Draškovića - već je u svome izdanju od 11. septembra objavila jedan „krvavi” proglas, o „krvavom ubici srpskog naroda Milovanu Đilasu”, koji stiže u Sjedinjene Države. „Sloboda” poziva na demonstracije protiv čoveka koji je pod komunističkim režimom proveo čitavu deceniju na robiji; za nju nisu nemački okupatori ni hrvatski ustaši „najkrvaviji dželatli srpskog naroda” - nego Milovan Đilas! Sedam dana docnije pojavio se i politički patuljasti „Srpski nacionalni odbor” sa svojim proglasom. Taj odbor, u kome treba da zasedavaju ljudi sa doktorskim titulama, naziva Đilasa „komunističkim razbojnikom i zločincem” koji dolazi u SAD da drži „svoja marksistička predavanja”, pošto je on „bio i ostao komunist”. Oktobra 16. pojavio se kratak i, kao uvek, neefikasan apel Srpske narodne odbrane iz Čikaga da se „digne glas protiv... ovog zlikovca” Milovana Đilasa. „Sloboda” od 23. oktobra obraća se i Amerikancima i moli ih da „budu obazrivi” kada slušaju Đilasova predavanja. Najveći podvig ovih emigrantskih boraca bio je dostigao svoju najvišu tačku u glupavosti koja se manifestovala 9. decembra u Njujorku kada je Đilas predavana Nagrada za slobodu u Domu slobode. Pored nekoliko desetina demonstranata pred ulazom u Dom slobode ubacio se u samu dvoranu jedan koji je vikao „Đilas-Ajman”!

Đilas je pokazao svoju intelektualnu i moralnu superiornost kada je za trenutak prekinuo predavanje i u odgovoru na gornji slogan rekao:

- Razumijem svoje zemljake koji su ogorčeni zbog činjenice da su izgubili svoju zerniju, ali se bojim da nemaju osećanja za zbijanja u Istočnoj Evropi, a posebno za zbijanja u njihovoj zemlji. Moja je namjera da gradim most dijaloga i razumijevanja između nas.

Najznačajniji istupi Milovana Đilasa - pored predavanja - pojavili su se pred televizijskom stanicom NET (Nacionalna prosvetna televizija) 2. decembra i u Domu slobode 9. decembra.

U izuzetnom zanimljivom razgovoru pred televizijom Đilas je govorio o tome kako „zatvori fizički konzerviraju čoveka”, ali da nema razlike između zatvora i ostrakizma koji režim sada primenjuje prema njemu, i ako je na slobodi.

- *Biti dugo u zatvoru zaista je zlo. Ali, dve do tri godine nije, zato što čovek u zatvoru brižljivo misli o svojoj sudbini, o svojim sposobnostima, on potvrđuje svoje vrednosti...*

- *U prvom delu moga robovanja u godinama između 1956. i 1961. bio je to težak napor. Kada sam bio u samici u prvih dvadeset meseci, mislio sam da režim ima namere da me... učini ludim ili da me slomi...*

- *Ili me slomi moralno, i to je najteži period u mome životu... Moj zaključak je bio poludeti a ne ... (kapitulirati - pr. čl.).*

- *Da, pre rata zatvori su imali fizički uslove rđave, ali nije bilo ozbiljnog psihičkog pritiska, ali pod ovim režimom to je bilo najteže i najznačajnije i to ne samo za mene...*

Razlažući duže o postupku na robiji prema njemu, Đilas je u tome televizijskom intervjuu prešao i na političke probleme, kako ih on vidi posle studija i razmišljanja nakon što je knjiga „Nova klasa” izišla iz štampe 1956. - „knjiga bez perspektive”, jer samo opisuje jedno društvo ali ne govori o budućnosti:

- *... Mislim da je najveća pogreška, najveća greška komunizma, i čak marksista ... što su mislili da je Marks bio dogmatik kao drugi marksisti posle njega... u veri da je moguće stvoriti novog čoveka. Čak i da je to moguće, nikakva organizacija ne može to da stvara, već se to može razvijati putem spontanih procesa...*

- *Ne uvek ... nekada društvo potrebuje utopističke ideje.*

- Ali je za normalne uslove opasno, potpuno opasno imati utopističke ideje. Ako se jedno društvo nalazi u čorsokaku, utopija može igrati privremeno pozitivnu ulogu u revoluciji, u izvesnoj borbi protiv izvesne stagnacije... ali u drugim slučajevima utopija je opasna ne samo za ljudski život već i još više za ljudski um.

- ... Ne verujem da marksizam ima pravo da uči o religiji. Religija je daleko dublje. To sam razumeo, najzad razumeo u zatvoru... ali ta (promena stava o religiji - pr. čl.) nije razlog što prevodim „Izgubljeni raj” od Miliona...

- To je novo (slučaj Čehoslovačke - pr. ur.) Potpuno različito od Kine i od Jugoslavije. To je prva... promena u komunizmu (ono što se događa u Čehoslovačkoj). U Jugoslaviji promene su bile ozbiljnije ali ne demokratske.

- Godine 1949. i docnije liberalizacija u Jugoslaviji išla je vrlo lagano; u izvesnim oblicima išlo se čak i unatrag, ali u drugim napred i to vrlo protivurečnim sredstvima i protivurečnim putovima. Govoreći pak uopšteno, u Jugoslaviji liberalizacija ide čak i danas napred...

- Komunizam kao klasična ideologija, kao totalitarna ideologija, Lenjin, Staljinska ideologija, mislim da je čak i marksizam u opadanju, ali osobito kao totalitarna ideologija u potpunom je opadanju. Niko ne može da je obnovi.

Đilas se zadržao u svojim odgovorima na pokretu mladih i pokretu krajnje levice u Zapadnoj Evropi, posebno u Sjedinjenim Državama, kao i opštim tendencijama u svima komunističkim pokretima, na Istoku i na Zapadu.

- Na neki način ova opozicija (mladih ekstremista - pr. čl.) je konstruktivna i od vrednosti. Na primer - reformisati izvesne univerzitet, borba protiv korupcije, ali opšte govoreći ova neumorna omladina je bez solidne orijentacije i bez solidne perspektive...

- Oni (levi ekstremisti na Zapadu - pr. čl.) jesu dogmatičniji (od onih na Istoku - pr. čl.), ali u stvarnosti oni nemaju ideologije. Ako ih neko pita kakvo društvo žele, niko neće dobiti odgovor. Kada sam ja bio mlad komunist - meni je bilo jasno kakvo društvo želim. Istina ovakvo društvo, kakvo sam ja zamišljao, nije se ostvarilo... Pokreti pak kao što je ovaj ne smeju biti negativni, to znači da mogu

(trenutno) biti kao impetus pozitivni, ali u isto vreme ja ne verujem da su ovi pokreti kao takvi ozbiljni.

- Ja sam sada ubeđen da u svakoj komunističkoj državi i u svakoj komunističkoj Partiji - izuzev možda Kube i Kine - kako u Istočnoj tako i u Zapadnoj Evropi, tendencija ka demokratizaciji je vrlo jasna i ja verujem da je demokratizacija neminovna u komunističkom društvu. Čak i u Rusiji, i ako u Rusiji ne tako brzo i tako lako...

U daljim odgovorima Đilas je objašnjavao svoje analitičke stavove o Staljinu, o staljinskim čistkama K.P.J, o sebi kao prvom koji je reagovao protiv Staljina, da je Tito najpre oklevao u tim reakcijama, da je onda 1948. Tito verovao da će Sjedinjene Države reagovati ako Sovjetski Savez napadne Jugoslaviju, iako to nije nikada javno priznao. Đilas je objasnio da je do prvog razlaza između njega i Tita došlo 1953. posle Staljinove smrti na jednom brionskom sastanku Centralnog komiteta.

„Dom slobode” u Njujorku osnovan je 1943. kao simbol otpora nacizmu. I svake godine (često i dva puta godišnje), taj Dom je uručivao „Nagradu za slobodu” izvesnim javnim radnicima, ne samo Amerikancima, za priznanje njihovoj borbi za slobodu, protiv svake vrste totalizma, protiv svih diktatura kao i protiv svih diskriminacija. Među licima koja su dobila ovu Nagradu za slobodu nalaze se *general Ajzenhauer* (D. D. Eisenhower), *general Maršal* (IG. C. Marshall), *vojnici Ujedinjenih nacija u Koreji*, potom *Čerčil* (sir Winston Churchill), belgijski socijalist *Spak* (P. H. Spaak), nemački socijalist *Brant* (W. Brandt), francuski evropejac *Mone* (J. Monet), predsednici *Truman* i *Džonson* (H. S. Truman, L. B. Johnson), ugledni čelist Španac *Kazals* (Pablo Casals) i najzad *Mađarski borci za slobodu*. Poslednja Nagrada za slobodu ove godine dodeljena je 9. decembra u Domu slobode baš *Milovanu Đilasu* koji je postao prvi Srbin i prvi Jugosloven koji je dobio ovu nagradu.

9. decembra priređena je Milovanu Đilasu večera u Hotelu Ruzvelt, a potom su govorili poznati američki biograf *Luis Fišer* (Louis Fischer) i izdavač *Bil Mofers* (Bill Moyers) koji mu je i uručio Nagradu za slobodu. Fišer je u pozdravu rekao da je Đilas -

u dilemi da ne izda „Moji razgovori sa Staljinom” i bude slobodan, ili da ih štampa u inostranstvu i bude zatvoren - „izabrao neslobodu i time postao slobodan u zatvoru, dok je njegova supruga ostala neslobodna zajedno sa milionima izvan zatvora”:

- Gledajući na svetsku političku scenu možemo reći da na njoj gospodare mediokriteti. Đilas stoji za glavu iznad ovih i to iz dva razloga. On iskreno priznaje svoje greške, čak i najveće greške koje je činio dok je bio na vlasti. Drugo, on je bio i ostao spreman da skupo plaća za svoje principe!. Ja mislim da to čini Milovana Đilasa velikim čovekom.

Mojers je predao Đilasu Nagradu za slobodu za 1969. godinu sa rečima koje su urezane na njoj:

*Herojski vođ i pobunjenik
čiji razum i savest
pokrenuše ga protiv tiranije!*

Za predsedničkim stolom sedela je i Marija Mihajlov, sestra zatvorenog Mihajla Mihajlova.

Đilas je odgovorio na ova dva pozdrava primajući Nagradu za slobodu, i mi taj njegov odgovor objavljujemo ovde u celosti na stranicama „Naše reči”.

Svako onaj, koji čita ove redove - bez obzira da li je politički protivnik Đilasa iz vremena građanskog rata i iz prvih godina totalitarnog jugoslovenskog režima posle Drugo svetskog rata, bez obzira da li kritički razmatra izvesne današnje Đilasove poglede, i bez obzira šta će Đilas sutra učiniti - moraće da prizna, sa nešto iskrenosti i intelektualnog poštenja, da prisustvujemo izlaganju i zalaganju jednog izuzetno misaonog i hrabrog čoveka našeg vremena, ne samo našeg naroda i naše zemlje.

Naša reč, London, januar 1969.

1 Na svečanosti je obelodanjeno da Đilas izdaje novu knjigu „Nesavršeno društvo - Posle nove klase”, iako zabrana suda da ne sme ništa da objavljuje još nije istekla. Treba očekivati da će jugoslovenski režim morati da reaguje, ako ima snage da reaguje.

NASTUPA, S NEMINOVNOŠĆU

„... Bez obzira koja je vaša ideologija, od trenutka kada vi verujete da posedujete nepogrešivu istinu, vi postajete borac u verskom ratu. U tome slučaju nema ničega što vas sprečava od pljačke, paljenja i klanja u ime istine; vi koji to činite imate savršeno čistu savest - zaista, istina u vašem posedu rađa u vama dužnost da sve to činite sa gvozdenom logikom i nepokolebljivom voljom.”

U neka četiri stoleća, duhovno i ekonomski razvijeni deo naše planete, najbolji deo Evrope i potom Sjedinjene Države, preživljavaju relativno brze promene, najpre duhovnog, potom političkog i tehničkog, u poslednjim decenijama i tehnološkog karaktera. Marksisti bi odmah postavili pitanje istorijskog determinizma u odnosu na oblike proizvodnje, na onaj poznati kalup za političke osnovce, da naše društvo jednostavno i osigurano ide od feudalizma preko kapitalizma ka komunizmu. Takozvani građani potvrdili bi Paretovu misao da u ovoj drami od nekoliko vekova stradaju mase, ili posmatrači, a da oni koji ih zavode i iskorišćavaju jesu elite. S pravom, odnosno kritički je tu misao popratio rano preminuli Plamenac¹, da u velikim svetskim obračunima stradaju i elite, i, parafrazirajući ga na neki način, dodao bih ono čime je on zaključio: oni koji govore i pišu, moraće da slušaju i ispituju. I da gledaju.

Meni se čini da je došlo vreme za ispitivanja, za „svođenje računa i preispitivanja” svega onoga što je u ovim neposrednim vekovima iza nas nagomilano kao tekovina renesanse i humanizma, kolonizacije, Francuske revolucije i moderne demokratije, parne mašine i kapitalizma kao racionalnog privređivanja, potom socijalizma kao shvatanja geometrijske jednakosti, i dekolonizacije, dva svetska rata i Oktobarske revolucije, fašizma i nacizma, najzad -

1 John Plamenatz, „Ideology”, Pall Mall, London, 1971.

otkrivanje „sveta kocentracionih logora” i, u isti mah, čak uporedo, zadobijanja novih teritorija od strane sovjetske rukovodeće klase.

Kada je reč samo o jednom vidu ove, nazovimo je, drame naše civilizacije, ne možemo da izbegnemo da se ne zaustavimo na celom tom haosu promena. Ako se nekome činilo da je posle renesanse, humanizma i Francuske revolucije, svet ušao u svoju slepu ulicu, u kapitalizam, i da se samo apokaliptički može izvući iz toga tesnaca i stvoriti novo ne-otudeno marksističko-lenjinističko carstvo, taj mora da se zaustavi pred pojavom „sveta koncentracionih logora”. Hitler je ne samo podržavao to carstvo, nego je bio veći „nacionalist” od Staljina: „koncentracijsko” carstvo upotrebljavao je prvenstveno za tuđe narode, „tude” nemačkom narodu i tuđe ideologiji takozvane prividne „nemačke svesti”. Hitler je međutim bio potučen, i vojnički i ideološki, ali je koncentracijski svet rastao, proširo se i na Kubu i na Kampućiju, i što je još više značajno kao pojava, ceo taj svet narastao je na, do danas, najbogatijoj političko-ekonomskoj i filozofskoj ideologiji kakav je marksizam-lenjinizam.

Naši dani susreli su se ne samo sa prodorom komunističkih ideja i komunističke vlasti na tri-četiri kontinenta. Mi smo svedoci - ako nećemo da verujemo Solženjicinu i Mihajlovu koji nam predviđaju uspon religije u istome tom komunističkom svetu - da se religija kao borbena i masovna snaga rađa i na Istoku, u Aziji. Baš na granicama sovjetskog carstva, obnavlja se islam i kao religija i kao revolucija. Navod, kojim smo počeli ovaj članak, dolazi od Milovana Đilasa u njegovom istorijskom intervjuu u londonskom „Encounter-u” od prošlog decembra.² On nam implicitno otvara oči pred onim što nas tek može očekivati u preostalom slobodnom svetu, mada su tu dramu od jedne političke religije i jedne društvene revolucije mnogi od nas preživeli, bilo kao žrtve ili izvođači, bilo kao posmatrači i narikače.

Čini nam se da je teško za iole političkog ili društveno mislećeg čoveka da ne pristupi Đilasovim izlaganjima, kazivanjima i

² U navodima koji slede ovaj članak, objavljuju se izvaci ne samo iz londonskog „Encounter-a” nego i iz pariskog „Express-a”.

razmišljanjima „krunskog svedoka” kada je reč o ustancima, građanskom ratu, revoluciji, o takozvanom komunističkom svetu, i posebno o jugoslovenskom primeru „puta u socijalizam” - teško je pristupiti bez poverenja u osvrte i način posmatranja. S jedne istorijske visine, Đilas gleda i vidi razvoj socijalističke misli i derogativni uticaj marksizma-lenjinizma u odnosu na taj socijalizam; na evolucije tog novog tipa političke stranke, komunističke; na jedini savremeni ekspanzionistički imperijalni sistem, sistem Sovjeta. Sa pronicljivošću i iskrenošću, on ukazuje na kapitulaciju takozvanih liberala koji ne uviđaju da je materijalni napredak i čak ekonomsko ujednačavanje zavisno prvenstveno od slobode, da sloboda nije „formalna” kategorija, da je sloboda prvenstveno intelektualna kategorija. Proročkom neposrednošću, Đilas nam daje argumente da nema *nacionalnog* komunizma i da se vladajuće i opozicione komunističke partije *kao celine ne menjaju*, ali u isti mah skreće nam pažnju da *u okviru tih partija* žive i rade ljudi pred kojima iskrsavaju teška nerešena pitanja, za koja će kad-tad oni morati da traže rešenja izvan utvrđenih dogmi i protiv ukalupljenih partija. Budućnost ne zhavisí samo od komunističkog neslobodnog sveta nego i od onih koji su, da kažemo „ne-otučeno”, slobodni da vide i da se brane, i najzad da stvaraju svet budućnosti.

Ako u ovom trenutku uzimamo u pomen samo taj vid rasprave, ako ostavimo za sledeći napis druga dva vida, međunarodne odnose u svet i slučaj jugoslovenskog građanskog rata,³ mi moramo da potvrdimo da je Đilas ne samo izuzetna istorijska ličnost nego i izuzetan politički mislilac. Bar ja ne vidim da smo mi imali do sada takvog mislioca, u svakom slučaju ne mislioca koji je izišao iz naše sredine i čije su reči i svedočanstva dobili u težini u političkom svetu izvan naše sredine. Stara je misao da niko prorok nije u svojoj zemlji. Što najbolji deo emigranata dobija lupanje srca samo pri pomeni Đilasovog imena, to samo pokazuje intelektualno siromaštvo i političku tupavost tih i takvih komunističkih i parti-

³ Napis o Đilasovim pogledima o građanskom ratu biće delimično kritički, kao i nekada o njegovim pogledima u vezi sa međunarodnim odnosima

zanskih protivnika u toku rata i posle rata, na tlu Jugoslavije. Međutim, položaj Đilasove misli i njegove ličnosti nije daleko bolji ni u zemlji, iako se popravlja poslednjih godina, i to iz više razloga. Mnogi u mladoj generaciji daleko *više traže*, i kad traže i *ispituju*, daleko više nego nekadašnje srednje generacije koje je poratni režim najpre fizički smlavio i dotukao, a potom ih duhovno uveo u morbidnost zavidljivosti i samoporicanja.

Teškoća oko Đilasove misli i ličnosti je u tome što Đilas, oslobađajući se ne samo hipoteke režima, oslobodio se i makrsizma-lenjinizma, ali za čula izvesnih naših ljudi on nije nikada postao anti-komunist. Kako je ispravno ukazao Mihajlo Mihajlov, Đilas je čovek post-komunističkog vremena, vremena koje treba tek da dode. Da li ćemo mi to vreme doživeti ili ne, da li će ga sam Đilas doživeti li ne, zavisi kako od onih koji još uvek veruju u marksizam-lenjinizam tako i od onih koji, ne verujući u taj sistem misli i *praxis-a*, traže putove da prevaziđu taj odnos komunizam-antikomunizam. A oni koji vladaju, kao i oni nad kojima se vlada, još uvek ima da uče od onoga koji je, svojim učešćem u revoluciji i u režimu, svojom žrtvom od jedne decenije na robiji i od jedne i po decenije u gluvoj opoziciji, pokazao put.

Od onih što su sišli sa mnogorskih brada u beli grad, da zборе i bodre za ono što će doći, ispred svih stoje Milovan Đilas i pesnik Matija Bećković. Niko nas ne poziva da im sledimo, ni u politici ni u stihu. Niko od nas ne očekuje ni da aplaudiramo, ali razlozi i misao moraju da nas gone da počnemo kretati se napred. Kad je pak reč o mnogorskim brdima, ljudi se moraju oslobađati plemenskih i pokrajinskih parohizama koji su tako vidljivi kod, agresivno i nesrećno razvijenih, kod nerazvijenih, i mladih istorijom i iskustvima, naroda.

Iako se za Đilasa ne bi moglo reći, prema onom što smo napisali o post-komunističkom vrenenu - da ima sličnosti sa Savlom koji je postao Pavle - ipak možemo u ovoj prilici, u reči o Đilas, u reči velike nade, da navedemo misao iz jedne poslanice apostola Pavla:

*U svemu trpimo nevolje, ali nismo pritešnjeni;
u nedoumici smo, ali nismo beznadežni;*

*gonjeni smo, ali nismo napušteni;
obaraju nas, ali nas ne uništavaju!
(Druga poslanica Korinćanima 5:8,9)*

Ustanci, građanski ratovi i revolucije prohujali su, s vihorom. Nastupaju sada najpre promene u misli, potom i promene u stavu i akciji, nastupaju s neminovnošću.

Navodi iz dva intervjua Milovana Đilasa

„Proces dezintegracije nesvrstanih zemalja produžiće se toliko dugo koliko Rusi budu podrivali taj pokret raznim sredstvima i na raznim nivoima. U Havani, ‘progresivne’ i prokomunističke zemlje bile su snažnije nego Sri-Lanka, Indija i neke južnoameričke zemlje. Po imeni, čak ni Tito nije bio dovoljno energičan”.

„Međunarodni položaj Jugoslavije je daleko manje snažan nego što je to bio pre nekoliko godina.”

„Prema mome mišljenju, opasnost invazije (Jugoslavije od strane SSSR - pr. ur.) nije nešto što predstoji. U teoriji, postoji; u stvarnosti, izgleda da je danas neverovatan.”

„... Mislim da vi, na Zapadu, precenjujete sovjetske teškoće. Činjenice koje navodite jesu tačne, ali vaši zaključci su pogrešni. Vaša merila nisu sovjetska merila. Kod vas je osnovno imati jedan zagrejan stan, jedna kola, mesa u dovoljnoj količini, šećera, itd. U SSSR ono što nešto znači to je životni minimum. Sovjetska ekonomija je podređena politici, dok je u zapadnim zemljama, više ili manje, politika izraz ekonomije. To znači da sovjetski upravljači nisu pogođeni kada oskudice navale na jednu grupu građana. Za njih je značajna sila i politička stabilnost unutar zemlje, i ekspanzija izvan zemlje”.

„... Siguran sam pak da Rusi neće ostati nezainteresovani niti neaktivni u odnosu na našu zemlju. Unutrašnje teškoće izbiće verovatno posle nestanka Tita. On će povećati sovjetska priželjkivanja. Pojaviće se neke mogućnosti. Ne mislim toliko na prosovjetske elemente unutar zemlje (Jugoslavije); oni su vrlo slabi. Zamišljam jednu drugu hipotezu, kao na onu kada bi novo

vođstvo (Jugoslavije) zaželelo da se približi Sovjetskom Savezu... Na svaki način, *Jugoslavija treba da se tuče, kako bi preživela*".

„... Površina Sovjetskog Saveza je dva puta veća nego ona Sjedinjenih Država, gde je pak veća industrijska koncentracija. SSSR je ostao seljačka zemlja još uvek. Šta tu znači paritet nuklearni (u tom slučaju)? Kako treba da razumem problem ograničenja naoružanja bez razmatranja sovjetske ekspanzije koja pokreće i gura revolucionarne pokrete na Srednjem istoku, u jugoistočnoj Aziji i u Africi? Uopšte se ne raspravlja o sovjetskoj ekspanziji nego o njenim posledicama. Iluzija je verovati da će *Salt 2* stabilizovati međunarodnu situaciju... Rusi su ogromno povećali svoj vojni potencijal. Plašim se da se svet polako kreće ka velikim sukobima. Sovjetski upravljači ne mogu sami da zaustavljaju svoj ekspanzionizam. Oni su izgradili sistem koji ne počiva na ekonomskoj efikasnosti nego na vojnoj sili”.

(Pariski nedeljni časopis *L'Express* od 17-23. novembra 1979.)

„*Staljinizam nije izvesno prirodan, još manje nezaobilazan proizvod marksizma.* Ničega nema u marksističkoj teoriji što bi nagovestilo ili opravdalo kult ličnosti, čak i da je sam Marks upotrebio tu frazu.

„*Razume se da je istina da je prihvatanje Marksa od socijalista njegovog vremena sadržavalo jedan elemenat obožavanja heroja.* Još u doba izvesnih ranih marksista, ovi su uzdignuli Marksova ‘naučna’ proročanstva na položaj dogme. Pa ipak, nemoguće je i pored toga izvoditi od Marksa nešto slično sa staljinoidnim *kultom ličnosti.* Zaista, Marks je bio zabeležen kao protivnik svakog oblika personalizovanog vođstva.

„*Lenjinizam je sasvim drugi problem.* Pobjeda boljševika pod Lenjinom, njihovo polaganje prava na vođstvo svetskog proletarijata i uloga Lenjina kao vođe ‘avangarde’ nagoveštaju i doista zahtevaju rađanje staljinizma u jednom ili drugom obliku. Time ne kažem da je Lenjin lično ohrabrivao kult samog sebe kao totalitarnog vođe.

„Ali ipak, kult u izuzetnim srazmerama počeo je da se stva-

ra još dok je Lenjin bio živ. U času njegove smrti, *Pravda* ga je neposredno naimenovala vođom svetske revolucije i svetskog proletarijata, a Staljin - na veliki bol Krupskaje - sam je izrekao čuvenu zakletvu veronosti mrtvom vizionaru...”

„... *Lenjinizam priprema pravu sredinu za neku vrstu personalizovanog despotizma, ali da li će se u stvarnosti roditi taj despotizam zavisi od političke sredine i od političke ličnosti koja bi mogla da bude diktator.* U vreme Staljina karakter diktatora i zahtevi situacije u Rusiji spojili su jedno s drugim do savršenstva”.

„Da se izloži vrlo kratko, vredi da kažem svoje ubedenje da je marksistički komunizam samo-zatvoreni sistem u svim njegovim raznim oblicima. *Taj komunizam je imun od svakog kritičizma, on je više stvar vere nego razloga i analize. Taj komunizam je naročito imun od ‘konstruktivne’ kritike Levijih profesora i ‘dobromislećih’ saputnika komunističkih.* Pravi komunisti, sa izgledom da izgube vlast i privilegije, gledaju na ove kritičare kao na budale.

„*Što se meni čini kao potpuno jasno u ovoj 1979, to je da ja nalazim da je „staljinizam” pogrešan termin - niti je toga bilo niti toga ima.* Ono što je bilo i što je sada, to je lenjinizam koji se primenjuje i dalje razvija (ako je to pravi izraz) u posebnim ruskim uslovima...

„*Ne bih želeo da ovde budem rđavo tumačen: Lenjin i Staljin su bili potpuno različiti po karakteru, po svom temperamentu i u većini svojih političkih stavova.* Pa i pored toga, put od Lenjina daleko više, u svakom slučaju daleko jasnije, gredi Staljinu, nego Trockom ili Buharinu...”

„... *Iz svih tih razloga ja gledam na staljinizam kao na lenjinizam* doveden do granice svoga užasnog racionalizma.

„Da, ja bih želeo da razorim svaki pojam (ako je ijedan ostao da se razori, u šta inače ja sumnjam) da posebna zla staljinizma treba pripisati nedostacima Staljinovog karaktera...

„... Lenjin je uzeo od Marksa neke elemente, koji bi najbolje poslužili njegovom cilju - pre svega kretanje ka revoluciji i opravdanja nasilja. U Marksovim spisima ovo izgleda kao jedna linija u, širokom spektru mogućnosti - *svakako ne jedini put u socijalizam kojim bi se pošlo.* Na primer, Marks je beležio da u zemlja-

ma kao što su Engleska, Holandija i SAD, u kojima policijski aparat nije bio represivan, socijalistička transformacija društva bi mogla da se postigne bez revolucije. Drugim rečima, *Marksovo shvatanje revolucije nije bilo dogmatično. Lenjinovo je bilo.* Kroz Lenjina naslede Rusije neizbrisivo se utisnulo na marksizam i izopačilo ga. Ne zaboravite, dalje od priznanja - i zato što ideološka netolerancija i kreštavost u tonu naširoko su prisutni kod Marksa takode. Posle svega, *Lenjinova revizija Marksa bila je revizija marksizma.* Staljin je samo završio posao”.

„... Španski komunisti su daleko mudriji nego što izgleda da je britanska levica...”

„... Dozvolite mi da zabeležim vrlo kratko, da *kapitalizam* - pod pritiskom socijalizma, sindikalizma, posleratnih gubitaka kolonija i prosvetljenog sopstvenog interesa - *u toj se meri reformisao* da pokazuje malo sličnosti sa klasnom raznovrsnošću o kojoj je Marks pisao.

„*Mi moramo da ne izgubimo iz vida činjenicu da komunisti mogu biti pouzdani patrioti* koji će stati iza svoje zemlje, ma šta se govorilo u prošlosti. Na primer, za vreme poslednjeg rata i za nekoliko godina posle rata, jugoslovenski komunisti su bili spojeni (i pored toga - pr. ur.) sa sovjetskom Komunističkom partijom kao iko koji bi se dao zamisliti...”

„*Mi smo izvesno bili apsolutna diktatura* (jugoslovenski komunisti - pr. ur.), čak žestoki u privrednoj i kulturnoj politici, u kojoj nismo uspeli da se prilagodimo totalitarnim Sovjetima. *Međutim, u našoj ideologiji, političkoj sferi i poslovima bezbednosti nije bilo ničeg u čemu bismo se razlikovali od Sovjetskog Saveza.*

„Zaprepašujuća zanimljivost istorije jugoslovenskih komunista je ta da smo bili baš represivni u vremenenu koje je sledilo posle sukoba sa Moskvom - mnogo više nego u doba kada smo se borili za vlast. Na primer, naš katastrofalni potez kolektivizacije poljoprivrede bio je post-kominformistička politika. Zašto smo se ukrcali na nju? *Zato što smo se bili uplašili da ćemo inače pokazati 'ideološku slabost'* - i na taj način snabdeti Staljina i Ždanova municijom protiv sebe - i onda smo udvostručili našu ideološku samo-

besprekornost i pojačali teror. Bili smo očajni da pokažemo da smo načelni komunisti - ne gori od sovjetskih drugova.

„... Ali ono što mi možemo da sada vidimo, koliko to možemo da znamo, *komunizam ne može preživeti moskovsku silu da kontroliše svetski komunistički pokret.* Čim razne komunističke partije dostignu izvesnu meru priznanja - bilo da su na vlasti bilo da su u opoziciji - nacionalne karakteristike dobijaju na prostoru i eventualno određuju celu partijsku ideologiju i program... Ma šta pisao Marks suprotno, nacije uživaju 'pravo prvenstva' nad klasom i privrednim determinantama. Jugoslavija je bila rani primer trijumfa nacionalnog komunizma. Druge zemlje su sledile ili će možda da slede”, ali

„*Nacionalni komunizam ne može da promeni komunizam i da vodi slobodi. On može samo da se razide sa Moskvom i da izgrađuje jedan drugi komunistički sistem*”.

„Moje podvlačenje je bilo i sada jeste u tome da je *komunistički sistem nepromenjiv, makoja vrsta komunizma.* Komunizam je ideološki i strukturalno nesposoban za promene samog sebe u pravcu demokratskog, parlamentarnog, pluralističkog sistema vladavine. Svaki komunistički društveni poredak počiva na tri oslonca: (1) monopol fizičkih sredstava vlasti, (2) monopol nad sredstvima ekonomske vlasti, i (3) isključivo pravo da se određuje šta pojedinac treba da oseća i misli. Uzev ih sve zajedno, ovi oslonci garantuju *totalitarni karakter komunizma.* Ako se samo jedan od tih elemenata povuče, ceo sistem može da se nađe pred raspadom. To nikako ne znači da komunistička Partija na vlasti stalno treba da bude surova, u svima trenucima i na svima mestima. Konkretni domaći ili međunarodni uslovi proizvode i umerenosti. Na primer, ne tako pre mnogo godina, bilo je nezamislivo da Sovjetski Savez izmenjuje svoje političke zatvorenike za špijune SSSR koji su bili pohapšeni u SAD...”

„Bilo bi pogrešno, dabome, za nas da podižemo kritičke primedbe protiv koncesija ove vrste koje se čine (od strane komunista - pr. ur.), jer svakako one čine život lakšim za milione ljudi i žena u komunističkom društvu. Ali, neka nam bude jasno u jednome: ako smo ozbiljni u pogledu želje da vidimo komunizam da nestaje, mi se ne inožemo da nadamo da ga uklonimo bez upotrebe sile,

negde uzduž puta. *Ne predlažem, da Vam skrenem pažnju, revoluciju ili građanski rat.* Na drugoj pak strani, pritisci upotrebljeni od strane stanovništva lišenog prava - sredstvom štrajkova i demonstracija - izgledaju mi vrlo legitimnim, u svakom slučaju legitimni toliko koliko su štrajkovi i demonstracije organizovani od strane komunističkih partija i sindikata protiv ispravno izabranih zapadnih vlada.

„*Od trenutka kada se jedna komunistička Partija odvoji od svog tabora, stavljaјуći nova objašnjenja i motivacije na mesto starih, komunizam počinje da se dezintegriše, i to i kao ideologija i kao mreža međunarodne političke povezanosti.* Španski komunisti, sledeći koracima jugoslovenskih, mađarskih i čehoslovačkih, ali gurajući daleko dalje svoj slučaj - dali su snažan udar za dalje ubrzavanje opadanja totalitarnog monocentričnog komunizma. Tako je snažan bio njihov udar da ih je odveo potpuno izvan radijusa svetuskog komunizma. To je razlog što ja o španskim komunistima mislim povoljno. Ne zaboravite, moja opklada oko španskih komunista je uslovna takođe. Nema praznih čekova unapred u politici. Moja opklada podrazumeva da španski komunisti održe i poštuju političke ustanove, parlamentarni sistem, administraciju, sudstvo, policiju i oružanu snagu Španije.”

„Ja sam *voleo*, iskreno voleo Sovjetski Savez, bez skrivenih misli ili rezervacija. Ne bih rekao da sam bio više posvećen Sovjetskom Savezu nego svom sopstvenom narodu, ali moja privrženost za obe strane kretala se otprilike na istoj ravni.

„Nije bilo, prema tome, nikakvog traga anti-sovjetizma u našem držanju prema Moskvi, još manje nečega što bi se moglo zvati 'anti-rusizam'. Na protiv, mi smo osećali izvesnu slovensku solidarnost sa Rusima, koja je na neki način u izvesnom smislu preživela do današnjih dana u Jugoslaviji.

Naša reč, London, januar 1980.

AVETI GRAĐANSKOG RATA

Biće možda iznenađujuće ako počnem ovo pisanje mislju da mi se nekada čini da je slobodna zapadna štampa jedna od najvećih neprijatelja slobode na Zapadu. Kad pišem „štampa”, mislim na celu *mass mediu*. Svi ti nosioci politike i izvođači programa imaju daleko više uticaja nego što se misli, a ipak nisu nikome neposredno odgovorni. Dok čitalačka publika Francuske i Velike Britanije sazna da Hitlerova Nemačka, Treći Rajh, nije sila koja se može nagnati na koegzistenciju i saradnju - izbije Drugi svetski rat i izginu milioni ljudi, žena i dece. Niko nije tako zavaravao javno mnjenje Zapada - o Hitleru - kao njegova, zapadna, slobodna štampa.¹

Ove misli dolaze mi na pamet u trenutku kada bacam pogled na intervju koji je s Milovanom Đilasom organizovao i vodio britanski publicista George Urban. Britanski „inkvizitori štampe” mogu da budu tako uslovljeni i tako tendenciozni, tako natopljeni preubedeњima i tako zaošijani netrpeljivostima prema činjenicama, da je prosto neverovatno da je ova zemlja ne samo najislobođnija, danas i do sada uvek u svetu, nego da je i zemlja najislobođnije štampe! U ovom pak intervjuu, George Urban bio je najpre poznavalac problema, a potom lišen antipatija. Svako pitanje, koje je postavio Đilas, koje može lakom i brzom čitaocu da se prićini kao zlonamerno, u stvarnosti je samo luda želja da se traži istina, da se otkrije istina o zemlji i ljudima, o njenoj prošlosti i žrtvama, i da se posredno otkriju putovi budućnosti.

I kad je reč o građanskom ratu u Jugoslaviji, Urban je bio viši, ne za glavu od svih publicista, novinara i stručnjaka-svaštara koje je proizvela Velika Britanija za ove tri i po decenije, nego je

¹ Dve knjige od izuzetne vrednosti o negativnom i, skoro katastrofalnom dejstvu na javno mnjenje u Francuskoj i Velikoj Britaniji - u vezi sa porastom i agresijom nacizma - objavljene su pre više godina i prikazane su u „Našoj reči” (br. 113, 1960, i br. 270, 1975); to su „Hitler, la presse et la naissance d'une dictature” (Paris, 1959) i „The British Press and Germany” (London, 1971).

potpuno posebna, skoro jedina ličnost do sada - (možda smo trenutno nekoga zaboravili) - koja se dala na posao izučavanja i hirurškog razmatranja onoga što se zove jugoslovenska zajednica u građanskom ratu, i u ideološkoj borbi današnjih svetova, stvarnost društvenih razvoja i društvene psihologije u zemlji kakva je Jugoslavija - danas, posle poslednjeg rata.

Građanski rat je pakao, to je početna misao koju treba da ima svaki slobodouman misleći čovek danas u Jugoslaviji. Sigurno je da je bilo građanskih ratova koji su predstavljali korak napred u razvoju društva, ali je takode vidljivo da ima građanskih ratova koji ne leče rane i koji iza sebe, pored pobeđe pobedilaca, ostavljaju samo nesreće i traume. Možda je ređi slučaj Frankova Španija - da su pobedioci pokušali da bar odadu poštu poginulima na drugoj strani barikade. Makako simbolična ta pošta bila, ona istorijski i psihološki u svakom trenutku ima svoju vrednost, veću nego što se to u prvi mah čini.

Kada je reč o našem građanskom ratu, u okviru Drugog svet-skog rata, valja odmah poći od činjenica da je glavni vinovnik, iako možda više „objektivno” nego „subjektivno”, Josip Broz Tito posle toliko godina obmanjivanja i samo-obmanjivanja rekao javno da je ono što se zbivalo u oblastima Jugoslavije, prvenstveno između njegovih, Titovih, i Mihailovićevih snaga - bio građanski rat.² Dezinformatori u međunarodnoj informativnoj službi prećutali su ovu značajnu izjavu.

Skoro je teško naći čoveka, koji je tako otvoreno govorio o građanskom ratu kao Milovan Đilas, iako ga ne formuliše bez prekida kao građanski rat. Njegovo *Ratno doba* ostavlja nam jednu, i glavnu poruku: nikada ne ponovimo isto, ili slično. Međutim, u svim tim mnogobrojnim izjavama i člancima, kod Đilasa ima nekih, možda trenutnih, možda verbalnih, možda kao ostatka tereta prošlosti - nekih kazivanja koja ne samo da ne osvetljavaju dalje

² Izjava Josipa Broza Tita 24. marta 1972. na televiziji, izjava zabeležena više puta u „Našoj reči”.

naš građanski rat nego ga vraćaju na početak, na zlo kojega se želimo iskreno osloboditi.

U poslednjem intervjuu, Đilas je po drugi put javno rekao da se predaja oružanih jedinica na granici Austrije, 1945, ne može braniti od strane Britanaca sa moralne tačke gledišta, jer su Britanci morali znati šta će se sa tim ljudima dogoditi. Đilas s pravom odvajja *sudbinu običnih vojnika*, najčešće mobilisanih, od odgovornih komandanata i političkih saradnika okupatora u Jugoslaviji.³ Zašto su obični vojnici većinom seljaci, predati od strane britanskih vlasti - Titovim partizanima, to je pitanje, kaže Đilas, koje treba da izazove javnu istragu u samoj Velikoj Britaniji.

Ono što pak u tome, iako velikodušnom, usponu iznad prošlosti, Đilas, međutim, svesno ili potsvesno, želi to je da veže ustaše za četnike. U takvim prilikama, uvek se pominje da partizani nisu klali nožem i nisu klali ženu i decu. Međutim, za građanski rat je u istorijskoj perspektivi ne od primarnog značaja kako je ko ubijan, nego da je ubijan. Čovek, sa takozvane četničke strane, mogao bi da upotrebi vrlo sličnu logiku za „ustaše i partizane”. Sam Đilas pominje da su partizani samo „u jednom dahu” pobili na austrijskoj granici nekih 30 hiljada ljudi, većinom nevinih. Da li ima sličnog četničkog zločina u toku četiri godine? Ili ako uzmemo ustaški primer, mi moramo da znamo da nijedna zemlja u okupiranoj Evropi nije imala toliki broj koncentracionih logora⁴. Samo se o Jasenovcu govori kao o logoru sa jednom fantastičnom, inače sumnjivom cifrom, od 600 hiljada ljudi. Da li ima nekog sličnog logora u toku četiri godine od strane četnika? - Ne.

I ako želimo da ukažemo na „pozitivno”, ne samo „negati-

³ Kada govorimo o građanskom ratu, mislimo prvenstveno na one oružane snage u Jugoslaviji koje su izrasle na samom tlu, od ljudi koji su se sami organizovali. Kao što i u slučaju predaje zarobljenika 1945. tako i u ovom slučaju treba odvajati od ovih snaga u građanskom ratu one snage koje su bile organizovane od početka do kraja od strane okupatora (tzv. ljotićeovski dobrovoljci u Srbiji i slične jedinice).

⁴ Karta koncentracionih logora na teritoriji tzv. Nezavisne Države Hrvatske objavljena je u „Našoj reči”, br. 174/5 1966.

vno", zašto svaki čovek Jugoslavije, bez obzira na učešće u građanskom ratu, ne može da prizna da takve dve velike bitke, bez obzira ko ih je počeo - u borbi protiv nacizma i okupatora - kao što su bile bitke na Kozari 1942. i bitka na Neretvi 1943. godine - nije bilo na Balkanu u Drugom svetskom ratu? Zašto svaki čovek u Jugoslaviji, koga prethodno treba da zanima ta mračna prošlost, i ko je sklon činjenicama, ne može da uzme u obzir samo jednu u korist Mihailovića: da je između 1942. i 1944. u većini zatvora i logora okupirane Srbije preovlađivao broj pristalica Mihailovićeveih?

Međutim, građanski rat je bio najzločinačkija drama naših naroda, drama koju su prvenstveno pripremili naši ljudi i izvodili je naši ljudi, našim nesposobnostima političkim i naših sklonostima ka ubijanjima. Nemoćni često da udarimo na neprijatelja koji nam je stajao na nišanu, mi smo udarali na nemoćne i često nedužne u pozadini. Možemo sada da diskutujemo „ko je prvi počeo“, koji su mu motivi za vojničko „paralelno dejstvo“, koji su uzroci bili da se ide čak u Zagreb i potpisuju sporazumi o „razmeni zarobljenika“. Ali moramo da vodimo računa da sva ta diskusija, ukoliko je ne vode pravi istoričari, postaje avet građanskog rata. Avet koja davi, koja ne daje da se udaljimo od prošlosti. Ako se od neke prošlosti moramo udaljiti, ukoliko želimo da načinimo korak ka nekoj boljoj budućnosti - onda prepustimo raspravu o građanskom ratu pravim istoričarima.

U emigraciji ima takođe snaga, iako ostarelih i onemoćalih, snaga koje podstiču taj rat bar u zamisli da ponove - da bi pobedili. Značajno je ovde pomenuti da takozvana „ekstremna emigracija“ među Hrvatima ogromna većina, među Srbima samo većina, nesvesno se potpuno slaže sa vlastima u Jugoslaviji: produžiti raspravu o građanskom ratu kao u toku rata, i nadati se da se taj građanski rat ili ponovi, ili - da se zastrašivanjem od građanskog rata sačuva sadašnja monolitna jednopartijska vlasti.

I to je glavno. Ako želimo da se vratimo u krv koja treba da proizvede ne pobeđu pobeđenih nego jednu novu diktatorsku vlast - onda samo treba podgrejavati ono što se činilo i ono što se nije

učinilo. Ima građanskih ratova koji nisu automatski proizvodili diktaturu. Mi, međutim, ne smemo pri tome da zaboravimo dve vrlo krupne nepremostive prepreke: jugoslovenska zajednica naroda jeste višenacionalna zajednica; svaki međunacionalni građanski rat pretvara se u ideološki; svaki ideološki građanski rat nastavlja se u međunacionalnom građanskom ratu. Druga činjenica, još veća i još teža od aveti građanskog rata, jeste prisustvo Sovjetskog Saveza na granicama Jugoslavije.

Našu reč, London, februar 1980.

Navodi iz Đilasovog intervjua u „Encounter“-u

„Naš sukob sa Staljinom treba jedino pripisati moskovskom ambicioznom nacionalizmu, izraženom u obliku imperijalizma, a prerušenom u obliku komunizma. Bez toga, ja sumnjam da bismo se mi sukobili sa sovjetskim vođstvom.

„Za dugo vreme Staljin nije bio naklonjen da prizna da smo mi izveli revoluciju. On se pridržavao formule da su se ‘jugoslovenski partizani borili herojski u okupaciji i postigli u isto vreme duboke unutrašnje promene...’ To je sve.

„Pokušavao sam da mu kažem da smo već imali ‘sovjetsku vlast’ u Jugoslaviji, sem toga, vlast blisku sovjetskom uzoru. Ali Staljin nije to hteo da zna. On je smatrao, na moje čuđenje, da smo mi postigli nešto što se nalazi između sovjetskog sistema i de Gola! To je bila luda besmislica, pošto smo mi još 1945, kao što znate, ustanovili isti monopol i strukturu vlasti koju imamo i danas.

„Ideologija u Sovjetskom Savezu je i mrtva i još uvek u životu, u isti mah. Mrtva u smislu vere, a živa kao neophodna racionalnost u politici“.

„Rat je nama (jugoslovenskim komunistima - pr. ur.) dao neku gorku lekciju, kao u slučaju Staljinove podrške jugoslovenskoj Monahriji i Staljinovog oklevanja između Draže Mihailovića i partizana. Staljinov veto na bugarsko-rumunski plan o carinskoj uniji (i pored toga što je bio predložen od Dimitrova u koga je Sta-

ljin imao poverenja) i Staljinova briga (u stvari naredba) da nas ugura u federaciju sa Bugarskom i Albanijom - sve je, sve više i više, postojalo jasno da Staljin gleda na nas kao *satelite*, ne kao na saveznike, i da odnosi između 'narodnih demokratija' biće tolerisani samo u meri u kojoj će služiti sovjetskim interesima i ukoliko budu pod sovjetskom kontrolom. Oko juna 1948, istorija je došla u svoj zatvoreni krug. *Jugoslovenski komunisti - koji su bili potpuno nekritički pokorni Staljinu, čak i njegovim čudima i fantazijama - došli su lice u lice sa nehumanim licem 'socijalizma': sa Staljinovom odlučnošću da se širi i gospodari.*

„Imao sam veliko poštovanje za Nađa (mađarskog komunističkog vođe iz 1956, koji je ubijen od Sovjeta posle budimpeštanskog ustanka 1956 - pr. ur.) - on je bio čovek od nesalomivog integriteta. Njegove reakcije su bile ispravne. Ali je on bio slab u teoriji a njegovo razumevanje Sovjetskog Saveza trebalo je da se tek očekuje. Da ne zaboravite, on je razumeo bolje sovjetske igre nego što su to Česi razumeli 1968.... ali njegovo opšte poimanje Rusa i sovjetskog komunizma, u onome što oni čine u tome određenom vremenu, bilo je vrlo oskudno. Na primer, on je svoju sudbinu prepustio u ruke Tita, verujući da je Jugoslavija bila 'liberalna zemlja' - što je bila besmislica.”

„Ono što ja kažem to je da nema revolucije koja bi krenula bez krute privrženosti ideologiji, a ta ideologija zahteva likvidaciju svih neprijatelja, stvarnih i zamišljenih. To je jedan od razloga zašto je Staljin pobio poljske oficire u Katinu... To uostalom objašnjava, uzgred, i slučaj Pola Pota i Kampučije.

„Naša sopstvena privrženost komunističkoj revoluciji bila je baš tako čvrsta. Mi smo se pridržavali nje s biblijskom izvesnošću i verovali smo da ma šta činili - predstavlja službu istini i budućoj sreći naše zemlje i čovečanstva.

„Ono što sam kazao, to je da ne mogu da dozvolim - bez obzira na sličnosti u spoljnjem sjaju totalitarne propagande, masovnim organizacijama i slično - da su komunizam i nacizam uporedivi... Osnovna poruka komunizma bila je uvek slobodoumna, humanitarna i s one strane nacionalizma, i u ovim životnim obzirima komunizam je uvek bio u neskladu sa nacizmom...”

„.... Između početka ovog veka i 1914. Rusija je vodila u pogledu privrednog rasta i industrijalizacije. Za mene nema sumnje da bi to bilo produženo. Moja je procena da bi stvarno demokratska, u zapadnom smislu, Rusija imala daleko uravnoteženiju i uspešniju privredu nego što ima Sovjetski Savez danas. Možda bi tamo bilo manje čelika i uglja, ali bi bilo više za ishranu i daleko više potrošačkih zadovoljenja. 'Ekonomski uspeh' ne bi mogao nikako da se posmatra kao opravdanje za Staljinov despotizam.”

„Ideologija je za Moskvu pasoš za put u svet. Ideje, čak iako su lažne, jesu snažno oružje. Sasvim je moguće, kako dokazuje sovjetski slučaj, imati slabu ekonomiju, vrlo jak vojni položaj i po izgledu nepobedivu ideologiju. Jasan rezultat je snaga, bez obzira na slabosti koje leže ispod te snage.

Naša reč, London, februar 1980.

PRED NOVOM KATAKLIZMOM?

Za poslednjih sto godina, središte snage u ekonomskom, političkom i vojnom smislu preselilo se ne samo iz nekih kulturama i civilizacijom uglednih zemalja, kao što su bile sredinom prošlog veka Francuska, Nemačka i Velika Britanija, već i izvan Evrope. Uopšte, ono što ne može da spori iole objektivni posmatrač, to je da su tri navedene nekadašnje velike sile bile ne samo snažne nego su bile u izvesnom smislu i rasadnik za ostale zemlje u svetu, kako u privredi i politici, tako i u kulturi i tehnici.

Drugi svetski rat je doneo izuzetan poremećaj odnosa između zemalja i svetova, ali i jedan novi ideološki fenomen: prodor jedne ideologije (bez obzira da li je ta ideologija suština ili samo maska), ali tom prodoru još uvek nema adekvatnog odgovora. Demokratija se, na žalost, nije nikada uobličila u ideološkog partnera komunističkoj ideologiji, a socijalna demokratija još manje. Marksizam je kroz teorije i propagiranje „izgradnje novog društva”, savršenog, posle „sloma starog društva”, zamračio vidike jedinoj alternativni, kapitalizmu.

Jedan od glavnih uzroka ovoga razvoja u našem vremenu, meni se čini, jeste a-ideološki anglosaksonski pragmatizam. Ova metoda, pragmatična, vredi jedino kada se već raspolaže ideologijom i jednim pogledom na svet. Međutim, Anglosaksonci imaju prvenstveno „način života” (*way of life*), koji je izgrađen na nekim pretpostavkama jednog „pogleda na svet” - a ne ideološki pogled na svet. Naravno, ne mislimo da nacije imaju nekakav jedinstven „pogled na svet” ili, još manje, jedinstveni ideološki stav, ali se u unutrašnjem pluralističkom okršaju sukobljavaju ili ideologije ili pragmatizmi.

Postigavši najviši stupanj razvoja u odnosima između pojedinaca i društva, odnosno najviši stupanj slobode, sigurni u sebe, u okviru svojih granica, Anglosaksonci su i sofisticirano raspoloženi, mogu biti cinici u toj meri da sumnjaju i u svoj pogled na svet i u rezultate koji su postignuti. Oni su takođe i „nacionalisti” u izve-

snom smislu, uobražavajući da prodori „tuđih” ideologija i „drugih” pogleda na svet ne mogu uspevati u njihovim sredinama. Na nesreću, ako tako može da se kaže - ide u prilog tom opasnom stanju stvari i činjenica da komunističke partije nemaju nikakva uspeha u anglosaksonskim društvima. To dovodi do lakog zavaravanja ostrvljanske psihologije - severno-američki kontinent možemo u tome pogledu da smatramo za ostrvo.

Poraz Francuske 1940. i vojnički slom Nemačke 1945. godine ostavili su prazan prostor u Evropi. Sjedinjene Države Amerike prirodno su se pojavile kao suparnik Sovjetskom Savezu, kao vojnička i ekonomska sila, sa Velikom Britanijom u pozadini. Te dve anglosaksonske sile, već svojim prvim nagodbama u Jalti i Teheranu, otvorile su put Sovjetskom Savezu, najpre vojnički i politički, a potom su dozvolile jačanje SSSR u toj meri da se danas on može smatrati glavnom svetskom silom.

Samokritički i često cinično gledajući na svoj sistem i na „način života”, potcenjujući kako značaj religije tako i snagu ideologije, Anglosaksonci su najčešće svodili komunističku ideologiju i sistem na nacionalizam... Nacionalizam nije snaga koja opada, ali ona nije zamena za ideologiju. I ne može biti. Nacionalizam je posebna kategorija, bilo da je vezana za ideologiju, bilo da je nezavisna od ideologije.

U intervjuu Milovana Đilasa, koji je objavljen u decembarском izdanju londonskog časopisa *Encounter*, zahvaćena je i međunarodna problematika, iako u to vreme niko verovatno nije očekivao okupaciju Avganistana¹. Međutim, Đilas govori o sovjetskom imperijalizmu koji napreduje, kao i o zapadnim nacijama koje su „potpuno nespremljene i, kao što često izgleda, bezvoljne da kažu Rusima: Tu treba da stanete!” Između Zapada, a to znači u ovim trenucima Sjedinjene Države - jer se Zapadna Evropa ni izda-

¹ Đilas govori o Egiptu i Avganistanu kao o zemljama koje daju otpor sovjetskoj ekspanziji; u međuvremenu, da bi savladali taj otpor u Avganistanu, Sovjeti su decembra 1979. ne samo okupirali zemlju nego i fizički likvidirali članove avganistanske vlade koji inače nisu bili rukovodioci tog otpora.

leka nije, na žalost, snašla ni idejno ni vojnički - i Sovjetskog Saveza postoji jedan odnos koji je, u najmanju ruku, čudan. Zapad izbegava da razume da detant nije mir. Na produženu, organizovanu i borbenu ofanzivu jedne ideologije - Zapad odgovara defanzivno, i to samo vojnički, nikako idejno ili ekonomski. Uzmimo kao primer problem nesvrstanih zemalja. Zapad je od početka, iako se to krije u jugoslovenskoj režimskoj štampi - imao slabosti za pokret nesvrstanih. Posle dvadeset godina, pokret nesvrstanih pada u ruke Sovjeta posle sastanka u Havani prošle godine. Ne sporimo tom prilikom ideju da bi pojava efektivne neutralneosti između dva vojna bloka bila pozitivna snaga u sprečavanju ratnog okršaja.

Iako međunarodna situacija može površno da sugeriše beznačajnost ideologija, ostaje kao činjenica da se slobodni svet ne može braniti ako ne „uzvratiti ideološkim izazovom“ (Đilas). Pragmatično anglosaksonsko izbegavanje *ideološkog* biće opasno i za ma kakav otpor u vojničkom smislu. Najpre, sa unutrašnje tačke gledišta, narodi ne mogu da se brane ako nemaju nekakav ideal; i taj ideal ne može više biti samo nacionalni, nezavisnost - kada protivnik raspolaže ideologijom koja *teorijski* nema namere da uzme ma kojoj državi ili ma kome narodu - nezavisnost! Narodi pak pod sovjetskom vlašću i sovjetskom kontrolom mora da znaju da se na Zapadu ne brani „kapitalistička eksploatacija“ nego čitav jedan pogled na svet koji je građen vekovima i u kome su izgrađene najviše kulturne, političke, ekonomske i tehnološke vrednosti - najviše što su ili društva mogla da postignu do danas!

Vrednost Đilasovog intervjua je u tome što ceo taj problem ideologije, komunizma, demokratije i ekspanzije Sovjetskog Saveza osvetljava kao čovek od istorijskog formata, koji živi u svetu jednopartijske diktature. Njegov glas za zapadni svet može biti jedna od poslednjih istorijskih opomena. Koliko će taj glas uticati i na neke vladajuće jugoslovenske komuniste - to je drugo pitanje, za nas iz Jugoslavije - veoma bitno pitanje.

Samo oni, koji *jasno pokazuju* da ne žele da kapituliraju, mogu da izbegnu novu kataklizmu i poraz.

Nаша reč, London, mart 1980.

Navodi iz Đilasovog intervjua u „Encounter“-u

„... Obeshrabrujuća činjenica je pak da, sa izuzetkom jedne ili dve, svaka komunistička Partija u svetu *još uvek* je staljinistička u svojoj strukturi i rukovođena je staljinističkim metodama. Možda su ove metode manje surove nego one što su upotrebljavane tridesetih i pedesetih godina; međutim, još nema odvajanja od načela 'ideološkog jedinstva'.

Taj borbeni poklič komunizma, koji je vladao komunističkim strankama pod Staljinom, još uvek vlada njima danas. 'Ideološko jedinstvo' bilo je Staljinov doprinos teoriji komunističke taktike. Lenjin je zahtevao partijsku disciplinu. I čak kada je nudio izvesna jemstva novom revizionizmu (kao na primer u 'Materijalizmu i empirijskom kriticizmu'), Lenjin je bio trpeljiv u velikoj meri prema rasprama i diskusijama u okiru Partije - dok Staljin nije.

„Metoda je sve. Da li ima unutrašnje demokratije ili nema u komunističkoj Partiji - to je jedini aršin pomoću koga mi možemo da cenimo namere Partije da poštuje ili ne pravila demokratije u slobodnom parlamentarnom političkom sistemu. To je razlog zašto sam ja sklon da unapred dam u kvalifikovanoj meri poverenje španjskoj i italijanskoj komunističkoj Partiji. Ove su se prilagodile u dobroj meri unutrašnjim neslaganjima, čak i kada nisu ukinule 'demokratski centralizam'. Ali, ako jedna komunistička Partija naglašava svoju naklonost ka prinudavanju manjine za račun „ideološkog jedinstva“, mi nemamo razloga da verujemo da će ta Partija poštovati gledišta, još manje organizovano postojanje svojih političkih protivnika u široj areni nacionalne politike.

„... Dogod komunizam ide putem vere i fanatizma - a ja znam iz svoje mladosti da je to ohrabrujuće - njegov zahtev za asimilacijom (u društvu) 'de facto' i za prihvatanjem 'de jure' (što inače postoji) mora da bude prihvaćen sa velikom oprežnošću.

„Žorž Marše (vođ francuskih komunista - pr. ur.) je nedavno ostavio da se zabeleži njegova sledeća lapidarna misao u 'L'Humanité'-u: 'Mi (komunisti), srećni smo ljudi jer se borimo za (čovečiju) sreću...' Ali, kako, Vi ćete se pitati, zna Marše šta čini ljudsku sreću?

On to zna, možemo da pretpostavljamo, zato što nije samo čist partijski političar nego i vizionar. Njegova vera ga je snabdela izvesnim neospornim istinama o smislu istorije, o ulozi proletarijata, o blagoslovenosti u koju će nas uvesti besklasno društvo, i slično. Nema analitičkog svedočanstva da je ijedna od ovih pretpostavki tačna - dakako ima dosta razloga da mislimo da su netačne - ali kada se jednom prihvate osnovne pretpostavke ideologije, ostatak sledi sa zavidnom sigurnošću: 'srećni' komunisti odlaze na posao naimenovano 'usrećivanja' čovečanstva, iako treba čak i da razore dobar deo toga čovečanstva u samom procesu.

„Moje gledište je da ova vrsta arogantnog arheološkog komunizma nema ničega sa punoletnom politikom u slobodnim parlamentarnim društvima. To samo pokazuje da u većini komunističkih partija u svetu staljinizam je ostao u dobrom delu dosta živ.

„Bio sam staljinist - kako su komunisti u to vreme bili. I da nije bilo sukoba sa Sovjetskim Savezom, ja bih bio ostao staljinist sve do XX kongresa Partije (SSSR). Danas je pomodno među komunistima da ne priznaju svoju staljinističku prošlost i da poriču da su rekli ono što su u stvari rekli. Ja to neću činiti. Moj staljinizam je poznat. I kada danas gledam unazad na njega, mogu samo da ponovim da mi ne bismo pobedili u svome ratu protiv Hitlera - da nismo uzeli ovaj neprekidan stav prema Sovjetskom Savezu i Staljinu. Mi smo ga potrebovali za naše jedinstvo i naš moral. Bili smo fanatici, i trebalo je da budemo. Sad, da li sam ja verovao u svaku pojedinost ovog hvaljenja iz 1942 (članak Đilasa u 'Borbi' novembra 1942. u slavu Staljina, makrsizma-lenjinizma i Sovjetskog saveza - pr. ur.), koje vi navodite, to je drugo pitanje. Bio sam jedan od partijskih vođa, i pišući novembra 1942. pod izuzetno teškim uslovima, sasvim je moguće da sam upotrebljavao izvesnu retoriku koja ne bi izdržala ispitivanje danas jednog političkog naučnika, ali je posve moguće da je ta retorika potpaljivala duh naših tvrokornih boraca. Nepobedivost i sveznanje Staljina bio je efektivan slogan protiv prividne nepobedivosti Hitlera.

„... U mome prilazu Staljinu bilo je nečega sličnog religijskoj vrsti verovanja. Mi smo svi verovali u njega na taj način. Možda, kao što kažem, nisam imao potpuno poverenje u svaki pri-

dev kojim sam bio obasuo Staljina (izvestan ritual veličanja bio je u tim danima obavezan), ali sam onda bio uveren da ako neko biva obuzet ovim veličanjem na višem nivou političke svesti, to je bio ispravno i bitno.

„Čak i 1948. godine, mi smo jadno razumevali Sovjetski Savez. Mi smo još bili u periodu kada smo nalazili opravdanja za sovjetsku stvarnost. Da, rekli bismo, Sovjeti možda upotrebljavaju grube metode u svojoj spoljnoj politici, ali njihova velika dostignuća u izgradivanju socijalizma jesu izvan znaka pitanja. Naše priznavanje istine o Rusiji bio je postepeni proces - čak i posle prekida s Kominformom. Bilo je to za vreme moje posete Rusiji početkom 1948, kada je počela da se rađa misao u meni da je to rđav sistem. Ali, ja još uvek nisam uspevao da razumem da naš sistem u Jugoslaviji, posle svega, nije daleko bolji. Već pedesetih godina, međutim, ja sam odbacio sve svoje iluzije i video sam sovjetski sistem takav kakav je. Ali nemojte se varati u tome pogledu: još uvek danas ima u Jugoslaviji tendencija da se održavaju iluzije o Sovjetskom Savezu. Još uvek postoji neka struja mišljenja koja drži da je sovjetski sistem „socijalistički“, a da je njegova mala mrlja u tome što je kontrolisan od teške birokratije na vrhu.

... Tu je još ljudi koji će vam reći - u redu, kod Rusa možda nema demokratije, samoupravljanja i slobode putovanja, ali Sovjeti su, istorijski i ideološki govoreći, kao i mi na istoj frekvenciji. To je besmislica - i za budućnost Jugoslavije - može da se pokaže kao vrlo opasna besmislica.

„Zaista strašna pojava je da se ne može biti komunistom ukoliko se sam čovek ne čini sramni akt poricanja samog sebe. Ne može niko da bude komunist a da u isto vreme sačuva jedno slovo svoga ličnog integriteta.

„Sva zla, koja je po verovanjima komunista idealista komunizam izgnao iz sveta, ušunjala su se u dušu komunizma pod Staljinovim vođstvom, i postala su njegov sastavni deo. Ne vidim ničega rđavog u želji da se takav sistem odobri.

„Zašto, možete se pitati, izraz 'državni kapitalizam' (za sovjetski sistem - pr. ur.) nije više ispravan? Državni kapitalizam podrazumeva konkurenciju, makako ova izopačeno bude stavljena

u dejstvo, odnosno u kojoj je meri efikasna i da li zadovoljava potrebe potrošača. Ni jedno ni drugo ne postoji u sovjetskom društvu. Ono što imamo tamo, to je ogroman lanac odnosa privilegija kako da se raspodeljuje i privilegija kako da se troši, odnosa u kojima svako od vratara do direktora daje ili prima s poverenjem ili obavezom koja vezuje. Vaš položaj ili vaše napredovanje u tome lancu nije u zavisnosti od vašeg rada ili talenta nego od vaše korisnosti i vernosti gospodarima koji su u komandi nad vama, i na kraju u kojoj su meri ovi neposredni gospodari korisni i verni onima na vrhu. Prema tome, društveni kao i ekonomski karakter sovjetskog sistema, izgleda mi, da bi bolje bio simbolisan odnosom koji je postojao u feudalnom društvu između vazala i njihovih pretpostavljenih - nego da bude simbolisan kao nešto što unapređuje, kao kapitalizam, čak i kao 'državni kapitalizam'.

„Idea o 'miljet-sistemu' javlja mi se kao odgovarajuća slika o sovjetskom imperijalizmu u poslednjih pedeset godina, ili zato što se SSSR, kao i Otmansko carstvo u XVI i XVII veku, pojavljuje kao trpeljivo prema 'miljetu' samom, tj. prema teritoriji koja uživa razne stepene kulturne i nacionalne autonomije. 'Sloboda' ovih teritorija isključuje pravo na nezavisnost ili pravo na akciju protiv tog vladajućeg sistema. Ima takvih slučajeva sa hrišćanskim i jevrejskim zajednicama u XVI veku, kada bi se reklo da je taj 'miljet' - sistem bio napredak u pogledu verske trpeljivosti. Tako bi sovjetska primena „miljeta" bila napredak prema staljinističkoj vrsti sovjetskog imperijalizma.

„Ono što nam kažu svih pet čula, to je da se sovjetska ekspanzija postepeno širi, bez obzira da li se to širenje vrši sa ili bez grube sile, s vojnom okupacijom ili bez te okupacije. Nezavisno od suprotnog, na raznim mestima (Egipat, na primer, i Avganistan (sada), sovjetski imeprijalizam napreduje i vrlo je blizu da zapreti pristupu Zapada za benzin na Srednjem istoku. Ono što nam ta naša čula kazuju to je da su zapadne nacije potpuno nespremnne i čak, kao što mi često izgleda, bezvoljne da kažu Rusima: tu treba da stanete! Jednog dana moraće to da učine, ukoliko nisu same spremne da dođu pod 'miljet-sistem'. U ovom trenutku Zapad aktivno pomaže sovjetski sistem velikim količinama žita, tehnologije i kreditima.

„Za početak, naime, zapadne zemlje, i pre svega SAD, treba da prekinu da odbijaju da vide ono što je očevidno. Kada Rusi propovedaju *detant*, oni jasno kazuju u svojoj propagandi da će oni i dalje sve činiti protiv zapadnih interesa, sve do granice koja bi ih neposredno uvela u rat. Zapad ne odgovara prikladno na ovo zato što se, zahvaljujući ideološkoj nespremnosti i neodlučnosti političara, vara da *detant* znači mir.

„Ja bih želeo da se Zapad ispravi pred Sovjetskim Savezom sa mnogo više smisla za poverenje prema svojim sopstvenim ustanovama i sa mnogo više volje da se povrati i uzvratu ideološkim izazovom više nego što trenutno čini. U ovome času, Sjedinjene Države Amerike su moralno razoružanje pridodale svojoj zagonečnoj gorčini, tako da su spremne da bace svoje oružje pred prvom sladunjavo izgovorenoj sovjetskoj reči.

„... Ne želim da se hladni rat vrati. Ali mislim da je hitno potrebno da se Sovjetima i istočno-evropskim narodima pruže tvrde analitičke činjenice o razlici između Sovjeta i zapadnih sistema, o ambicijama i praksama sovjetskog ekspanzionizma, i ostalo. Tamo, iza zavese žive mnogi inteligentni ljudi, u partijama i izvan partija, koji su razvili otpor (režimskim) propagandama, ali su željni da čuju nestrastvenu kritiku sistema pod kojim žive. Budimo pak jasni u jednom pogledu: ovi ljudi - a ne vaša 'široka publika' - jesu oni koji će odlučivati. Ruski narod možda nije spreman za samoslobodjenje, ali ruska, poljska, mađarska i češka inteligencija - jeste. Duh slobode počeo je sada da maršuje kroz komunistički svet.

„...”Bez svake sumnje, svi kritičari komunizma moraju biti podsticani načelom i oduševljenom opozicijom diktaturama i sa potpunom verom u demokratiju. Sve što kažem, to je da način kritike sovjetskog sistema ne sme da bude kao bubetanje po buretu i na netolerantan način iskazana, jer je to samoporažavajući način. Sasvim snažna i nedemonstrativna odlučnost - to je što mi potrebuje, i to je ono što sada nedostaje Zapadu, iako ne u svima slučajevima.

„Ako pogledate na zapadnu Saveznu Republiku Nemačku pod vladom socijaldemokrata, vi imate primer jedne demokratije

koja nije zaplašena da se samopotvrđi, iako je smrtno ugrožena. Nemci pod Helmutom Šmitom likvidirali su terorizam izuzetnom brzinom. Kada bih bio na Šmitovom mestu, ja bih to učinio na isti način: teroristi žele da ubijaju ljude - pa samim tim nemaju prava da se žale ako i sami budu ubijani za uzvrat.

„Komunisti koji se žale na oštrinu zakona, kada su primenjeni protiv njih, mogu kod mene da očekuju malo simpatija. Nikada nisam mogao da razumem njihove suze - čak i kada sam grmeo u našoj propagandi protiv ‘varvarstva kapitalističke pravde’ i protiv ‘pustošenja buržoaske policije’! Čak i danas, u dubini svoga srca, svestan sam da smo mi bili svet koji poziva na revoluciju, koji progoni i ubija svoje protivnike - otuda nemamo prava da za uzvrat očekujemo bolje. Ja sam ushićen da su Nemci učinili nešto za demokratiju. Moje oči ne suze kad slušam o patnjama terorista.

„... Ništa što bih mogao da zamislim, nije tako udaljeno od ‘progresivnog’ svetskog poretka, društvenog poretka, ili makoga poretka - kao što je to sovjetski sistem. Samo ako sledeću tvrdnju primite aksiomistički - ‘što veća Armija, to bolje društvo’ - ili ‘što efikasnija mašinerija nasilja, to je vaše društvo progresivnije’ - samo u tome slučaju moglo bi se reći da je sovjetsko društvo progresivno... Neka nas Bog sačuva sovjetske vrste napretka!

„... Zapadni liberali (u američkom smislu reči, tj. vaša uopštena evropska levica) uvek je stavljala, i produžava da stavlja, otvoreno i prikriveno poverenje u komunističke pobude i čak u sovjetsku politiku. Činjenica da su komunisti smatrali levicu, spremnu na kompromis, kao svoje arhineprijatelje, i likvidirali ih kadgod su mogli, izgleda da je malo postiglo (mada je nešto učinilo) da odvrti levicu od veza sa komunistima.

„Pitali ste me ranije u ovom razgovoru da li ja mislim da je u Sovjetskom Savezu ipak načinjen kulturni i društveni napredak, i ja sam rekao da bi napredak verovatno bio isto toliko veliki ili veći i da nije nikada bilo boljševičke Revolucije. Dozvolite mi da sada dodam misao koja se odnosi na ‘hleb i slobodu’, sažeto u shvatanju da je sloboda važnija nego materijalno dobro, ili, ako želite, siromaštvo je manje zlo nego despotizam. Time ja mislim da kažem da će društvo slobodnih ljudi i žena, ako nađe samo sebe u ekono-

skoj nepravdi, istražiti sredstva da popravi materijalne uslove. Ali društvo, koje je otperećeno materijalnim potrebama, a bez slobode, nema ustavnih sredstava da se kreće od neslobode ka slobodi. Pazite, ja ne verujem u povratak nekog oblika arkadijanskog društva. Ja sam za industrijsku civilizaciju zasnovanu na nauci i tehnologiji sa visokim životom standardom. Ali ako ima nekog pitanja da li treba da bismo između slobodnog ali siromašnog društva, i s druge strane - društva obilja ali neslobodnog, meni je jasno da treba da izaberem prvo. Kao što sam rekao: sve dok imamo slobode, mi imamo mogućnost da uklonimo siromaštvo, a visoki standard u despotizmu sazidao bi prepreku protiv slobode.

„Prvo, ljudi koji žive u slobodnom političkom režimu bliži su jedni drugima i imaju više razloga i mogućnosti da razumeju i pomognu jedni druge, nego što je to slučaj sa zatvorenim društvom. Lakše je podnositi slobodno društvo bez izvesnih materijalnih zadovoljenja pod tim uslovima, nego trpeti duhovne patnje u neslobodnom društvu. Drugim rečima, slobodni poredak, čak i kada neko u njemu pati od materijalne oskudice, stvara pristojnije, više ubedljivo i više humano društvo, nego ono koje nudi viši životni standard i prostrani koncentracioni logor.

„Drugo, tamo gde je sloboda odsutna, čak i materijalno dobro nađe se ranije ili docnije u opasnosti. Sovjetski Savez pruža odličan primer. Nedostatak sloboda u Sovjetskom Savezu doneo je društvu nejednakost između čoveka i čoveka, jer tu ideološki činili i pravila industrijskog feudalizma odlučuju napredovanje, društveni položaj i moć zarađivanja, ne - rad, sposobnost ili stručno znanje. To je za uzvrat proizvelo takvo stanje poslova u kome ništa neobično nije kada fabrički direktor ili rejonski Partijski sekretar zahtevaju trideset puta veći prihod nego radnik u proizvodnji. To je preterana srazmera kada se poredi diferencijal na ‘kapitalističkom’ Zapadu, gde je odnos između radnika i direktora kao 1 prema 4 i 1 prema 7. Sovjetsko društvo je prema tome okarakterisano odbacivanjem ‘de facto’ jednakosti i društvene pravde, i snažnim ponovnim uvođenjem onoga što komunisti u drugim okvirima zovu ‘odnos eksploatacije’. Drugim rečima, velika većina u Sovjetskom Savezu je siromašna i siromašnija, dok mala manjina, u raznim

položajima relativnog ili apsolutnog obilja, gospodari većinom.

„I zašto se sve to pojavilo? Zato što sovjetsko društvo u teoriji je društvo *jednakosti*, ali u njemu nema niko slobode da digne glasa protesta u času kada je široka jednakost preobraćena u grubu eksploataciju.

„Zapadna društva ne tvrde da su društva jednakosti, i nisu, ali su intelektualno i društveno - slobodna društva. To znači da se grubi oblici nejednakosti zloupotrebe u moći zarađivanja, socijalnim dobitcima i sličnom, nalaze pod javnom kontrolom, tako da se nepravde utvrđuju i drže u granicama. Krajnji rezultat je takav da je zapadno 'kapitalističko' društvo danas pravičnije u socijalnom smislu nego sovjetsko. I prihvodi su razdeljeni u zapadnom društvu neuporedivo snošljivije nego u sovjetskom sistemu. Stvarno, kao i simbolično, *vredi* biti slobodan.

„Jugoslavija je dobar primer zemlje koja se može pohvaliti relativno snošljivim standardom života, potrošačkim zadovoljstvom, pokretljivošću zanimanja i čak i manjim brojem privatnih preduzeća. Ali ako načinite jedan korak, i najmanji, izvan 'dozvoljene' slobode koju je režim odredio da treba da postoji, vi naiđete na zid. Vaša intelektualna sloboda - u pravom smislu reči sva je sloboda intelektualna, druge nema - omeđena je ustavom koji vam na *hartiji* garantuje mnoga prava, ali čini od toga besmislicu kada propisuje u velikoj meri da su sva ta prava podvignuta interesima 'socijalizma' - karakteristika, uzgred rečeno, koju jugoslovenski ustav deli sa sovjetskim. Drugim rečima, čak su i u Jugoslaviji materijalna dobra lako opoziva, ali je zato poricanje slobode snažno institucionalizovano.”

Naša reč, London, mart 1980.

NOVI TALAS PROPAGANDE PROTIV ĐILASA

„Borba” od 23. X objavljuje na poslednjoj strani veliki oglas pod naslovom „*Đilas iz izdaje u izdaju*” - „Od danas novi feljton *Novosti*”. Između ostaloga, u tome oglasu stoji i sledeće:

„*U pokušajima diskreditovanja naše zemlje, njene unutrašnje i spoljne politike, Đilas već decenijama sklapa savez sa 'crnim đavolom', ili kako sam kaže: 'Ja se ne opredljudem za ovu ili onu grupu. Ja faktički saradujem, ukoliko to moje mogućnosti dozvoljavaju, sa svakim...'*

„*Najnoviji pokušaj Milovana Đilasa da knjigom 'Druženje s Titom' umanjí značaj i veličinu ličnosti i dela tvorca nove Jugoslavije i jednog od najvećih državnika ovog veka doživeo je u svetu pravi fijasko.*”

Ovaj oglasivač u „Borbi” izgleda da ne čita „Službene novine SFRJ”. U njima, 17. jula ove godine, stoji da je Đilasova knjiga štampana *na pet stranih jezika* - pored izdanja na srpskohrvatskom - i da su sva izdanja, izuzev srpskohrvatskog, zabranjena u Jugoslaviji! U „kapitalističkom svetu” štampaju se knjige koje svet čita, koje se kupuju i koje se prodaju!

Posebna kampanja u Hrvatskoj

Kao što su čitaoci mogli da primete iz novembarske „Naše reči”, posebna kampanja protiv M. Đilasa razvija se u hrvatskoj režimskoj štampi. U tome smislu, zagrebački „Vjesnik” počinje novu kampanju 26. X sa izvacima iz knjige „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita”. Glavni je sada tužilac - nekadašnji lični i politički prijatelj Đilasov, *Vladimir Dedijer*. Ovaj dvorski biograf Titov piše:

„U ne malom broju knjiga autobiografskog karaktera, Đilas mnogo piše o retorzijama koje su vršili partizani. Ima u njima i dosta tačnosti. Ali Đilas izbegava da govori o okolnostima u kojima je do njih dolazilo, kao i o retorzijama koje je on naređivao da se izvrše. U nekoliko slučajeva on čak odgovornost prebacuje na

druge, tako da čitalac na kraju može da stekne zaključak da on nije primenjivao nikakve represivne mere prema neprijatelju za vreme rata”.

Moglo bi se mirno reći da nijedno Dedijerovo suđenje u gornjim redovima ne vredi mnogo para. Najpre, na celoj liniji Đilas brani veliki broj partizanskih postupaka, ali ne sve. Potom, i važnije, on je *jedini* čovek na partizanskoj strani i na drugim anti-partizanskim stranama, koji javno piše, i u memoarskim i u književnim delima, o mnogim revolucionarnim obračunima koji su predstavljali i politiku i metodu jedne izuzetno ekstremističke vojske, i u kojima je i sam učestvovao! Ko je taj drugi koji je imao hrabrosti i poštenja da to pred javnost iznese?

Šta je značajno i zanimljivo u ovim „dokazima” Vladimira Dedijera? (Uzگرد budi rečeno, svi ti njegovi svedoci su danas mrtvi, pa iako su davali Dedijeru pismene izjave, pitanje je da li bi danas te izjave potvrdili. A Cana Babović je čak „uoči smrti izdiktirala svoju ispovest”!)

Prvo što pada u oči iz ovih optužbi Vladimira Dedijera, to je da izvesni delovi knjige „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita” više liče na skupljanje optužnog materijala protiv Milovana Đilasa nego na biografiju Josipa Broza Tita! Drugo, daleko značajnije je to što Dedijer ne optužuje Đilasa zbog „represivnih mera koje je preduzimao prema *neprijatelju za vreme rata*” - o njima nema ni reči - nego o pobijenim komunistima! Kao optužba, to je izuzetno teška, a s druge strane, ona je dvostruko zanimljiva. Sa jedne strane, ona treba da potvrdi da je „četnike” trebalo ubijati, da se to ubijanje nikome ne zamera. S druge strane, sve te optužbe treba da nateraju čitaoce da zaborave mračnu istoriju Josipa Broza Tita u Moskvi u toku velikih čišćenja jugoslovenske Komunističke partije u SSSR. Ako se ko može osumnjičiti, vrlo lako, ne da je ostao živ u tim klanjima komunističkih prvaka u doba strahovlade Staljina, nego i da je dobio ‘carte blanche’ kao, naimenovani od Kominterne, generalni sekretar KPJ - to je Josip Broz Tito!

Što se pak tiče Milovana Đilasa, ko je imao snage pre njega da objavi vesti i objašnjenja o razgovorima između nemačkih okupacionih snaga u Hrvatskoj i Vrhovnog štaba partizanskih jedinica?

„Naša reč” u beogradskim „Novostima”

U novoj kampanji protiv *Milovana Đilasa*, beogradske „Novosti” počele su da objavljuju 23. oktobra feljton u nastavcima. Piše Boško Matić. To je divlji, staljinistički i klevetnički napad u kome se, po običaju, istržu rečenice ili delovi rečenica iz Đilasovih stavova kako bi se dokazalo da je „Đilas (išao) iz izdaje u izdaju” i da je on „dežurni protivnik svoje zemlje”. Međutim, i pored toga, posredno je Matić učinio usluge i svojoj čitalačkoj publici, jer je morao objaviti i niz stvarnih Đilasovih stavova.

Kako Đilasa napadaju? „Politički kriminalitet Milovana Đilasa” koji je napisao da je „komunizam najugnjetačkiji, najbrutalniji i najoštrij sistem kakav je ikada postojao”, Đilas koji „bukvalno intrigantski ocenjuje našu revoluciju”, koji „naziva tu našu revoluciju građanskim, bratoubilačkim ratom” a koji je već u svojim „Memoarima jednog revolucionara” svesno umanjio ili negirao uloge radničke klase u razvoju Komunističke partije i revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji...” I slično.

U svome izdanju od 28. oktobra beogradske „Novosti” prenose jedan deo oglasa-kataloga knjiga za prodaju, koji je objavila junska Naša reč ove godine, kako bi dokazali saradnju „četnika” i Đilasa. Oglas počinje knjgom „20 godina stava i rada Saveza Oslobođenje” i „Trima spomenicama *Naše reči*”, da bi završio knjigom stihova „Slovo rodu”. Između tih knjiga nalaze se i knjige Đilasa na srpskohrvatskom, engleskom i francuskom jeziku - za prodaju! I to je za režimske primitivce „dokaz” saradnje?

Hvala, družo Matiću!

„Novosti” od 14. novembra, odnosno čitava strana posvećena Đilasu pod zvučnim i klevetničkim naslovom „Đilas iz izdaje u izdaju”, posvećena je ne samo Milovanu Đilasu nego i „Našoj reči”, kao i njenom stalnom saradniku *Aleksi Đilasu*.

„U inostranstvu je, kako rekosmo (uostalom to je i Đilas sam izjavio) bolje prolazio, bio poznatiji i priznatiji, mada je u poslednje

vreme i tu što-šta zaškripalo, izmenilo se, dobilo nova obeležja i nove 'sadržaje'.

Sa tim u vezi interesantna je uloga Đilasovog sina Alekse koji se, među retkim i malobrojnim sledbenicima i političkim prijateljima Đilasovim, javlja kao jedan od najdoslednijih i najdoslovnijih pristaša njegovih 'ideja' i 'ideologije', kao dobar učenik, naslednik i nastavljač očevog puta u taj i takav politički avanturizam. On se čak javlja i kao očevar emisar kod određenih emigrantskih krugova u inostranstvu, koji su, u novije vreme (?), našli razloga i odgovarajući interes da pruže ruku saradnje, da prihvate i oca i sina.

Kada je pre dve godine otišao iz zemlje, emigrantski krugovi u nekim eropskim zemljama, a pre svega u Engleskoj, koji su inače u raznim prilikama *do tada* podržavali i podsticali njegovog oca, oberučke su prihvatili Aleksu, vodili ga i prikazivali baš kao i oca pre nekoliko godina (?) i najzad mu pružili priliku da se pojavi i legitimije preko njihovih glasila.

Tako je Aleksa Đilas uskoro postao jedan od bliskih, redovnih saradnika mesečnog emigrantskog časopisa „Naša reč” koji se štampa u Londonu na srpsko-hrvatskom jeziku, 'u izdanju Saveza Oslobođenje', a koji se zalaže 'za demokratsku revoluciju radi promena današnjeg stanja u Jugoslaviji'. Na stranicama tog lista Alekse se oglašio već nekoliko puta, eksponirajući se čak i kao 'tumač', kao 'propagator' 'demokratskih inicijativa' koje su poticale od tog dela emigracije."

„U članku 'Politička suština samoupravljanja', koji je u drugoj polovini 1980. godine objavljen u „Našoj reči" i u članku 'Mit o samoupravljanju', objavljen u britanskom nedeljniku SPECTATOR-u, Aleksa Đilas se poslužio istim političkim rečnikom, gotovo identičnom argumentacijom, dao je vrlo slična 'ideološka' tumačenja i objašnjenja 'za pojave i stanja' u Jugoslaviji, kao i njegov otac u nizu prilika do sada. Ti članci su, pre svega, zasnovani na onim već banalnim tezama Đilasovim o 'nepostojanju slobode u Jugoslaviji', o 'totalitarizmu koji je sličan ovome u Sovjetskom Savezu'."

U istom broju „Novosti" objavljen je jedan deo prve strane „Naše reči", od maja ove godine, ali tako da su iz sadržaja izbačena dva teksta: „Drama na Kosovu" i „Neredi na Kosovu". To su sitne novinarske podvale, u poređenju šta se čini u prethodnim tekstovima Boška Matića. Ipak je drug Matić ostavio sledeći tekst u sadržaju: „*Reč opozicije: Otvoreno pismo Juri Biliću (Dobrica Ćosić i Ljubomir Tadić)...*"

Hteli bismo da dodamo samo nekoliko reči: „*Naša reč*" nije nikoga „podržavala" a još manje mogla da „podstiče" nekoga koji živi pod današnjim režimom u Jugoslaviji. Mi smo u načelu bili dužni kao glasilo slobodoumnih i socijalno naprednih ideja da se solidarišemo sa svim onim demokratskim snagama u Jugoslaviji koje se izjašnjavaju za *evolutivni* razvoj današnjeg društva; ne samo da smo se izjasnili protiv „revolucionarnog preobražaja" nego smo ustali protiv svih terorističkih i šovinističkih akcija, ne samo u emigraciji nego i u zemlji, ali uvek ostajući bezuslovno uz načelo vršenja prava samoopredeljenja naroda!

„*Naša reč*" je ostala optimistička; ona čak veruje da u samoj vladajućoj partiji, Savezu komunista Jugoslavije, ima još uvek snaga koje uvidaju da nam je potreban zaokret, da nam je potrebna evolucija od današnjeg ne samo jednopartijskog i policijskog nego i haotičnog sistema u isti mah - ka jednom slobodnijem i stvaralačkim društvu nego što je ovo današnje.

Inače, potpuno je netačna beleška da se Savez OSLOBODENJE izjasnio za „demokratsku *revoluciju*"; sasvim suprotno, posle rasprave od neke četiri godine, OSLOBODENJE se ne samo izjasnilo za *demokratsku evoluciju* nego i obradilo i javno obelodanilo svoj nacrt o prelaznom stanju u okviru politike demokratske evolucije.

Režim, dakle, ne samo da želi da drži monopol na patriotizam nego uporno se trudi da prikaže svoje protivnike kao nasilnike, čak i kada to oni nisu - da bi opravdao vlastitu diktaturu i vlastite terorističke metode.

Naša reč, London, decembar 1982.

ODGOVOR MILOVANA ĐILASA NA PRETNJE REŽIMA

Članak *Milovana Đilasa* koji ovde objavljujemo pojavio se u celosti u bečkom „*Die Presse*” od 2. XI i u švajcarskom „*Die Welt*” od 6. XI.

Mnogi drugi strani listovi zabeležili su ovaj članak ili su ga duže komentarisali. To su: agencija *AP* od 3. XI, „*Le Quotidien de Paris*” od 7/8. XI, pariski „*Le Monde*” od 3. XI, švajcarski „*Neue Zürcher Zeitung*” od 31/X-1/XI, italijanska „*La Stampa*” od 3. XI, holandski „*NRS Handelsblad*” od 2. XI i londonski „*News of the World*” od 8. XI.

Od septembra 1979. godine počela su da mi stižu iz Čikaga pisma, u kojima se, navodno u ime jugoslovenskih emigranata, „potvrđuje” primanje „mojih” poruka: primio sam čak i pismo u kome se „izveštavam” o neuspelim pripremama agentata na predsednika Tita, za vreme konferencije nesvrstanih u Havani. Pošiljalac tih pisama nije poslao svoju adresu, nego je samo potpisao s „*Mičun*”, tj. imenom tipično crnogorskim, odomaćenim kao pojam za Crnogorca: svakako se baš tim imenom htela naglasiti „bliškost” i „poznanstvo” sa mnom kao Crnogorcem.

Nisam smatrao potrebnim da javnost obavestavam o tim pismima - već i zbog toga što ona nisu bila ni jedini, ni nov slučaj.

Negde u vreme kad su počela ta „čikaška” pisma, dobio sam i preteće pismo - dakako u „crnogorskom” stilu - „starih boraca”. A jugoslovenska štampa je objavila izvode iz pisma emigranta, navodno četnika iz Sjedinjenih Američkih Država, u kome „on” traži instrukcije od mene za dalji rad. Držao sam da su i „čikaška” pisma pisana - da bi u „pogodnoj” prilici mogla biti citirana u jugoslovenskoj štampi: protivu toga sam ja nemoćan, u prilikama u kojima se nalazim, a tome nisam pridavao veći značaj, obzirom da je sve moja delatnost, već dvadeset i sedam godina, isključivo literarnog karaktera.

Ali odnedavno se u tom „dopisivanju” sa mnom, kao i u kampanji jugoslovenske štampe protiv mene - posle moje kritičke knjige o Titu - pojavio nov, preteći i zlomisljen, elemenat.

Evo o čemu se radi:

26. aprila 1981. godine obavestio me telefonom g. Džordž Urban, iz Velike Britanije, o prijemu iz Čikaga - opet iz Čikaga! - pisma u kome se preti ubistvom mog sina Alekse. Moj sin Aleksa će biti ubijen ukoliko ja ne pristanem da „sarađujem” i objavim, u intervjuu g. Urbanu „sve tajne” o ubijanju „Srba” od strane „komunističkih životinja”. Određen je i rok - 31. decembar 1981. godine. U pismu se preti i g. Urbanu - ukoliko u pismu bude obavestena jugoslovenska tajna policija UDB-a, mada se ne vidi razlog zbog čega bi baš od te službe trebalo to sakriti - ako ne da se s nje unapred skine krivica.

G. Urban mi je rekao i da mi je kopiju spomenutog pisma poslao pre pet-šest dana. Ali ja sam pismo primio tek sutradan, premda avionska pisma iz Britanije redovno stižu brže.

Pismo s poštanskim žigom iz Čikaga, koje mi je dostavio g. Urban zaista i sadrži ono što mi je g. Urban rekao telefonom. A povrh toga - g. Urban je to iz delikatnosti izbegao da mi kaže - i trabunjanja o mojim „učesćima” u zločinima o kojima nemam ni pojma, kao ni o onim, veoma sličnim i istodobnim, za koje me posle 40 godina i, dakako, posle moje pomenute nedavne knjige o Titu - takođe kleveče i jugoslovenska štampa. Jer ja sam u svojim objavljenim memoarima rekao i sve što sam znao i sve što sam dobro i loše učinio u svojoj revolucionarnoj, komunističkoj prošlosti.

Ali ne zbog toga - ne zbog pravdanja samog sebe, nego kao otac - prinuđen sam da se, makar i nerado, obratim stranoj javnosti.

Otkuda i zašto baš sada takva pisma, takve pretnje? I zašto baš protivu mog sina jedinca?

Sve mi nije, niti može biti poznato - da bih dao nepobitan odgovor.

Ali sledeće tvrdnje su nepobitne:

Zahtev u navedenom pismu da sarađujem sa emigrantima u objavljivanju „komunističkih zločina” treba, u najmanju ruku, da posluži kao buduća optužba protiv mene, ako bih pisao ono što mislim i što sam saznao o svome vremenu.

Ali to je sporedno, za mene.

Jer neslučajno se baš sada izriču i pretnje mome sinu - ako

ja ne budem „sarađivao” s emigrantima! - zbog toga što on u Londonu, od prošle godine, u političkim člancima, objavljenim u većem broju stranih časopisa, kritički analizira prilike u Jugoslaviji.

Neslučajno se mome sinu preti uskoro posle napada na njega najviših jugoslovenskih funkcionera (Dolanc, Bilić) kao na četnika i emigranta (iako je star 28 godina i pre nešto više od dve godine dana odslužio vojni rok u Jugoslaviji i poseduje jugoslovenski pasoš).

Neslučajno se nedavno u napisu protiv terorizma (zagrebački „Vjesnik”, br. 184, 3. oktobra 1981) spominje moj sin - da bi se javnost pripremila za zločin protiv njega.

Neslučajno je, nedavno, i meni, preko jedne osobe, dostavljena pretnja mom sinu - ako se ja „ne smirim”.

Jer moj sin se već šest godina školuje u inostranstvu (Austrija, Velika Britanija), sada na doktoratu na Londonskoj školi za ekonomiju i političke nauke, a da nije bio predmet pretnji, niti sam ja bio ucenjivan njegovim životom.

U emigraciji besumnije ima sumanutih i bezobzirnih osoba. Ali kritičko pisanje mog sina o stanju u Jugoslaviji svakako manje može da razdraži i takve osobe, nego jugoslovenski režim i njegove političke službe.

Napominjem:

Moj sin Aleksa ne pripada nikakvoj ni javnoj, a nekmoli tajnoj organizaciji. On nije pristalica ni ekstremnih ideja, ni nasilnih metoda: moj sin zastupa demokratske ideje i mirne metode. Nedomokratske metode, diskriminacije i pritisci pod kojima živi od svoje prve godine života, od svog najranijeg detinjstva, odveli su ga na put slobode - na kritičko analiziranje nedemokratskih poredaka.

Sa sinom kao što je moj mogao bi se ponositi svaki čestiti otac. I to je jedan od razloga što obaveštavam javnost o pretnjama napadom na njegovu ličnost i njegov život zbog tobožnjih grehova njegovog oca.

*Beograd,
Milovan Đilas*

Naša reč, London, decembar 1982.

NAŠE DRUŠTVO I KULT LIČNOSTI

Kao i svim drugim naučnim oblastima, tako i u sociologiji neki stari zakoni odlaze nepovratno, kao što se neki novi zakoni formulišu. Ali i pored svega toga, neki principi ovekovečuju se na izvestan način. Ipak, svaka dogmatizacija u sociologiji takoreći je nemoguća. Mnogi s pravom postavljaju pitanje da li je sociologija uopšte nauka, da li ona nije samo oblast stalnog ispitivanja i stalnih brižnih i dubljih promena.

Kada je reč o odnosu čoveka prema čoveku, taj odnos prosto postaje tajanstven: kako i zašto jedan čovek ili jedna društvena zajednica gaji poverenje prema jednom čoveku, ili ga pak obožava, klanja mu se, prihvata ga kao božanstvo, veruje mu bez ostatka? Naučno se, naravno, ispituje obožavanje ne samo ljudi nego i predmeta, ali meni se čini da obožavanje čoveka po čoveku može da nađe više mesta u oblasti religije, nego što može naći odgovora u sociologiji. To se ne odnosi samo na politiku i vlast nego i na oblast sporta, filma i drugog.

Harizmu je Veber na svoj klasični način podelio na tradicionalnu i racionalnu. Međutim, teško je danas, posle toliko kultova ličnosti u našem XX veku, ne ići dalje: kult u nacizmu, kao i kultovi u izvesnim komunističkim državama, ne svima, ne bi mogao da se podvede ni pod tradicionalnu ni pod racionalnu harizmu. Moglo bi se čak ići dotle da se kaže da je harizma u modernom kultu ličnosti totalitarizina daleko noviji problem, jer se pojavljuje u industrijskim društvima. Moderna industrijska društva raspolazu izuzetnim tehnološkim sredstvima za uvođenje, razvijanje i održavanje kulta ličnosti.

Ako se za trenutak vratimo unazad, videćemo da su i u ranijim istorijskim periodima neke harizmatične vođe raspolagale duhovnim snagama, a izvesne i duhovnim i sredstvima prinude. To znači da su harizmatične vođe koje raspolazu silom obdarene i izvesnim duhovnim snagama. Ali ako se okrenemo na drugu stranu, i posmatramo i objekt kulta ličnosti čoveka i njegove izvesne

zajednice, možemo doći do zaključka da su svi zajedno, i subjekt, nosilac kulta ličnosti, i objekt, rezultat izvesnih izvanrednih religioznih stanja. „Glavna razlika”, kaže Sorokin, između materijalista koji ne veruju u Boga ali veruju u ličnosti i, sa druge strane, jednog religiozno verujućeg, jeste „samo terminološka”.

Rasprava koja se vodi vekovima - da li postoje „heroji” koji nas vode i koji nas koriste kao sredstvo, ili su pak društva i njihovi sistemi ti koji stvaraju vođe - danas izgleda prevaziđena. Romantično pak Karlajlovo tvrđenje da „pravi čovek biva višim kada se klanja onome što je iznad njega” ipak ima vrednosti, jer pokazuje delimično pozadinu svakog kulta ličnosti. U svakom slučaju, bolje osvetljava kult ličnosti nego što to čini deterministička teorija marksizma, koja se još uvek drži stava da su jedine odlučujuće snage u istoriji - društvene snage, klasne odnosno ekonomske. Pišući esej o Karlajlu, Slobodan Jovanović slikovito nam ocrta odnose onih koji su „poslanici Božji” i onih koji treba ne samo da se klanjaju herojima istorije nego i da ih slušaju: „Veliki ljudi, prema tome, stoje među nama ostalima kao među slepcima, njihov vođ (je onaj) koji jedini vidi. I stoga čovečanstvo treba da ide za svojim velikim ljudima, koji ga jedini mogu izvesti na pravi put, pošto taj pravi put oni jedini naziru.”¹

Iako poslednja knjiga Milovana Đilasa „Druženje s Titom”, ne raspravlja neposredno o ovim problemima harizme i kulta ličnosti, sasvim je danas jasno da je ta knjiga prvi značajan prilog ne samo o Titu nego i o kultu ličnosti uopšte.

Đilasov „Tito”, o kome je pisac već dosta kazao u dvema

¹ U vezi sa kultom ličnosti treba konsultovati sledeća dela: Thomas Carlyle, *On Heroes and Hero Worship*, New York, 1886/7; Slobodan Jovanović, *Sabrana dela*, 4. knjiga, Beograd, 1933; Pitirim A. Sorokin, *Society, Culture and Personality*, New York, 1947; Mihailo Đurić, *Sociologija Maksa Vebera*, Zagreb, 1964; R. A. Nisbet, *The Sociological Tradition*, London, 1966; i nedavno objavljena izvanredna studija Svetozara Stojanovića, *In Search of Democracy in Socialism*, Buffalo, 1981.

prethodnim knjigama², uobličena je ličnost, osvetljena sa svih strana, od privatnog čoveka preko profesionalnog revolucionara do upravljača partijom i državom. Pretpostavljajući da je ovo Đilasovo delo prvo o ličnosti koju je, do najviše moguće mere, posmatrao objektivno i u istorijskoj perspektivi, mi možemo da postavimo neka pitanja na koja nije bilo odgovora, i da kažemo da na neke važne činjenice nije ukazano. U svakom slučaju, Đilasov „Tito” je živ i vrlo složen čovek, oslobođen propagandnih klišeja a i psihologije zagrižljive osude. To je odmerena, uzdržana, a ipak jasna i nedvosmislena slika o jednom dikatoru koji je stvorio kult vlastite ličnosti kakav nijedan narod Jugoslavije nikada nije imao u istoriji. I nadajmo se da ga nikada neće u budućnosti imati, odnosno da neće doći u položaj Karlajlovih slepaca - da „sve što su veliki ljudi uradili, mora se poštovati kao razumno i pravedno”.

Ali kult ličnosti nije samo rezultat odnosa subjekta i objekta. Đilas nam ukazuje na blisku povezanost između vođe i sistema. Jugoslovenski današnji sistem nije građen izolovano, već je bio deo velikog zamaha uspostavljanja i građenja staljinističkih sistema po Istočnoj Evropi i u Aziji posle Drugog svetskog rata. Otvoreno govoreći, savremeni kult ličnosti u izvesnim - ne svima - komunističkim sistemima je staljinističkog porekla. Nema kulta ličnosti bez izvesne vrste staljinizma.

Međutim, bilo bi neispravno da se kult ličnosti danas posmatra samo kao posledica staljinizma u našem jugoslovenskom sistemu i u našim jugoslovenskim društvima. Očigledno je da naši kultovi ličnosti imaju delimično poreklo u naslagama koje su nam ostavila patrijarhalna i ratnička društva iz srednjeg i novog veka. Dalje, postoji i naš kult da nam vladari i politički vođi dolaze „iz naroda”, od seljaka. Čak su i srbijanske i crnogorske kraljevske kuće takvog porekla i „korena”, i tim su se svi naši ljudi hvalili u prošlosti. Politička zaostalost u većini jugoslovenskih oblasti poseban je problem.

Đilas je u svome *Titu*, u svom postskriptumu, ukazao i na

² *Memoir of a Revolutionary*, New York, 1977, i *War Time*, New York, 1978.

„pojačavanje idolatrije prema Titu u toku njegove bolesti“, i moglo bi se ići dalje: u kojoj meri taj kult pomaže i docnije onima koji uporno čuvaju svoju totalnu vlast. Ali za samo ispitivanje ličnosti, subjekta „našeg“ kulta ličnosti, Đilas uspeva da održi ravnotežu između onoga što se mora uzeti kao činjenica i onoga što čini postojbe razvoja u kojem se nalaze te činjenice. „Titovo znanje je oskudno - ono i nije moglo biti obimno, obzirom na njegovo oskudno školovanje.“ Mnogo je jezika Tito učio, imao je interesa i uspeha, ali „najlošije se - relativno dakako - izražavao na srpsko-hrvatskom“. Đilas je, međutim, pažljiv memorijalist (kod nas bi se reklo „pošten“), jer vodi računa i o tuđim mišljenjima. Govoreći o ostavci Tita, odnosno ponudi da dá ostavku posle poraza tzv. Užičke republike 1941, Đilas veli - „po nekima (ostavka) na funkciju komandanta, po meni na funkciju sekretara partije“.

Iz Đilasove knjige lako bi se moglo doći do zaključka da je Tito bio i skorojević i avanturist, ali to treba kvalifikovati: to nije bio avanturizam bez uverenja i nije skorojevićstvo bez vizije. Titovo buntovništvo, međutim, nije sasvim u skladu sa skorojevićstvom, čak ni sa avanturizmom, ali kao što smo rekli - čovek je inače vrlo složena ličnost, bilo da igra bilo da ne igra ulogu u društvu. U sovjetskom sistemu tridesetih godina, kao vrlo mali zavrtnj u Kominterni, Tito je nadživeo starije i ugledne partijske drugove; očigledno da za to nije zahvaljivao svojoj osobini pobunjenika, već sposobnosti da se oportunistički snalazi u najtežim situacijama: „A Tito postaje sekretar (partije) u 1937. godini“, piše Đilas, „usred najbesomučnijeg masovnog terora u Sovjetskom Savezu“.

Za istoriju jugoslovenskog komunizma i Titove diktature, kao i kulta ličnosti posebno, vrlo su značajne dve pojave koje Đilas ističe. Najpre, to je Titova briga za srednje partijske kadrove koji neposredno drže vlast i koji su lojalni ukoliko im se omogući izvesna autonomija u vršenju vlasti i ukoliko su im obezbeđene privilegije. Takvi kadrovi ne samo da efektivno i efikasno svršavaju poslove, često protivrečne u raznim periodima, nego instinktivno shvataju ko njih predstavlja i ko njih brani. Druga pojava je Titov odnos prema širim narodnim masama s kojima Tito saobraća ne na staljnistički način, ciničan i nadmen, nevidljiv i nedokučan. Napro-

tiv, Tito tu liči pre na predsedničkog kandidata zapadnog tipa, koji se stalno pojavljuje „u narodu“ u raznim odorama i vezuje za sebe ljude koji izlaze iz patrijarhalne, gorštačke i ratničke psihologije i ulaze u industrijsko i potrošačko društvo. Njihovo materijalno napredovanje povezuje se na taj način ne samo za „socijalizam“ i partiju nego i lično za Tita.

Đilasova knjiga *Druženje s Titom* kreata je događajima, nepoznatim pojedinostima, posmatranjima i refleksijama, kako o Titu tako i o celom sistemu koji je građen na marksističko-lenjinstičkoj ideologiji. Iako ta knjiga nije pisana kao istorija sistema, niti kao dovršena biografija, ona je izvor i prilog za biografiju diktatora i za izučavanje samog sistema. U svakom slučaju, do sada jedini prilog, pisan u zemlji, sa iskrenom težnjom da se kaže istina o onome što se zbivalo i sa nadom da ćemo se u budućnosti približiti slobođnijem i racionalnijem društvu.

Naša reč, London, april 1982.

POST SCRIPTUM

Da li činim prilog vrednosnim, prilog iz prethodnih redova, kojim želim pokazati kako su izvesni ljudi izvan zemlje posle 1953, u emigraciji, gledali i kako su doživljavali Milovana Đilasa, jednog od vođa revolucije koji se pobunio protiv sistema u kome je ugradio i svoje ideale i svoje enegije? Ne treba se zavaravati, ovo gledište, objavljeno u londonskoj „Našoj reči“, pre skoro tri decenije, ne podudara se sa gledištem velike većine emigranata, bilo srpskih bilo hrvatskih. Pored ovog časopisa, jedino je Slobodan Jovanović sagledavao na sličan način Milovana i u tome pogledu svedoče njegovi nepotpisani članci u londonskoj „Poruci“, pod uredništvom Radoja L. Kneževića. Treba dodati da se skoro sva ondašnja takozvana politička emigracija slagala samo u jednoj tački sa ondašnjim i sadašnjim režimima u prostoru nekadašnje Jugoslavije, a to su bile dezinformacije, klevete, mržnje prema Milovanu Đilasu - da ne govorimo o neistovetnim procenama čoveka i dela.

Skoro sva ta kampanja, koja traje preko četiri decenije, zasnovana je na dve najobičnije balkanske laži koje se sa uspehom provlače tako đugo.

Jedna je da je Milovan harao po Crnoj Gori skoro celog građanskog rata; druga, da je Milovan „izmislio“ crnogorsku naciju. Milovan je u Crnoj Gori bio samo nepuna četiri meseca, od jula do oktobra 1941, a ostalo vreme proveo je u Vrhovnom štabu Josipa Broza, od prvih dana novembra 1941. pa sve do kraja rata. Što se tiče „izmišljanja“ crnogorske nacije, ne ulazeći u problem posebnosti i državopravne tradicije Crne Gore - Milovan je još 1946. godine, dakle u doba vlasti euforije revolucije, objavio svoj stav o Crnogorcima i o crnogorskoj naciji, kao i o njihovom odnosu prema „srpskom plemenu“ odnosno Srbima. I taj stav glasi:

„Crnogorci, nesumnjivo, pripadaju srpskoj grani južnoslovenskih plemena“. - „Po plemenskoj tradiciji (tj. porijeklu) Crnogorci se osjećaju, a i jesu Srbi (srpska plemena u Srednjem vijeku, srpska raja, srpski narod pod Turcima), ali su

oni u nacionalnom pogledu danas i nešto posebno, svoje, crnogorsko...“ (1. maja 1945, preštampano iz „Kulture“, 1947, Beograd).

Kao što se vidi iz ovih prvih redaka oko Milovana Đilasa, njegovog imena i njegovog delanja, i negovog dela, lako je ući u polemiku, čak i u ovom vremenu političkog „mrtvog mora“. Nema vremena za politiku u pravom smislu reči; mi vodimo rat, bilo na stratištima Bosne i Hercegovine, bilo na stratištima unutrašnje takozvane politike, gde bez prestanka pršte lični i stranački prljavi i suludi međusobni obračuni, dok negde u zapečku seiri naš one-močali ali još uvek držeći režim idejne izgubljenosti, političke bezbednosti i propasti na planu međunarodne politike i međunarodnog javnog mnjenja.

Jedno je čovek i delo Milovana Đilasa u istorijskoj perspektivi, a drugo je pitanje, o kome želimo najaviti neke reči - kako je preživeo Milovan poslednjih mučnih godina, i da li je to ludo i jadro vreme, u isti mah, uticalo na Milovana?

Bilo je sasvim prirodno da se naše javno mnjenje, i vladajuće i opozicino, u trenutcima promena koje su se valjale još od 1986, obrati Milovanu Đilasu za mišljenje ili savet, da ga pozove da učestvuje neposrednije u raspletu državne i posebno, nacionalne, srpske i jugoslovenske krize. Vlast je imala razloga, iako se nalazila pred najvećim disidentom cele Istočne Evrope, ne samo Jugoslavije, da razgovara s čovekom koji nije negirao revoluciju iz 1941, ali koji je želeo da se ona stavi *ad acta*, da se njene tekovine više niti upotrebljavaju niti zloupotrebljavaju. Opozicija je imala svoje razloge da se obrati Milovanu Đilasu; on je bio preteča njenih želja za promenama i za to svoje „proroštvo“ navukao na sebe robiju od skoro jedne decenije. Đilas je bio za višepartijski pluralizam još 1953. i za to platio - nasuprot novopečenim grlatim antikomunistima koji su od pedesetih godina tekli naučne, književne i slične javne karijere, a nisu plaćali svoj demokratizam ni jednim danom zatvora i ni jednim mesecom društvene izolacije. Međutim, već je to vreme iz 1986. i 1987. i 1989. i 1990, jasno pokazivalo, baš u okviru toga problema - odnosa prema Milovanu, da idemo višestrukoj nesreći svojoj. Vlast je pokazivala nešto više trpeljivosti prema

Milovanu tek posle 1990, dozvoljavajući velikodušno da objavi nekoliko svojih knjiga koje su bile već objavljene u inostranstvu između 1956. i 1986. Od opozicionih stranaka, jedna ga je pozvala na svoju osnivačku skupštinu, i on je na njoj bio prisutan februara 1990, s tim što je odmah načuo da je u toj stranci bilo itekakvih histeričnih povika „zašto“ je bio pozvan, a posle tri godine u glasilu te stranke došao je paranoičan napad na njegovu ličnost od jednog naučnog kepeca našeg vremena. I to je bio kraj. Đilas se ipak pojavljivao u „Borbi“, koja ga je posmatrala, verovatno, kao počasnog saradnika, jer je taj list Milovan uređivao u toku NOB-a a posle rata svoje jeretičke članke, krajem 1953. i početkom 1954, objavljivao u toj, današnjoj „Našoj borbi“. U njoj je prošle godine objavio, u nekoliko nastavaka, i svoj esej „Slutnja postkomunističkog haosa“, esej koji treba da bude objavljen uz predgoor Latinke Perović.

Zašto se to i tako zbilo s Milovanom Đilasom u toku poslednje decenije? Na to pitanje će verovatno odgovoriti jedno novo pokolenje u trenutku kada se odvojimo od današnjice, ali za trenutak dužni smo i mi, njegovi savremenici, da zabeležimo neke ideje i neka osmatranja o celom našem problemu, bar što se tiče odnosa prema Milovanu Đilasu.

Da počnemo cinično: jedno „malo vreme“, vreme malih ljudi, nije se moglo koristiti jednom istorijskom ličnošću, jednom izuzetno značajnom našom ličnošću kojoj, u toj vrsti, nema premca ni kod nas ni na Istoku. Niko nama ne treba u ovom „malom vremenu“ izuzev hleba i igara, uz nešto usluga jednogumne državne televizije i naših uglednih dnevnika u službi režima! Zašto bi nam trebalo u takvom vremenu da slušamo i čujemo Đilasa? Ako su mlađe generacije, neobaveštene i uhvaćene u istorijskom kovitlacu, imale pravo da se ne osvrću na ličnost, delo i misao Milovana Đilasa, starije generacije, rodene i pre i posle Drugog svetskog rata, morale su da zastanu i da se zapitaju šta misli, šta bi predložio i šta bi učinio Milovan Đilas? Starije su generacije morale znati, bar maglovito, da je Đilas bio jedan od najiskrenijih pobunjenika protiv sovjetske agresije 1948. protiv Jugoslavije, a potom protiv svih režima istočnoevropskih zemalja, sve do 1989. One su morale zna-

ti, makoliko da mu nisu verovala u prvom trenutku, da je on preteča pokreta za demokratizaciju još od pre četiri decenije i da je platio dugom robijom zbog toga!

Ljudi vlasti, naravno, čim su se posle raspada Saveza komunističke Jugoslavije, Jugoslovenske narodne armije i državne zajednice Jugoslavije, sve u 1990. i 1991. godini, bacili na nacionalističko polje ideja i aktivnosti, saučestvujući aktivno i najneposrednije - bez obzira na suprotni propagandni verbalizam - na rušenje Jugoslavije, nisu mogli da očekuju ma šta od Đilasa. Uostalom, Đilas nije nikada krio da je i Crnogorac, i Srbin, i Jugosloven. Sve je to bilo strano, ili suprotstavljeno apostolima „srpskog odbrambenog rata“, borcima protiv „moćnika međunarodne zajednice“ koja čuči već četiri godine nad našim prostorom dok naši vrli patrioti-borci sa svih strana kolju, bombarduju, ruše i prete „moćnicima“ „novog svetskog poretka“.

Međutim, da veliki broj ljudi u opoziciji, i takozvanoj demokratskoj opoziciji, nije bolji od ljudi na vlasti, da nije „viši“ po istorijskom nagonu, pokazuje i slučaj Milovana Đilasa, odnosno njihov odnos prema toj istorijskoj veličini. Razlika između najboljeg dela opozicije i Milovana je bila velika i u kvalitativnom smislu. Prvo, na Đilasa su sumnjali kao „komunjaru“ oni komunisti koji su postali perjanica antikomunističkog pokreta tek 1990, a koji su posle 1954. vršljali kao komesari i partijski islednici po fakultetima u ime pravoverne Partije i u ime istorijskog sistema samoupravnog socijalizma posle 1954. odine. Oni nisu mogli docnije da zaborave Đilasu što nije bio podoban u vreme kad su oni vedrili i oblačili po medijima, kulturnim ili naučnim ustanovama. To morbidno i osvetoljubivo osećanje krivice pretvorilo se u pravu hajku protiv Milovana. Ali, tu treba, u cilju obeležavanja kvalitativnih razlika, zabeležiti još jednu pojavu: dobar deo opozicije želeo je da „obori“ ne samo vladajuće takozvane socijaliste nego i da „obori“ sistem koji je građen skoro pola veka i koji je ostavio duboke tragove u psihologiji, vaspitanju i ponašanju ljudi. Đilas je, za ono kraće vreme između 1945. i 1953, poznao komunistički sistem „iznutra“, verovao u ideologiju koja mu se učinila već pedesetih godina „sumnjivom“, i bio je postojano i protiv te ideologije i protiv tog

sistema već 1953, ali je bio toliko pametan da ne veruje da se sve to može ukloniti „prečice” od strane nekadašnjih podobnih sluga režima i površnih vernika nekadašnje vladajuće ideologije.

Tako je Milovan Đilas ostao sam, a opozicija i vlast - s malim izuzecima - ostali su bez neophodne pomoći Milovana Đilasa. I to je možda jedan od razloga što smo došli tu gde smo došli.

Da bi manifestovali svoje protivništvo ličnosti i delu Milovana Đilasa i vlast i opozicione stranke, izuzev pojedinaca, odustali su da se poklone senima čoveka koji je došao na megdan pre njih neke četiri decenije i koji je na vreme pobedio, u samom sebi, i ideologiju, i sistem i njihove ostatke - to što se antikomunističkim bubnjarijama koji žive od političkih dosetki nije dogodilo za skoro čitavu deceniju posle pada starog režima. Tako sada imamo potpunu sliku vremena u kome živimo.

Slučaj Milovana Đilasa u našoj sredini pokazao je tragiku dostojanstva. A bio je Milovan dostojanstven i pored svih napada i kleveta, kazni i izolacije, jer je imao dubinu uverenja, bilo kada je pokazivao religioznu privrženost marksizmu, Rusiji, Staljinu, partizanskom ratu i revoluciji, bilo kada je posle iskustva i trajnih saznanja o sistemu u sistemu, o partiji u partiji, naišao na otpor demokratizaciji. Krenuo sa sličnim religioznim uverenjem u otpor i borbu za promene. Milovan je bio ateist, ali kao i svi ateisti, često se susreće sa religioznošću koja je nepersonalizovana i nedogmatska.

Da je Milovan Đilas bio religiozna priroda, vidi se i po još jednoj drugoj činjenici, a to je da je on prvi, i još uvek skoro jedini, među vođama i predstavnicima toga vremena iz Drugog svetskog rata priznao greh i tragiku podele našeg naroda, srpskog, još od 1941. godine. Na kraju svoje knjige „Ratno doba”, u kojoj je toliko pojedinosti i opažanja o oslobodilačkom ratu, ali i o građanskom, on je uzviknuo da je građanski rat - da ga samo parafraziram - nešto najtragičnije u životu jednog naroda, a još više je tragično da se on razvio za vreme okupacije dveju velikih sila kakve su bile nacistička Nemačka i fašistička Italija. Svi advokati ili svi tužioci iz toga vremena, bilo partizana bilo četnika, ni danas ne govore o celi-

ni problema, o podeli kojoj smo se mi podali, neka strana više, neka strana manje, ali od toga vremena podela pre pedeset i više godina, mi nismo mnogo odmakli, iako guslamo o jedinstvu i pomirenju. Drama građanskog rata iz 1941. i rane, koje su tada učinjene, nisu zalečene i niko se ozbiljno ne trudi - izuzev dvojice-trojice istoričara - da raspravlja o njima, izuzev da blate jedni druge. I tu je Milovan Đilas stao ispred svoga vremena. Životom i delom, patnjom i iskupljenjem, Milovan je pokazao put kako se protivnik i zlo mogu najpre pobediti u samom sebi, ne lelečeći ni za jedinstvom ni za pomirenjem.

Đilasov život je bio drama nejednolinijska. Desetak godina u ilegalnoj političkoj stranci, neke četiri godine u ratu i građanskom ratu, devet godina na vlasti, devet godina na robiji i skoro tri decenije u unutrašnjoj izolaciji, to je životna linija jednog čoveka izuzetnog ma za koje vreme, posebno za vreme anti-heroja i posle 1945. i posle 1990. godine. Ali nije to samo linija. Tu je i proizvodnja nekih dvadesetak knjiga, priča i romana, uspomena i političkih traktata, istina - objavljenih prvenstveno u inostranstvu. Ako to nisu cenili naši ljudi u ovim prostorima, ni Srbi ni Hrvati, još manje Crnogorci, na Zapadu su se radoznali i učesnici u ideološkom sukobu žurili da saznaju šta Milovan Đilas misli i šta kaže, i učili od njega, i to ne samo „antikomunisti”, nego i socijalisti, i konzervativci, i hrišćanski demokrati. Milovan je postao kroz decenije čovek zapadne elite. Najugledniji čovek sa naših prostora - posle onoga koga nećemo ovde pominjati.

Bilo je mnogo disidenata na Istoku Evrope, i u Kini, od Trockog i Kestlera preko Solženjicina, Saharova do Valense. Trocki je pristao na izgnanstvo i izgubio život na najdivljiji način, Solženjicin i Kestler napustili su svoje zemlje, ostali su Saharov i Valensa. Ali, ni jedan od njih - izuzev književnog dela Solženjicina, nije ostavio onaj trag među disidentima širom Istočne Evrope kao Milovan Đilas. Više ima razloga za to stanje stvari, ali činjenica ostaje da niko među pomenutima nije bio tako revolucionaran i nije tako bio radan i maštovit i u disidentstvu - kao Milovan Đilas. Đilas je bio „celovit” kao revolucionar, bez milosti i dogmatičan. Takav je bio celovit i kao disident. Bez obzira na neka mišljenja, koja su u

izvesnim trenucima bila protivurečna ili čak i nesigurna u pojednostima, njegova osnovna vizija o jednom civilizovanom društvu bez opterećenja ideologijama - bila je jasna i nepokolebiva, on se za nju decenijama zalagao bez ostatka.

Već decenijama slažu se naši komunisti i antikomunisti u proceni ličnosti Milovana Đilasa. To je bio jedan od znakova ne samo da se ne snalazimo u istorijskom trenutku u kome smo, nego da se u antidemokratizmu ipak slažu naši komunisti i antikomunisti, a Đilas Milovan još od ranih šezdesetih godina predstavlja i stav i simbol u pravcu demokratizacije društva i demokratizacije vlasti. Taj svesni ili podsvesni sukob između Đilasa i dobrog dela našeg društva bio je takođe i znak da ono, u dohrom delu svoga prostora, daje otpor društvenim promenama, otpor civilizaciji. Tragika Milovana Đilasa je u tome što je on bio bespomoćni svedok tog našeg besperspektivnog vremena, a tragika našeg društva je stanje u kome se nalazimo i u kome ćemo se, bez obzira na izlaze, nalaziti još dugo vremena.

Ali, kada jednog dana dođe do istorijskog preokreta među Srbima, i među Jugoslovenima, kada počne da nastaje jedno drugo vreme, sa ljudima istorijskih vizija bez ksenofobije, samohvalisanja i samoobožavanja, vreme u kome će se tražiti krivci ne samo izvan naše sredine, kada ćemo sagledavati i sebe i druge bez predrasuda, kada dođe vreme istorijskih dimenzija u srpskom društvu - verovatno će tek tada ličnost, delo i vizija Milovana Đilasa biti priznati i biti u isti mah putokaz za srećnije, slobodnije i civilizovano društvo koje mora jednog dana i u nama i pred nama biti stvoreno.

Milovan Đilas (1911-1995), „Zbornik radova”, 1996.

Na trogodišnjicu smrti Milovana Đilasa

PATULJCI NE MOGU DA VIDE DRAMU

U beznadu u kome se nalazimo, u pomami koja nas je pokrila da ništa jasno ne vidimo, teško je sagledati dramu čiji se likovi ne vide golim okom - ni zločinci, ni žrtve. A u toj celini ne vidimo koliko smo bili zavrtljani tamo još od 1917. godine - i oni koji su krvarili na Golom otoku, i oni koji su žrtvama krv puštali. Taj višestruki građanski rat, još dalekih četrdesetih, pod nacističkom okupacijom, traje i danas. Istina više kao farsa, jer umesto heroja i antiheroja, na jednoj strani imamo na sceni starogradske malo-gradane, nemoćne ma gde krenuli, a na drugoj pola veka podmlađivani Savez boraca, preživelih boraca od kojih su mnogi decenijama svoje herojstvo prilično bogato naplaćivali!

Dok ne pokušamo da se oslobodimo tog građanskog rata, njegovog duha i njegove tehnike, patriota i izdajnika, da se oslobodimo panegirika i hajki, nećemo ići napred, koračaćemo tako reći svakoga dana po jedan korak unazad. Osloboditi se duha građanskog rata nije bilo jednostavno ni većim narodima. U Sjedinjenim Američkim Državama bivstvovao je taj duh raskolništva pola veka, u Francuskoj skoro čitav vek. Ali je bilo uvek, od početka, snažnih talasa oslobađanja, čega kod nas još nema.

Teškoća kod nas je u tome što mi ne samo što nismo počeli da se oslobađamo duha i tehnike građanskog rata, nego i ne uvidamo da je on postojao. Za prve je reč o izdaji, za druge je reč o herojima, za treće revolucija nije bila autohtona nego uvezena, za četvrte reč je o zločincima. Sopstvene zločine niko ne uzima ni u raspravu, ukoliko nas samo ne informiše.

Talasa magle koji je pre osam decenija zavladao našim prostorom, u jačoj ili slabijoj meri, onesposobio nas je za puni civilizovani život. To su pokazali Vukovar, Sarajevo, Mostar, da ne pominjemo koncentracione i nekoncentracione logore. Otkako su nam drugi nametnuli Mathauzen, Banjicu i Sajmište, i otkako smo sami

„izgradili“ Goli otok - ali u ime socijalizma i suverenosti - nikako da uvidimo pakao koji je od godine 1941. zavladao našim mislima, našim idejama, našim euforijama, našim neznanjima. Da oslepimo, istorijski i politički, za to se postarala naša televizija sa svojim folklorom, pevaljkama, našim podržavljenim sportovima i, prirodno našim „vestima“ kojima nas tuku kao one bombe koje su padale na ove prostore aprila 1944, pa potom po Vukovaru, Sarajevu i Mostaru, ne u jednom danu i u jednoj nedelji već nedejama, mesecima, godinama.

Vrištimo kada se vodi kampanja protiv nas u našem današnjem okruženju, a ne primećujemo kako divno umemo da tlačimo sami sebe, i u revolucijama i u post-revolucijama, i u patriotskim režimima. Ko je nama više zadao smrtnih udaraca, nego mi sami? Ko je poturio više mrtvačkih kovčega nego mi sami? Nije važno da li je reč o herojima ili izdajnicima.

Možda je samo jedan naš čovek sagledao u celini našu dramu i žestoko za to platio. Jer, ne samo što je sagledavao, nego je i kazivao u raznim vremenima na razne načine - ispravne i „neispravne“ - i, najzad, doživeo svoj lični mir. Time je želeo da pomogne zajednici kojoj je pripadao. Bio je to Milovan Đilas, kako je pisalo nedavno u jednoj trogodišnjoj posmrtnici - čovek koji je svoje mladalačke zanose, zablude i poznija zrela uverenja, skupo platio slobodom, stradanjima, teškim životom svoje porodice. I to u vreme kolektivnog pijanstva reformama, povećanjem standarda života, lutanjima po drugim zemljama, zidanjima vikendica koje sada štrče kao grobovi po našim selima i palankama.

I kad se pojavila posmrtnica na trogodišnjicu toga i takvog Đilasa teško je bilo u ovom vremenu naših patuljaka očekivati neku zreliju reakciju kod našeg sveta, izgubljenog u prostoru i vremenu. Ali, oni, koji nisu površni, trebalo je da vide da se iza imena Milovana Đilasa našlo stotinak imena tako različitog porekla, političkog, i tako različitih reakcija u decenijama koje živimo. Patuljci ne mogu da vide dramu, još manje da razumeju. Ne mogu da se užive u tu nama nepoznatu pojavu da se jedan čovek ne odriče prošlosti, nego je prevazilazi svojim delom. Treba se radovati, u vreme rasula i raskola, što se pojavljuju tako protivurečna imena iza

imena Milovana Đilasa, jer to nešto znači. To je jedan minijaturni znak za svetlo budućnosti, jedan znak u kome se manifestuje društvo, možda čak i nacija. „Okupite se“ umesto rasuti se! Odnosno, sve češće se okupljati, sve ređe se rasturati. Jedan među nama, i ispred nas, jedan koji nije naplaćivao svoje stradanje, bilo u slavi vlasti, bilo u mržnji prema mučiteljima.

Dakle, pomiriti se? S Milovanom Đilasom? Ne, ne treba da se mirimo sa Milovanom Đilasom jer je on sam u svojoj sveobuhvatnosti pomirenje s prošlošću. On je u sebi, i u svojim stradanjima, sazeo revolucionare i konvertite, mučitelje i mučene, prošlost i sadašnjost, sve u nadi da će i nama da svane budućnost.

To je Milovan Đilas za one koji glasno misle.

Danas, 3. jun 1998.

Milovan Đilas ili jedinstven slučaj u našoj istoriji

DISIDENT KOGA TEK TREBA UPOZNATI

Bilo bi sasvim prirodno da međunarodna publicistika počne da gubi interes za sličnost i delo Milovana Đilasa, najznačajnijeg političkog disidenta između 1954. i 1990. godine u našoj zemlji, a da u isti mah kod kuće počnu ozbiljna istraživanja njegove ličnosti i dela. Međutim, Zapad i dalje objavljuje Đilasa. Ove godine izašla je njegova nova knjiga na engleskom s podnaslovom „Istorija samorazaranja komunizma”.

U našoj sredini, postepeno ali uporno, počinje u potpunom miru ispitivanje Đilasovog dela. Prvi je počeo Vasilije Kalezić, pre deset godina, knjigom „Đilas miljenik i otpadnik komunizma”. Sledeće, 1989, pojavile se još tri knjige, iz pera Momčila Đorgovića, Draga Stankovića i Gorana Lazovića.

Uloga Momčila Cemovića u ovom poslu je posebno značajna. Kao član Uređivačkog odbora, Cemović je 1995. izdao Zbornik Milovana Đilasa. U tom Zborniku piše dvadeset pet autora među kojima i lord Owen. Godinu dana docnije, Cemović je u podgoričkoj *Pobjedi* objavio feljton „Đilasovi odgovori”. Zahvaljujući uspehu ovog feljtona, pisac je sada objavio i knjigu pod istim naslovom.

Prva Cemovićeva knjiga, svedoči o „Tajnim suđenjima Milovanu Đilasu”. Iako je u trenutku isključivanja iz Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije januara 1954. bilo velikog publiciteta, čak delimično i preko radija, ostala suđenja su bila tajna. A trebalo je, po zdravoj logici, da bude obrnuto: da partijsko suđenje bude tajna, a da suđenje pred takozvanim sudovima budu javna. Međutim, naš polusvet, čak i oni školovani „presudili” su Đilasu i bez ijednog pravog podatka sa samih suđenja.

Milovanu Đilasu je suđeno četiri puta, ako se ne uzme u obzir (peto) suđenje za prekršaj zbog učešća u izdavanju časopisa na geštetneru „Časovnik”. Posle prvog suđenja 1955. Đilas je dobio 18 meseci, posle drugog 1956. tri godine, posle trećeg suđenja

1957. sedam godina, a na četvrtom 1962. osuđen je na 13 i po godina strogo zatvora. Ko želi, može sve ovo da sabere, uzimajući u obzir da su vlasti bile toliko darežljive da su često uračunavale i vreme provedeno u zatvorima pre presude.

Ako u prvoj knjizi moramo da se zadovoljavamo dugim i dosadnim partijskim litanijama napada i kleveta protiv Đilasa - u kojima je, po dužini i dosadi najveličanstveniji bio Kardelj - druga knjiga daje odgovore na mnoga pitanja koje postavlja naša neupućena sredina. Ali to nisu Đilasovi odgovori iz onog vremena kad mu je ukinuta izolacija 1989, već su to njegovi odgovori iz prethodnih vremena, iz raznih njegovih knjiga. To su problemi „levih skretanja”; posebno partizanskog nasilja u Crnoj Gori; Goli Otok i informbirovci; pregovori partizana s Nemcima 1943; razgraničenje između republika; problem crnogorske nacije. I tu su argumenti kojima danas možemo slobodno da sudimo. Dakle, ove dve knjige su sve drugo do ono legendarno *Reče mi jedan čovek...*

Srpska politička sredina možda nije najneobaveštenija o činjenicama iz prošlosti, i u sadašnjosti, ali ona je, van svake sumnje, bar za pisca ovih redova, najnarcisoidnija. Nigde prosečan čovek nije toliko ubeden da poseduje istinu kao kod nas. I kad je reč o Đilasu, čoveku koga zvanična propaganda pretodnog režima goni oko tri decenije, treba reći da je ta udbaška propaganda, tako katastrofalno neuspešna oko masovnih nacionalističkih divljanja, bila izuzetno uspešna da se amalgamira s prizemnim antikomunističkim osvetoljubivim trendom u našem političkom podzemlju koje je, verovatno, najrasprostranjeniji deo našeg savremenog društva.

Ali, sada sve veći deo istine izlazi na videlo o ličnosti Milovana Đilasa koga Cemović, s pravom, obeležava ne samo kao najkrupnijeg jugoslovenskog disidenta, nego i kao „najdužeg unutrašnjeg emigranta”. Đilas je izolovan od takoreći celog društva neke dve godine pre zatvora, a potom od kraja 1966. pa sve do 1989. godine, dakle oko dve i po decenije. Za to vreme naše se društvo zabavljalo u potrošačkom podneblju samoupravljanja.

Nezavisno od svih ovih razmišljanja, odmah se postavlja pitanje kakav utisak čovek nosi i kada samo pride pregršti argumenata u korist Đilasa? Moj je lični utisak, posle pročitavanja Cemo-

više knjiga (prvi), da on nije čovek „partije”, da Đilas nije kolektivist po prirodi, da sebe vidi iznad drugih i po sposobnostima i po uverenjima. Njegova književna i, u neku ruku, filozofska priroda probija svaki obroč. Neminovno je da se morao sukobiti sa „revolucijom koja teče”. To ne znači da je Đilas revoluciju negirao, on u njoj bivstvuje sa svom svojom izuzetnom radikalizacijom i ideja i postupanja. Ali njegove misli izložene na Trećem vanrednom plenumu januara 1954. jasno kazuju da je smatrao da je revolucija završena. I tu je najznačajnije da se ponovo pročitaju sve Đilasove ideje iz „Borbe” decembra 1953. i januara 1954.

Drugi utisak je da je „stvarni i trajni cilj” za naše društvo 1954. godine, dakle daleko pre 1998. - „stalna borba za demokratiju”, a da je - treća misao - „Savez komunista, ovakav kakav je danas, glavna smetnja za razvitak demokratije u Jugoslaviji”. Mi danas možemo da postavimo pitanje: da su kojim čudom Broz i Ranković - Kardelj je bio daleko pitomiji - pristali na demokratizaciju, da li bi se obistinilo ono što je Broz izjavio na samom tom plenumu: „Kad bismo mi to dozvolili, za godinu dana ne bi bilo naše socijalističke stvarnosti”? Međutim, u ovim Brozovim rečima možda ima nešto tačno ako se pođe od „socijalističke stvarnosti” kako ju je on video: jednopartijska diktatura inspirisana Marksom, Engelsom, Lenjinom i Brozom samim! Da li je moglo, međutim, biti i „drugačije” socijalističke stvarnosti”?

I tu je Milovan Đilas potpuno jasan i odlučan. On nikako u demokratizaciji ne vidi odbacivanje revolucije i socijanih promena, ali: „Ovoj zemlji bilo je dosta revolucije i nasilja! Ovoj zemlji jedino treba više slobode”. Na prvom tajnom suđenju januara 1955. Đilas izričito izjavljuje - „to je jedini put kada se pred sudom brani: „Očevidno je da stojim na stanovištu datog ekonomskog (društvenog) i državnog sistema, i da tražim menjanje u okviru njih, polazeći od njih kao od date osnove”. Dakle, Đilas je bio prvi koji je postavio osnove politici demokratske evolucije. Onaj deo emigracije, koji je posle dvadesetak godina, izišao s programom demokratske evolucije (Savez „Oslobođenje” na jednoj od svojih konferencija 1976) nije znao za ovo prvo Đilasovo kazivanje.

Milovan Đilas je bio složena i bogata ličnost, mislima i

radom, požrtvovanjem i primenom, izdržljivošću i neosvetoljubivošću. Na prvom suđenju izgovorio je i sledeće reči koje, mnogo toga kazuju: „Pred sudom i zakonom ja nemam krivice... Ali imam za šta da odgovaram - to je za izgradnju datog sistema, i to pred narodom i svojom savešću, čak i bez obzira na to što sam prozreo kud taj sistem vodi i šta znači, i javno ustao protiv njega još dok sam bio na vrhuncu vlasti”.

Jedinstven slučaj u našoj istoriji!

Danas, 16. decembar 1998.

DILAS - VIZIONAR POSTKOMUNISTIČKOG HAOSA I POMAME

Drama raspuća i raspeća

Pet godina od smrti od književnika i revolucionara, vizionara i heroja moralnog otpora, pet godina od smrti Milovana Đilasa!

Političar nije bio ni pre 1941, ni posle 1945. Svaki od ovih sistema, na svoj način, ne samo da je onemogućavao politiku, slobodnu komunikaciju između države i društva, u kojoj je političar posrednik, nego je udaljavao i društvo i državu od pravnog sistema, građanskog poretka i privredne inicijative. Kraljevska Jugoslavija dovodila vas je lako u iskušenje da dignete ruku na nju; poslednjih desetak godina trajanja politika je pokušavala da se probije, ali kraljevski sistem ostao je beznadežan, u politici su preostali oni koji su posle državnog udara preostali na kontrolisanoj sceni...

U komunizmu nije bilo politike nego samo „izgradnje” – istina ne mostova – nego izgradnje celog društva u „revoluciji koja teče”. Odnosno, bilo je u tom vremenu revolucionarne policijske represije, jednopartijnosti, jednournog posrtanja u delirijumu koji još traje. Mi smo i tada pobeđivali celi svet, ali sa uspehom, jer je bilo slave, saveznika i para na pretek.....

Đilas se počeo povlačiti iz komunističke revolucije već 1950. časopisom *Nova misao*. U Zagrebu, na kongresu Komunističke partije 1952. godine, krenuo je jednim novim putem. „Stop revoluciji”, počnimo jedno novo doba! Ne samo režim, u čijem je izgrađivanju učestvovao, nego i najbolji deo javnog mnjenja je prihvatio da bude podanik do dana današnjeg.... Svakoj inicijativi prosvetljenih i posvećenih dobar deo našeg društva odgovorio je negativno, i Đilasu, i Golom otoku, i studentima 1968, i liberalima iz 1972, i Odboru za odbranu slobode reči iz 1984. Zato to naše društvo plaća još i danas.

Đilas je gledao ispred sebe dok je naše javno mnjenje išlo u stranu, gledalo preko ramena ili čak i unazad. Naš antiistorijski put je vrlo dug i zato, za naše muke i nesreće, niko nema ni jednu suzu. Kontrarevolucija iz 1945. bila je jedna, i te godine, i bilo je sve

jadnija, siromašnija i nemoćnija kasnije. Ona je misaono bila okamenjena u balkanskoj malograđanštini. Ali, Đilas nije popuštao, po cenu žrtve svoje i žrtve svoje porodice. On je bio sam 1953. i 1954, sam sa svojom revolucijom. On je bio i tad revolucionar sa *novom misli* i sa novom žrtvom. Neko je rekao u poratnim godinama da je Đilas bio uvek jeretik, i kada je gonio komunističke jeretike – gonio je samog sebe. Originalna misao za ispitivanje i razvijanje.

Ono za čime danas vapije građansko društvo i pravna država – dakle, ne crkvenjačko – monarhističko – četnička nadgradnja – sve je to Đilas obznanio podsvesno 1948, potom već svesno 1950, i najzad jasno i neposredno 1952. i 1953. godine. Ali tadašnje generacije su bile zastrašene ili zadocnele, nepokretne, delimično u novom delirijumu brzog povišenja standarda života i slave naše u svetu. Neki na marginama su se tiho vraćali u XII i XIII vek. I danas se vraćaju. Zato gacamo u blatu.

Književno delo Milovana Đilasa već se priznaje. S njegovom političkom misli treba još da čekamo, sve dok se politički akumulatori, i individualni i kolektivni, ne napune novom energijom. Međunarodni politički svet je uvek priznavao Đilasa, ali naša sredina je zaostajala ili zadocnjavala.

Drama Milovana Đilasa je drama Srba, Crne Gore i Srbije, možda i Jugoslavije, one prethodne iz 1990. godine. Drama pomračenja, drama podela, drama građanskog rata, drama represije i totalitarizma, a danas – drama raspuća i drama raspeća srpskog društva, našeg srpskog čoveka koji se trenutno izgubio u neznanju, u mraku, na besputici....

Đilas je slutio postkomunistički kaos, i pomamu – kako je jednom sam rekao. On je sledio onu misao koju je Latinka Perović posle njegove smrti uklesala u misao onih koji misle da je komunizam „invalidizirao pojedinca, učinio zavisnim od države, ukinuo mogućnost alternative, uništio društvo”. Ko je to zapazio u ovoj zaprloženoj i obnevideloj sredini?

U svom eseju „Slutnje postkomunističkog haosa”, Đilas piše pred smrt o „svojim dugogodišnjim, često mučnim i dvoumnim razmišljanjima”, o svom „doslednom, u znatnoj meri takođe utopijskom, demokratizmu”. On je gotovo jedini o našoj zemlji jasno

napisao da naše ratovanje posle 1990. godine „nije građanski rat u svojoj naciji, nego obračunavanje naših (jugoslovenskih) nacionalizama....”

O nacionalizmu pod komunizmom Đilas je napisao u istom tom eseju: „Komunizam nije uspeo da izmeni, a kamoli da ukine nacije: one, kao i ljudsko biće, ukoliko se i mogu menjati – menjaju samo sebe same i u dugotrajnoj evoluciji. U revolucijama potučeni, nacionalizmi lako buknu elementarnom silinom ukoliko se u društvu nisu razvili određeni odnosi, demokratske institucije, slobodna ekonomija, srednja klasa. Komunizam je ostavio u tome iza sebe pustoš”, ali i „Zapad je bio zatečen naglim slomom komunizma”, „Zapad se ponašao suvereno i nehajno, kao da je reč o drugoj planeti”.

Sve ove misli objavljene su iz Đilasovog pera 1995. i pre štampanja, posebno dve godine docnije, nisu imale nikakva uticaja ni na elitu ni na takozvane narodne mase. Sad se postavlja samo pitanje: kad će doći (ne da li će doći) vreme kad će se naši ljudi posvetiti analizi, istraživanju i svođenju računa ne samo za književno delo Milovana Đilasa, njegovo političko delanje između 1941. i 1950. godine, 1950. kada je osnovana *Nova misao*, potom razvoj njegove političke misli posle 1953. godine sve do smrti 1995, nego, najzad da se ispita i svede njegovo memoarsko delo na ono što predstavlja za našu nedavnu istoriju.

Mi beležimo samo ono što stoji ili što treba da stoji pred nama u sledećim godinama. Nama nema spasa dok god vrlo produbljeno ne zavirimo u naše tekovine i uspehe u prošlosti, i još više u naše greške i poraze u poslednjih deset godina. Ne samo kao vlast, već kao društvo, kao celina. Milovan Đilas u tome poslu biće više od koristi nego mnoge ustanove i javne ličnosti našeg vremena.

Danas, 5.jun 2000.

Milovan Đilas - naša drama

VANREDNI SLUČAJ

Posle svega što su preživele Istočna i Zapadna Evropa u toku jednog veka, lako je govoriti o patologiji i naroda nešto starijih nego što je naš i nešto civilizovanijih nego što smo mi. Patologija podrazumeva skup manifestacija i znakove bolesti koja povlači morbidne posledice, što na kraju proizvodi određenu vrstu moralne, čak i mentalne poremećenosti i neuravnoteženosti. Naravno, pretpostavka je da primera političke patologije ima na svim stranama. To, pak, ne poriče pravo da govorimo i pišemo o jednom slučaju, o jednom primeru koji čak i ne mora da ima neposrednih i pogubnih posledica, ali u svakom slučaju prikazuje bar delimično stanje našeg znanja i naše svesti, naših emocija i naših dezorijentacija. Reč je o „slučaju Milovana Đilasa” (1911-1995), o čoveku književniku, čoveku revolucionaru, čoveku robijašu i čoveku disidentu. Kad sam pre tri godine čuo da će doći do tužbe protiv uglednog magazina koji je objavio „jedno mišljenje” o našem junaku, bio sam protiv te tužbe iz razloga koji navodi već više od jedne decenije. Slučaj Milovana Đilasa ne može se rešavati i rešiti ni preko sudova ni preko polemike. Sadržajnost ličnosti, mnogostrukost delatnosti, vrhunski rezultati rada pod najtežim, dramatičnim uslovima, preobraćanje revolucionara u humanistu i patnja, samokažnjavanje, sve to zahteva dovoljno poznavanje činjenica, mnogo studioznosti koju ne poseduju naša populistička piskarala, naše mnoštvo nadobudnih skribomana.

S druge strane, nijednog časa ne prihvatamo odbranu magazina da je objavio samo „jedno mišljenje”, protivno subjektu, kao što je objavljivao i druga mišljenja suprotna prvom ne zato što ne prihvatamo dijalog, debatu, sukob mišljenje nego zato što vodimo računa o ciljevima koliko i o metodama. Ne mogu se u dijalozima, debatama i sukobima mišljenja upotrebljavati nedozvoljena sredstva. Kako možemo da raspravljamo ako jedan čovek pruža argumente, a drugi psuje i kleveta? Mišljenja - da, ali psovke i klevete - ne.

Milovan Đilas nije „običan čovek”, nije samo jedan od

književnika pre Drugog svetskog rata. Sa sedamnaest godina objavio je priču u omladinskom časopiscu „Venac“. Posvetio je svom školskom drugu Milanu Bandoviću (1911-1993), pre rata prvaku Zemljoradničke stranke, za vreme rata jednom od intelektualnih vođa „nacionalnog (četničkog) pokreta“ Crne Gore. Bio je Bandović zarobljen 1944. godine od strane partizana, pozvao se na druga Milovana, drug Đilas je otišao u partizanski zatvor i spasao mu život. Bandović je skončao život kao emigrant u Španiji i pred smrt počeo da se prijateljski dopisuje s Milovanom, tada jednim od najznačajnijih disidenata komunističke Evrope, u redu sa Saharovom i Solženjicinom. Ne vredi li ova živa priča za jednu posebnu sagu?

Samo u beogradskoj *Politici* pre 1941. godine književnik Milovan Đilas objavljuje četrdeset priča. Počeo je da piše 1931. godine, skoro redovno, bilo mu je dvadeset godina. Jednu mu je priču „Politika“ i nagradila. Objavljivao je mladáni pisac, posle *Venca i Politike*, takode i u *Zapisima, Misli, Južnom pregledu, Književnom severu* (Subotica), *Volji, Smeni, Životu i radu, Mladost Srbiji, Mladosti* (Zagreb), *Liniji, Zetskom glasniku, Književnom krugu, Razvršju, Pregledu* (Sarajevo), *Almanahu podgoričkih srednjoškolca, Slobodnoj misli, Književnom savremeniku, Našoj stvarnosti, Našem životu* (Novi Sad), *Kulturi* (Zagreb), *Ženi danas, Mladost kulturi, Umetnosti i kritici*. Kad sve ovo zna, čovek zastane i upita se: kako je mogao jedan ugledni magazin da dá gostoprinstvo junačini pod pseudonimom da ova obeleži Đilasa - koji je u međuvremenu od svoje dvadeset druge do svoje dvadeset pete godine ležao tri godine robije u kraljevskom zatvoru - obeleži kao homicidalnog manijaka?

Aprila 1941. godine nastaje drama, ne samo Đilasova nego i drama njegove porodice, drama čitavog jednog naroda, drama mlade države od jedva dvadeset i tri godine. Najpre, drama porodice: Milovan je u partizanskom Vrhovnom štabu u Beogradu, potom poslat jula 1941. u Crnu Goru da rukovodi partizanskim ustankom protiv italijanske okupacije. Od tog vremena u toku tri i po godine ginu otac Nikola, dva brata i jedna sestra. Krvi na sve strane, do kolena, u porodici, u plemenu, u narodu, u celom jugoslovenskom prostoru, ali najviše krvi u Crnoj Gori, ne toliko zbog italijanskog

i, docnije, nemačkog okupatora, koliko u međusobnim trogodišnjim partizansko-četničkim obračunima, u građanskom ratu kakav nismo imali u istoriji i kakav nije imao nijedan narod u okupiranoj Evropi.

O levim i drugim „skretanjima“

U Crnoj Gori Milovan Đilas nije ostao ni puna četiri meseca. Još nema „levih skretanja“ - ubijanja sopstvenih partijskih članova. Još nema „Pasjeg groblja“ od januara 1942. Još nema javno objavljivanih spiskova sa završnicom: „Nastavlja se“. Ne vrede mnogobrojne pojedinosti, istorijske činjenice - za mnoge ljude za sve je kriv Milovan Đilas, za sve je on odgovoran, on je lično pobio mnoštvo ljudi... „Reče mi jedan čoek“, da mi je „pričao prvi muž njegove svastike iz prvog braka da je njegov drug video kako je Đilas pred Brozom i Rankovićem izveo ‘čoeaka’ iz stroja i streljao...“ To pričaju bivši komunisti, bivši partizani koji su sve gledali i ostajali komunisti i partizani, priznavali da je partizanski pokret bio banda sangviničnih ubica, i učestvovali u njemu. I ovi i ovakvi donose sud danas o Milovanu Đilasu, posle nekih šezdeset godina?!

Đilas dolazi u Srbiju prvih dana novembra 1941, kada partizanska Užička republika doživljava kolaps. Povlače se partizani u Sandžak, potom odlaze u Bosnu. Dakle, Đilas više nije u Crnoj Gori, ali on je opet za mnoge naše krvožedne ignorante kriv i odgovoran za sve što se u zakrvavljenoj Crnoj Gori i pre i posle novembra 1941. godine dogodilo. On kao da naređuje iz Bosne, iz Vrhovnog štaba, koga treba ubiti, u kojem selu i u kojem srezu, i u svakoj jedinici, samo on, ne Sava Kovačević, ni Blažo Jovanović, ni Moša Pijade, ni Ivan Milutinović i stotine i hiljade drugih partizanskih komandanata i komesara, raznih vrsta rukovodilaca. Ne, partizanskim pokretom komandovao je i politički ga usmeravao samo jedan čovek. Ne Broz, ne Ranković, ne Kardelj, samo Milovan Đilas. On je komandovao svim jedinicama u isto vreme, on je predsedavao svim prekim i drugim partizanskim sudovima, on je komesarovao svim borbenim četama, bataljonima, brigadama, divizija-

ma, armijama. Samo jedan čovek! Svi su ostali bili njegovi poslušnici: i Broz i Ranković i Sava Kovačević i Kardelj, i Ivan Milutinović, i Blažo Jovanović, i Pijade, i Penezić. Ostali, na hiljade, bili su nevini...?

Za izvesne kružoke našeg javnog mnjenja, nekada komunističkog i „modernog”, ili sada novopečenog antikomunističkog, nacionalističkog i monarhističkog, pravoslavno osvetoljubivog, činjenice ne postoje, knjige ne postoje, dokumenta ne postoje, priznanja se ne priznaju, pozitivna svedočanstva se ne vide, ne čita se ništa, samo se cela filozofija, ili optužbe i klevete, svode na onom jadnom „reče mi jedan čovek”. Milovanov sin Aleksa reče nedavno beogradskoj *Politici*: „Otac je takode u svojim memoarima bio surov prema sebi”. Ali ko od naših genijalaca čita Milovanove memoare? U jednoj drugoj prilici, u novosadskom *Dnevniku* ponavlja Aleksa sličnu misao: „Znam da moj otac nije bio svetac”. A ko je bio svetac u građanskom ratu, a bio je nekakav komandant ili komesar - neka se javi! Da nisu četnički komandanti bili sveci? Pop Đujić, Đurišić, Keserović, Kalabić, Radović Kondor, Raković, gardijski oficir u smederevskom kraju Lazović?

Revolucionarna vlast posle Drugog svetskog rata počela je da objavljuje 1949. Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, a završila objavljivanje 1968, kada je Milovan Đilas bio otpušten posle devet godina robije. Ta vlast objavila je nekih 150 knjiga, svaku sa poviše stotina strana. Da li su naši ljudi, i urednici, i pisci pisama, pogledali taj Zbornik, ili bar jednu od 150 knjiga? Da pogledaju samo, ne da veruju svakoj belešci, da vide šta mogu da nađu o „otpadniku revolucije i socijalizma”. Da nađu, recimo, da je Đilas (poslat u Crnu Goru krajem marta 1942, dakle nije bio tamo nekih pet meseci), pisao jedan izveštaj zajedno sa Mitrom Bakićem, a drugo pismo pisao sam. Pisao je da su partizanski, odnosno, komunistički „politički pogrešni stavovi” po „svim osnovnim pitanjima ... krivi... zašto je četnički pokret u Crnoj Gori dobio toliko maha i da su se u takvoj situaciji partizanske jedinice pred prvim jačim neprijateljskim udarom počele raspadati i mnoge čak počele prelaziti na stranu četnika u Hercegovini”. Potom Đilas i sam piše iz Crne Gore Vrhovnom štabu tog istog dana, 27. marta,

da masovne smrtne presude „unose strah i trepet ne samo u stanovništvo, nego i u samu partiju”... Da nije to neki drugi Milovan Đilas kome zabranjuju da umre u svom krevetu ili su naši ostrašćeni skribomani čitali nešto, ako ne svih 150 knjiga Zbornika, čitali, bar po registru, samo materijale koji govore o „najvećem zločincu” naše istorije? Ako im je to bilo zazorno i previše da savladaju, zar nisu pogledali knjigu Momčila Đorgovića „Đilas” iz 1989. godine, kad je počelo nešto slobodnije da se piše, gde Milovan objašnjava šta su značili leva i druga „skretanja”? Došla je direktiva posle prvih pobeda sovjetske armije „o drugoj fazi revolucije”: „Kad pošaljete takvu direktivu koja se poklapa sa unutrašnjim previranjima dobijete ta preterivanja”. I dodaje sam Đilas: „U tom periodu nisam bio u Crnoj Gori, bilo je to krajem 1941, i prvih meseci 1942. Bio sam u Užicu i u Novoj Varoši”... „U Hercegovini su ta skretanja dobijala još žešće forme nego u Crnoj Gori.” Da li su ove reči bile demantovane bilo od istoričara bilo od samih učesnika u NOB-u?

Političke optužbe iz neznanja

Profesor dr Branislav Kovačević u svojoj knjizi „Đilas, Heroj - Antiheroj” (Titograd, 1991), navodeći rad Boža Ljumovića „Partijska zastranjivanja u Crnoj Gori u godini 1941. do prve polovice 1942”, razgovara sa Đilasom o levim skretanjima, o represiji nad samim komunistima i, posebno, o represijama nad protivnicima, četnicima. Vidi se jedna nedoumica: da li je Broz inicijator levih skretanja? „Ali streljaj svakoga, makar bio član Pokrajinskog rukovodstva, ako ispolji kolebanje ili nedisciplinu.” Te komandantove reči bile su upućene neposredno Đilasu jula 1941, koji odlazi u Crnu Goru. Đilas smatra da ovo uputstvo ne treba videti kao inicijativu za leva skretanja nego borbu za disciplinu u Partiji i NOB-u. Međutim, postavilo se još jedno pitanje u toj raspravi: ako je Đilas novembra 1941. povučen iz Crne Gore zbog njegovih „levih skretanja”, zašto ga Vrhovni štab šalje krajem marta 1942. u Crnu Goru da smiri „leva skretanja”? Đilas nije nikada sporio da je bio ideolog „discipline” u Partiji i NOB-u, dakle nije bio „partijski

egzekutor” nego „ideolog discipline”. U svakom slučaju, istorijska je činjenica da Đilas nije bio u Crnoj Gori za vreme pojave „Pasjeg groblja”. I to jednom treba prihvatiti.

Dve su optužbe koliko neznačajke toliko i budalaste. Najpre o takozvanim administrativnim, republičkim granicama između pojedinih oblasti ustanovljenih dolaskom partizana-komunista na vlast 1944/45. godine, o granicama koje je tobože iscrtao sam Đilas. I, druga, da je Đilas „izmislio” crnogorsku naciju.

Izuzev kosovskih granica iz 1945/46 sve su unutrašnje jugoslovenske oblasti postojale ne samo pre 1945. nego i pre 1918. godine. Sve su one bile ili etničke (Slovenija) ili istorijske (Bosna, Hrvatska, Srbija, Makedonija). Na primer, granica Hrvatske i Bosne je od kraja XVII veka posle dogovora između Turskog carstva i Austrije. Uzgred rečeno, kad je kralj Aleksandar „crtao” granice svojih banovina 1929, on je utvrdio granicu između Vrbaske banovine (bosanska Krajina na zapadu) i Savske banovine tamo gde su one nastale krajem XVII veka, tačno one koje su bile i 1946. godine. To su bile istorijske granice koje, naravno, nisu određivali narodi te dve oblasti niti njihovi izabrani predstavnici, ali su one trajale i sve su ih pre 1944/45. prihvatili ne kao konačne „državne”, ali kao istorijske granice između dve jugoslovenske oblasti. Đilas je učestvovao, međutim, u utvrđivanju konačne granice u Sremu, sarno u Sremu, i to u okviru jedne komisije koju je on predvodio. Bila je reč samo o selima i varošicama, i pridržavalo se načela etničkih većina u tim oblastima.

Druga izmišljotina je da je Đilas „stvorio” crnogorsku naciju. Bez obzira na to šta mislimo o nacionalnoj sadržini Crne Gore i o njenom državnopravnom statusu, i bez obzira na to koliko su se Đilasovi akcenti o crnogorstvu u međuvremenu razlikovali, treba samo pogledati članak iz doba Đilasove vlasti, dakle 1. maja 1945, objavljen u prvoj Đilasovoj knjizi posle rata pod naslovom „Članici” (“Kultura”, 1947). I to je bitno:

„Crnogorci, nesumnjivo, pripadaju srpskoj grani južnoslovenskih plemena”. - „Po plemenskoj tradiciji (tj. porijeklu) Crnogorci se osjećaju, a i jesu Srbi (srpski plemena u Srednjem vijeku, srpska raja, srpski narod pod Turcima), ali su oni nacionalnom

pogledu danas i nešto posebno, svoje, crnogorsko...”

Đilasova porodica nije bila bjelaška, ali ne treba zaboraviti da su crnogorski zelenaši zahtevali, s jedne strane, posebnu federalnu jedinicu za Crnu Goru u okviru prve Jugoslavije, pre 1941, iako su bili, s druge strane, kako bi se danas reklo „srpski nacionalisti”. Oni nisu negirali da su pripadali, kako bi Đilas rekao, „srpskom plemenu”. Crnogorski zelenaši su, u pogledu nacionalne pripadnosti Crnogoraca, uvek polazili od stava da su Crnogorci - Srbi. Dakle, ničega zajedničkog s današnjim crnogorskim „independistima” i njihovim stavovima o državnostima. Crnogorsku državnost niko nije mogao da poriče ni pre 1918, ni posle 1945. godine. Ali ono što ne znaju Crnogorski ignoranti, „independisti”, to je da je jedno državnost a drugo je država. Crnogorska država je postojala preko jednog veka u novom dobu, a državnost postoji od 1945, čak i za vreme Miloševića.

Najznačajnija literatura o Milovanu Đilasu

Günther Bartsch, Milovan Đilas oder Selbstbehauptung, 1971.

Mischael Milenkovitch, Parts of a Lifeime, 1973.

Armin Hetzer, Spotaneitat und Gewalt, 1980.

Dennis Reinhartz: Milovan Đilas, A Revolutionary as a Writer, 1981.

Dr Vasilije Kalezić, Suprotnosti pisca i ideologa, tri izdanja, prvo 1983. a treće 1999.

Stephen Clissold, Đilas, the Progress of a Revolutionary, 1983.

Momčilo Đorgović, Đilas, vernik i jeretik, 1989.

Goran Lazović, Đilas o sebi, drugi o Đilas, 1989.

Drago I. Stanković, Anatomija procesa Milovanu Đilas, 1989.

Memoair of a Rebel, 1989. Michael M. Hustig: Trotsky and Đilas, Critics of Communist Bureaucracy, 1989.

Vladimir Dedijer, Veliki buntovnik Milovan Đilas, 1991.

Branislav Kovačević, Đilas heroj i antiheroj, 1991.

Zbornik radova o Milovanu Đilas, 1996.

Momčilo Cemović, Đilasovi odgovori, 1997.

Momčilo Cemović: Tajna suđenja Milovanu Đilas, 1997.

Žrtva revoluciji humanizma

Da bismo bolje obojili ignoranciju naših infantilnih doušnika i potkazivača, dodajemo belešku iz knjige Momčila Đorgovića: razgovara Milovan sa svojim ocem Nikolom koji mu kaže - to sam Milovan preporučava: „Ako Crnogorci nijesu Srbi, onda Srba i nema...”.

Da li naše neznalice veruju da bi Milovan Đilas - u doba najžešće protitoističke euforije na Zapadu - dobio Nagradu slobode u Sjedinjenim Državama, nagradu koju su prethodno primili pored Vinstona Čerčila, Karl Poper i Andrej Saharov, da su ti ljudi koji su delili nagradu verovali da je Milovan Đilas samo jedan komunistički represivac? Da li bi se pojavio Zbornik radova o Milovanu Đilasu 1996. godine u kome saraduju idejno-politički najraznovrsniji saradnici, njih 25, od Lorda Ovena do Slavoljuba Đukića i Vlade Strugara, od Koliševskog preko Tepavca do Dragana Markovića? Da li je neko od naših piskarala pogledao i jednu od ovih knjiga?

Na kraju dva pitanja za sve nas, za sve koji uviđaju značaj ličnosti i rada Milovana Đilasa, i za one koji negiraju njegovu vrednost - da li je Milovan kontroverzna ličnost, i drugo, zašto se to samo njemu sudi i presuđuje, a ne svim onim republičkim ministri- ma unutrašnjih poslova posle Drugog svetskog rata, svim šefovi- ma Odbora za zaštitu naroda (OZN-e), u svim republikama i svim okruzima? Zašto se još uvek nosi venac na grob Slobodana Pene- zića i u isto vreme predlažu se imena saradnika okupatora u Nedićevoj administraciji za imena novih ulica po Beogradu, po glavnom gradu?

Ne, Milovan Đilas nije kontroverzna ličnost koje je skakala sa pozicije na poziciju, od ekstremiste do oportuniste. On nije uobičajeni prototip koji u mladosti vijori zastavom revolucije, a pred starost odlazi u funkcionre koji spremaju svoje penzije. On nije bio onakav član Saveza komunista, i jedan od njegovih vođa koji bi, pošto promeni mišljenje i padne s vlasti, postao prizemni, neurotični, ostareli antikomunist koji svakog petka na televiziji drži tirade protiv komunističkih „ostataka” u javnom mnjenju ili u vla- dajućem kadru! Tačno je samo to da se u njemu, Milovanu Đilasu,

javlja su sumnje i lomovi od prvog dana kad je sreo, kao predstavnik jugoslovenskog vladajućeg Politbira, nikog drugog nego „sunce koje se rađa svakog jutra” - Josifa Visarionovića Staljina. Revolu- cija u Milovanu ne umire, umire predstava o jednoj revoluciji - revoluciji staljinizma. On podsvesno pripada lenjinističkoj revolu- ciji, otvorenoj i napadnoj, iskreno represivnoj. Đilas nema ničeg od staljinističkog vizantizma koji krasí i Broza i Kardelja, i Rankovića, njemu ne odgovara monstrozna laži staljinističkog ustava od 1936. u kojem se država obavezuje da će pomagati sve moguće manifestacije i demonstracije u zemlji. Đilas nije kontroverzna, ali je možda konvertitska ličnost, u pozitivnom značenju, jedina kon- vertitska ličnost među vodećim partizanima i vodećim komunisti- ma. Konvertit je, jer veruje, iako u njegovom društvu religioznost, opšta, ne stoji visoko, ne ceni se, ne pozdravlja se apaluzima. Našoj sredini, bar danas, daleko je bliži golub prevrtač koji promeni četi- ri stranke u četiri godine, i po običaju potkazuje prethodnu stranku u kojoj je svojevolsno bio. Kod Đilasa, nezavisno od ove kvalifika- cije, postoji uvek, i pre i posle rata, i pre i posle vlasti, snažna humanistička motivacija.

Da, Milovan Đilas je vernik revolucije kome se priviđa, tako- reći od prvih dana pedesetih godina, da se revolucija nalazi na dru- goj strani, da je komunistička revolucionarna vlast bila posle 1945. kao pomama, da čoveku u društvu moramo prići na drugi način, žrtvom mu prići, kajanjem koje se ne svodi na klečanje pred far- sičnim prosvetenicima ili davanjem pismenih izjava pred koman- dantima regruta! Ne, Milovan Đilas prinosi svoju žrtvu revoluciji humanizma. Presuđuje sebi, pre nego što su mu Brozovi, Penezici, Rankovići, Kardelji odredili devet godina, više meseci u samici i zabranu pojave u javnosti neke četiri decenije. Ne želi Đilas da se iskupi antirevolucijom za svoje grehe koje ne krije, nijedne, ali želi da kaže istinu o životima revolucionara pre 1941, o revolucionari- ma posle 1941, o padu revolucionarnih bogova posle 1945. i 1948. godine. Objašnjavajući dramu bratstva Tadića za veme NOB-a, u kojoj optužuju Đilasa, Đilas će sagovorniku, sada već pokojnom Momčilu Cemoviću, reći: „Obračun sa Tadićem sam slutio i kao vlastitu sudbinu...” (*Pobjeda*, 24. decembra 1989).

Pa ako je tako ili slično, zašto - drugo pitanje - samo Milovana Đilasa pretražuju, samo njega sude i presuđuju, objavljuju klevetnička pisma kao „mišljenja“, zašto sveznajući urednici (koji ništa nisu pročitali pošto su „po prirodi“ genijalci) to štampaju? Ali pre nego što bismo ma šta odgovorili na pitanje koje traži odgovor u našem prvom pisanju, valja reći nešto o izuzetno patološkom u našoj sredini, komunističkoj i antikomunističkoj: napadi na Milovana Đilasa, klevete i dezinformacije, dolaze tek kada je on pao s vlasti. I dalje, prosečan čovek naše sredine ne može da „moralno“ prihvati da neko takoreći dobrovoljno ode s vlasti na robiju! Ima li sličnog slučaja u našoj istoriji, a možda u istoriji drugih naroda? Trocki je napustio Rusiju, Solženjicin ga je sledio. Đilas nije izišao iz zemlje nego se vratio u robijašnicu u kojoj je u doba monarhije proveo tri godine. Zar nama Đilas nije „stran čovek“, tudinac za naše naravi, „stranac“ - kako bi ga krstio jedan novinar - Crnogorac koji napušta vlast da bi otišao na robiju?! Mogu li to da shvate novopečeni pravoslavci koji suviše žive ovozemaljski život da bi kao mislili na svoj zagrobni život?

Lična karta u opštoj drami

Ovo je izuzetno zanimljivo pitanje: zašto je samo Đilas pod kišom napada u poslednjih desetak godina? Ja bih rekao da tu ima mnogo razloga koji se tiču naših naravi, a tiču se i opšte psihologije posle pada komunizma i posle pada Miloševićevog režima. Ono što sam već naveo u prethodnim redovima, jeste da Broz i drugi koji bivaju vrlo pažljivi kad govore o represiji, nisu joj davali neki specijalni položaj. Naprotiv, Aleksandar Ranković je na jednom partijskom kongresu, održao čitavo predavanje protiv nezakonitih postupaka. Đilas je bio sasvim drukčiji revolucionarni tip koji je priznavao da je represija u revoluciji neminovna, da je bilo represije i da će biti represije, i ta iskrenost ostala je u podsvesti mnogih. Cela Partija je vodila represivnu politiku posle 1945. i prema golootočanima posle 1948. godine. I Broz i Ranković su bili staljinisti, Đilas lenjinist!

Jedan drugi fenomen koji je pogađao našu sredinu jeste

činjenica da je Milovan Đilas, i pored toga što ga je Partija odbacila, i pored robije, ostao živ i uspešan i ugledan, i objavio niz knjiga. To naši ljudi bar u ovakvim teškim vremenima teško mogu da shvate. Đilasov slučaj je bio uznemiravajući u periodu posle 60-ih godina. Za našeg prosečnog čoveka, koji je onda živeo u jednoj populističkoj ideologiji izgradnje, modernizacije i standarda, u prisustvu takvog napredovanja, postoji jedan drugi čovek koji se bori za neke ideale i ide na robiju! To smeta prosečnom duhu naše malo-gradanske filozofije, filozofije palanke!

Kad je reč o antikomunistima, mora se voditi računa da su oni prihvatili mnoga komunistička gledanja i jedno od tih je gledanje na golootočane. Golootočani u širokoj javnosti ne prolaze tako lako. Antikomunistička, preostala, gomila po Beogradu, i prvenstveno po zapadnoj Srbiji, gledala je uglavnom na golootočane i Milovana Đilasa kao na izdajnike. Tu se pokazuje onaj amalgam koji je osobito Milošević iskoristio: srastanje dve kolektivističke psihologije, jedne patrijarhalne antikomunističke i jedne komunističke, totalitarističke psihologije.

Možda preterujemo, ali čini mi se da danas ima u našoj sredini stereotipa i predrasuda više nego ikada, a povrhu toga još tri užasna nedostatka: neznanje, lenjost da se upoznaju neke činjenice i nesklonost da se sagleda celina problema, ili celina biografije jednog čoveka. Naši „međuljudski odnosi“ nisu bili samo problem za revolucionarnu vlast 1945. i vlast režima posle šezdesetih godina; naši međuljudski odnosi izgleda da su problemi i „nacionalni“ i „genetički“.

Ličnost i rad Milovana Đilasa je možda najbolji, i u isti mah, najteži primer za ovo razmišljanje. Zato ovde, u nastavku napisa, dajemo ponovo „ličnu kartu“ Milovana Đilasa, kartu koja bi nam pomogla da sagledamo celinu i da posle razmišljamo, ne da odmah odlučno presuđujemo sa sigurnim sudovima.

Milovan je rano počeo književnu karijeru i razvijao je do Drugog svetskog rata. Prvu pesmu u prozi „Jutro na Biogradskom jezeru“ objavio je kad mu je bilo sedamnaest godina (dakle 1929), posle toga je objavio do 1941. skoro devedeset jedinica (tad mu je bilo svega trideset godina) uglavnom pripovedaka, ali i književnih

kritika, prikaza, polemika u krugu „leve književnosti“. Tu svoju delatnost je nastavio tek na drugoj robiji ranih šezdesetih godina i tako je bez prekida, sa izuzetnom energijom, pisao da je na kraju iz toga načinjena bibliografija od dvadeset i pet knjiga, što književnih radova, što memoarske literature, što političkih rasprava. Dakle, pre Drugog svetskog rata nekih četrdesetak jedinica, za vreme od nekih osam godina, i posle toga nekih 25 knjiga od 1957. do 1994. dakle za vreme od nekih 37 godina. Da li je tako bogata radinost u pisanoj reči poznata u našoj istoriji?

Porodična karta Milovana Đilasa takođe je značajna za posmatranje i osmatranje dela i lika Milovana Đilasa. Oca Nikolu ubili su 1943. albanski nacionalisti za vreme nemačke okupacije Kosova 1943. pošto su ga Nedićeve vlasti proterale iz Srbije na Kosovo. Milovanova sestra Dobra poginula je u borbi s četnicima u Srbiji 1942. Brata Milovanovog, Aleksu, ubili su četnici 1941. u Crnoj Gori. Drugog brata Milovanovog, Milivoja, ubili su Nemci na Banjici 1942. Izuzev slučajeva stradanja srpskih porodica u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i u Crnoj Gori u međusobnim borbama, teško da ima ovakve porodične pogibije u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata.

Đilas je dva puta robijao, od 1933. do 1936. u kraljevskoj robijašnici u Sremskoj Mitrovici, a potom po komunističkim robijašnicama punih devet godina, od 1956. do kraja 1966, s jednim prekidom 1961-1962. godine. Kako je sam rekao, Milovan je „sagoreo mladost i polovinu zrelih godina“ u Komunističkoj partiji i Savezu komunista docnije, ali ga robija nije načinila osetljivog ni u reči, ni u delu. O robiji je objavio dosta redaka utisaka i razmišljanja, posebno sa duge komunističke robije od devet godina, pa čak i jednu celu knjigu „Tamnica i ideja“. U našoj istoriji nema nijednog društvenog radnika te i takve biografije u toku dva poslednja veka. Godine 1962. komunistički sud ga je osudio na 13 godina robije samo zbog jedne knjige „Susreti sa Staljinom“, i ta knjiga je objavljena u inostranstvu.

Svoj duhovni i društveni život Milovan Đilas je počeo u književnosti sa sedamnaest godina, ali je u revolucionarnu organizaciju i akciju ulazio sa svojih dvadeset godina, u poznatim demon-

stracijama u Studentskom domu, kod Vukovog spomenika 1931. za bolje uslove u Domu, ali u stvari protiv diktature kralja Aleksandra. Sledeće godine, sa dvadeset godina, Milovan Đilas postaje sekretar univerzitetskog komiteta Komunističke partije. Posle robije 1936, uz Aleksandra Rankovića, biva glavni čovek Partije u Srbiji, i posle samo jedne godine ulazi na predlog Josipa Broza u Politbiro Partije, što je potvrđeno na ilegalnoj konferenciji KPJ 1940. godine. Jedan je od glavnih, ako ne i glavni govornik na masovnim demonstracijama 27. marta 1941. protiv vlade Cvetković-Maček, odnosno protiv potpisivanja Trojnog pakta s nacističkom Nemačkom.

Novi putevi za socijalizam

Rat iz aprila 1941. već jula meseca te godine postaje za Komunističku partiju Jugoslavije - revolucija. Đilas je poslat 4. jula u Crnu Goru da kao čovek Politbiroa, prvi čovek crnogorskih komunista, organizuje borbu protiv okupatora uporedo s revolucijom, planom za obaranje starog društvenog poretka i stvaranje novog komunističkog poretka. U Crnoj Gori Đilas ostaje samo tri meseca, odlazi u Srbiju 2. novembra 1941, potom u Sandžak i najzad u Bosnu. Pohodio je Crnu Goru krajem marta 1942. - posle „levih skretanja“, represije nad samim komunistima, samovoljnim i nedisciplinovanim. I potom, tu ostaje do maja iste godine. Dakle, za vreme partizanskog rata od jula 1941. do oslobođenja izvesnih teritorija i u Crnoj Gori oktobra 1944, dakle u toku tri godine i tri meseca, Đilas je proveo u Crnoj Gori nekih pet meseci, a optužuju ga na svim stranama maltene da je rukovodio represijom u toku četrdeset meseci...

Glavni rad Milovana Đilasa u toku partizanske borbe je bio uređivanje „Borbe“ i rad na dvema skupštinama Antifašističkog veća. Da li je pisao izvan okvira partijskog glasila, ne znamo, ali je pretpostavka da nije. Verovatno je skupljao utiske i čuvao ih da ih objavi jednog dana, što se i dogodilo s knjigom „Revolucionarni rat“. To je dramska hronika borbe partizana protiv Nemaca, Italijana, ustaša, četnika, i najzad susret i pregovori s predstavnicima nemačke vojne sile u proleće 1943. godine. Đilas je prvi Jugoslo-

ven koji je tu *story* objavio 1977. na engleskom, istina četiri godine posle američkog diplomate i profesora Valtera Roberta, ali su građani Jugoslavije mogli da u svojoj zemlji saznaju za ovu istorijsku tajnu pokušaja trenutne saradnje sa okupatorima tek 1985. godine (Mišo Leković, „Martovski pregovori 1943”). Da budemo još jasniji i precizniji, Vladimir Dedijer je u trećem izdanju svog „Dnevnika” 1972. samo pomenuo da je Đilas učestvovao u pregovorima s Nemcima u Zagrebu.

S dolaskom na vlast Komunističke partije Jugoslavije i Narodnooslobodilačkog pokreta, Đilas je morao kao član Politbira KPJ igrati prvorazrednu ulogu. Međutim, on se za sve vreme učešća u vlasti 1945/1954, nepunih devet godina, nema ni jedan „egzekutorski” položaj, nije ni u unutrašnjim poslovima niti u spoljnim poslovima. Njega u stvari funkcije kao nadležnost vršenja najneposrednije vlasti ne zanimaju. To nije čovek vlasti i to se vidi 1954. godine kada vlast napušta s vrha njene vertikale. Međutim, to ne znači da Đilasov uticaj posle 1945. godine nije bio izuzetan. Kao prvi čovek Agitpropa, središta partijske i državne propagande, Đilas je dejstvovao ne samo u vladi nego još više u javnosti. Njega građani vide i čuju maltene više nego ikoga drugog iz vlasti. Đilas piše tako reći svakog dana, daje lekcije, „osuđuje i presuđuje”.

Svi beogradski malograđani od Vračara pa do Dorćola oplakuju maltene nekog trgovca koji je bio osuđen na robiju zbog nedozvoljene trgovine u poratnim godinama, ali jedan članak Milovana Đilasa je tom trgovcu povisio kaznu, ali ga nije „ubio” - kako se priča po onoj „reče mi jedan čovek”.

Đilas je inače vršio izvesne funkcije posle marta 1945: ministar za Crnu Goru, najzad ministar bez portfelja, potpredsednik Savezne vlade i predsednik Savezne skupštine. I tu je kraj priče o vlasti.

U tom vremenu od devet godina vlasti, Đilasova uloga možda je najznačajnija u borbi protiv Informbira. Nije niko u Politbira tako jasan i žestok kao Milovan Đilas u odbrani Jugoslavije i KPJ od napada SSSR-a. Često sam se pitao posle pedesetih godina da li bi došlo do takvog otpora u Komunističkoj partiji Jugoslavije da nije bilo Đilasa. I Broz i Kardelj, bez obzira na svoj lični

i politički otpor, bili su ipak „studenti” Kominterne. Kod Rankovića je srpsko-rusko-slovenski kompleks bio van svake sumnje snažno prisutan, iako nije imao onu čaršijsku ksenofobiju - više seljačku „državotvornu” otpornost. Ali Đilas, verovatno najveći obožavalac Rusije kao Rusije, i Staljina kao Staljina, već u prvim susretima sa sovjetskom stvarnošću vidi više od drugih i priznaje više od drugih. I reaguje snažnije i ubedljivije nego drugi. Vrlo je verovatno da je u toj antiinformbirovskoj akciji Moša Pijade bio, bar po reči izgovorenoj i napisanoj, sasvim blizak Milovanu. Ali pored Moskve, Đilas putuje i u druge prestonice, pregovara posle 1948. u Parizu, Njujorku, Londonu, i u Rangun. Ako mu je odrednica u javnoj delatnosti - propaganda, kultura, školstvo, u stvarnosti on dejstvuje u vrlo značajnim operacijama i u međunarodnoj politici, odnosno u jugoslovenskoj spoljnoj politici.

Iako možda najradikalniji, u svakom slučaju jedan od radikalnih vođa jugoslovenskih komunista, Đilas se razlikuje od skoro svih prvaka Komunističke partije Jugoslavije zato što on „prvi ide znatno dalje i traži nešto dublje” (Vasilije Kalezić). Za njega socijalizam + komunizam nije zatvorena knjiga kao što je bila zatvorena s Marksom i marksizmom. Đilas nije ideolog, kako misli Kalezić; on je politički mislilac, debater i istraživač, stvaralac intelektualne atmosfere koja je bila uvek strana našim nekomunistima, još više nego komunistima. On je prvi među komunističkim vođama, već 1950, istupio na Pravnom fakultetu na način koji se nije očekivao. Govoreći o problemu školstva „u borbi za socijalizam”, četiri godine pre famozne serije u „Borbi” krajem 1953, Đilas se izjašnjava „za slobodnu izmjenu mišljenja i iskustava, ..., a ne nametanje partijske linije i pravilnih partijskih stavova”. Tražeći inicijativu studenata i profesora, Đilas predlaže da se to čini i s profesorima „koji nijesu imali veze s marksizmom, ali su stajali na stanovištu slobodne borbe mišljenja” („Borba”, 5. januara 1950). U „Savremenim temama”, koje su bile hronološki posle gorepomenutog govora na Pravnom fakultetu, on je prvi i jedini ušao i u javnu raspravu s dvojicom mladih pravovernih slovenačkih komunista, godine 1952, o temi „Klasa ili kasta”. Đilas poriče da ima besklasnog društva i socijalizma u SSSR, njihov sistem i vladavinu naziva državno-kapitalističkim i

kastinskim. Dva Slovenca, knjiški režimski ljudi i ideološki teoretičari, odbacuju Đilasovo gledište. Niko nije primećivao ove nove Đilasove metode. Možda je i sam Đilas više nego slutio, saznavao kuda ide. Tražeći „nove puteve za socijalizam”.

Robija kao sudbina

Slede još dva perioda, posebna u životu i radu Milovana Đilasa. Prvi je od 1956. do kraja 1966. To je robija, više suđenja, samo jedno javno, januara 1956, gde se Đilas žestoko branio, branio sebe i svoje ideje. Posle tog, ostala suđenja bila su tajna, van javnosti, a Đilas više nije hteo da se brani. Ali, za sve to vreme, na robiji, Đilas radi: piše. Mnoge knjige, od pomenutih dvadeset pet, napisane su na robiji. I ovi podaci pokazuju da je reč o izuzetnoj ličnosti koje nema ni Crna Gora ni Srbija, a nema je ni u celom jugoslovenskom društvu. Kako naše društvo, sastavljeno od tolikih desetina hiljada genijalaca, nije moglo sve to da primeti u toku poslednjih decenija našeg jadnog vremena - ni Bog ne bi znao to da objasni.

Činjenica da je Milovan mnogo pisao i u dnevnoj štampi između 1945. i 1953. i činjenica da je nadživeo ne samo Josipa Broza nego i Edvarda Kardelja i Aleksandra Rankovića, a bio je i nešto mlađi od ove dvojice - izazivale su i zavist i ljutnju. Onaj heroj što je u jednom magazinu pre nekoliko godina napisao pod pseudonimom da je Đilasa trebalo suditi pre nego što je unro 1995, odnosno da nije smeo završiti život u krevetu, u svom stanu, u kome su živeli njegov sin, snaha i unuk, kazivao je nešto zloćudno, morbido - da pojačamo, antiljudsko, zlorado, ljubomorno, izliv mržnje jednog malog i rđom obogaćenog našeg građanina. Milovan Đilas je u stvari pobedio zlo, a mnogi nisu ni posle toliko godina. Milovan je pobedio zlo trpljenjem, ispaštanjem, radom, učenjem i razmišljanjima, pročitavanjima i debatama u meri koju su mu prilike i vlasti i ljudi oko njega dozvoljavali.

Ali lična karta u našoj drami međusobnog ubijanja, glajhšaltovanja, masovnih patnji u gladi i bolesti, mučenja i mučiteljstva, ne može se zamisliti bez niza pisaca koji su uložili veliki trud da ispituju ličnost i delo Milovana Đilasa. Mislim tu prvenstveno na izuzetnu

analitičku i debatersku knjigu dr Vasilija Kalezića „Đilas, suprotnosti pisca i ideologa” (tri izdanja, poslednje 1990).

Završavamo dva veka svoje istorije u gubicima kakve nismo ni sanjali, niko od nas. Sve što smo gajili kao istorijski ideal, sa veličinom teritorija i brojnošću naroda, završilo se u porazu. Sve smo, na kraju, dva veka izgubili. Nije nam Vatikan naredio da budemo jedini narod u Evropi koji je za vreme okupacije organizovao tako uspešan

Milovan Đilas na srpskom jeziku: knjige

1947, Članci, <i>Kultura</i>	1990, Druženje s Titom, <i>Zaslon</i>
1952, Legenda o Njegošu, <i>Kultura</i>	1990, Ljubav i druge priče, <i>Univerzitetna riječ</i>
1957, Nova klasa (i 1990)	1990, Nova klasa, <i>Narodna knjiga</i>
1970, Nesavršeno društvo, <i>Naša reč</i> , London	1990, Lov na ljude (pripovetke) Veselin Masleša
1980, Druženje s Titom, <i>Narow Middlesex</i>	1991, Vlast i pobuna, <i>Književne novine</i>
1983, Vlast, <i>Naša reč</i> , London	1994, Izgubljene bitke (roman), <i>Prosveta</i>
1984, Tamnica i ideja, Kolašinska liga za ljudska prava	1994, Sluga božiji i druge pripovetke, <i>Srpska književna zadruga</i>
1986, Susreti sa Staljinom, <i>Naša reč</i>	1994, Pad nove klase: Povest o samorazaranju komunizma, <i>Službeni list</i> (1997, Svetovi i mostovi)
1988, Njegoš - pjesnik, vladar, vladika, Zodne	1994, Rane pripovetke, <i>Nova 143</i>
1989, Crna Gora (roman), <i>Književne novine</i>	Većina navedenih knjiga objavljena je najpre na stranim jezicima, na engleskom, nemačkom, francuskom i drugim jezicima. Prva knjiga na stranim jezicima objavljena je 1957, <i>The New Class</i> , poslednja <i>Welten und Brücken</i> , 1987. godine.
1989, Tamnica i ideje, Kiz „Trag”	
1989, Gubavac i druge priče, <i>Narodna knjiga</i>	
1989, Razgovori sa Staljinom, <i>Književne novine</i>	
1990, Nesavršeno društvo i dalje od „Nove klase”, <i>Narodna knjiga</i>	
1990, Revolucionarni rat, <i>Književne novine</i>	

gradanski rat između četnika i partizana, a tek ustaško masovno klanje istog tog naroda! Drugi svetski rat pružio nam je posle partizanske i komunističke pobeđe izuzetne mogućnosti, i ugled i novac, i modernizaciju i industrijalizaciju, let u svet. Sve smo mi to izgubili. Jedino što smo dobili, to su više desetina hiljada pobijenih Srba, Bošnjaka i Hrvata, potom stotine hiljada izbeglica na tlu Srbije i više desetina hiljada po svetu, u dijaspori. Osiromašeni, satanizovani, izolovani, pomućenih glava ali s nemerljivim samoobmanama o našem dostojanstvu „našem nebeskom poreklu“, o našim zadacima da zajedno sa Kinom i Rusijom promenimo i uredimo svet! Međutim, promene od 5. oktobra 2000. godine, pre godinu i po dana, kao da nisu unapredile društvenu svest. Mogućnosti nam se u najtežim uslovima ipak pojavljuju, ali mi i dalje odlazemo, pravimo se važnima, državotvorni smo - pošto smo izgubili veliku državu. Legalisti smo postali u društvu koje ne zna za zakon i gde su zakoni i ustavi ispreturani kao u nezamislivoj pustoši. I gde je potpuno nejasna razlika između prava i pravde. A pravda se zamišlja kao zadovoljenje ličnih neograničenih ambicija a ne kao poštovanje utvrđenih pravila, uredbi i zakona.

Mašina represije

Ko je Milovan Đilas posle svih pojedinosti, datuma, navoda, godina, knjiga, suđenja? „To je čovečina“, rekao je jedan moj drug u emigraciji kada su izvesni prijatelji počeli da lamentiraju nad sudbinom Milovana Đilasa. Milovan Đilas je književnik od rane mladosti, politički borac za rešavanje socijalnog pitanja, vojnik revolucije, čovek nove vlasti prema kojoj ni lično ni ideološki nije imao slabosti. Čim je počeo da sagledava najpre Sovjetski Savez i njegov staljinistički socijalizam, čim je osmatrao socijalističke „genetičke“ slabosti, u potrazi za pravdom i slobodama, krenuo je Đilas sa svojim idealom, za svoj ideal. Na tom putu isprečila mu se snažna pobednička revolucionarna mašina represije. Ali i tu je Đilas bio čovečina. I to u vremenu masovnog antiherojstva!

Verovatno najbogatiji poznavalac lika i dela Milovana Đilasa, Vasilije Kalezić, stalno se vraća Đilasovim promenama mišljenja, na nedoslednostima, na fenomenu „rušenja poretka“ koji je sam Đilas

„gradio“. Nije mi lako da kažem da se ni u jednom času s tim Kalezićevim stavom ne slažem. Milovan se nije borio između književnika i ideologa. Kod njega je književno, umetničko u lepoj književnosti, išlo zajedno s njegovim revolucionarnim radikalizmom, bilo isprepletano, i taj se radikalizam javlja čas u književnom čas u političkom obliku. Tu je problem. Zato je Đilas nekontroverzan nego „neuhvatljiv“. Za čoveka njegovog kova vlast ništa nije predstavljala. Ideja je bila suština, stalno traženje celishodnijih ideja kod jednog slobodnog čoveka, slobodnog totalno, slobodnog „bez pardona“.

Da li je Milovan političar? Ili je Broz pravi političar? Na jednom mestu sam Milovan kaže da je on u politici intelektualac. U pravoj politici mora da bude intelektualaca, politika ne može bez morala i ne može da bude bez intelektualaca, iako nije samo intelektualna radnja. Ne mora da bude ideologija, može da bude samo ideološki pravac ili jasan program. Tu je i razlika između marksističko-lenjinističkog totalitarizma s jedne, i mnogih pravaca demokratije, s druge strane. Takvom čoveku, kao što je bio Milovan Đilas - što rekao Dedijer „malo je ljudi takvog kalibra“ kakav je bio Milovan Đilas, takvih u našem društvu bilo je uvek, i u XIX i u XX veku, ali niko kao Milovan Đilas nije platio svoje ideje, svoj intelektualizam, svoju književnu radnju.

Da dodam, Broz nije bio političar, čovek koji se bori na izboru tržištu s drugim strankama i drugim idejama. Ko će dobiti bitku? On je bio samo odličan operator i manipulator koji ostaje na vlasti s mnogim nedoslednostima - na primer, između Staljina i Balkanskog pakta, ali politika nije samo ostajanje na vlasti. Javno mnjenje nema opipljivu fizičku i personalnu vlast, a može biti jače od svih političara, njihovih masovnih stranaka i njihovih izbornih rezultata. Naravno, može se pesimistički zaključiti ovde da Đilas, na žalost, nije ni izbliza imao tu ideološku vlast, ili uticaj, izuzev prvih nedelja pre pada januara 1954. godine. Đilas je sve više postojao istraživač i politički mislilac o zemljama socijalizma, ali za međunarodno javno mnjenje, ne za „Jugoslovene“ koji su se uljuljkivali u svoje zlatno doba komunističkog populizma: što bolji standard, što više efemerne sloboda, što manje stvarnih sloboda, što manje pravnih sankcija za gradanske presteupe, što više antiherojstva. Šta je tom našem svetu

značio neko, ko je zbog ideja i zbog proročanskih predviđanja šta se sprema jugoslovenskim srećnim narodima, robijao devet godina?

Čovek pobune

Đilas je bio čovek ne samo istraživanja, traženja, nego i čovek pobune. Njegova prva knjiga o Njegošu 1952, više je napad na romantičarsko prikazivanje knjige Isidore Sekulić „Njegošu - knjiga duboke odanosti” (1952), a nije neposredno uperena protiv same Isidore. U stvari, Milovan odgovara na romantičarski prikaz Đuza Radovića o Isidorinoj knjizi o Njegošu. Milovanova reakcija nije toliko agresivna kao odgovor Radoviću koliko je naši ljudi posmatraju kao čin čoveka na vlasti koji želi da komanduje u književnosti. Tako je to verovatno shvatila i Isidora Sekulić! Pravo mišljenje o Njegošu Milovan je objavio na engleskom 1966. u Sjedinjenim Američkim Državama. Ta pobuna 1952. protiv stereotipa, protiv predubedenja, protiv malograđanstvine, protiv nacionalističkih zabluda, protiv romantičarstva, bila je jedan deo bića Milovanovog. Zato i ona podrška istoričaru Đurdevu koji je dokazao da nije tačno uvreženo mišljenje i među istoričarima da Crna Gora nije nikad bila pokorena od Turaka. Ako je ustajao protiv heroike beogradskih književnika i kritičara, on je ustajao i protiv heroike Crne Gore. Kod njega nije bilo onoga čega ima kod savremenih srbijanskih anacionalista koji trpaju sve nacionalističko na Srbiju, a zarvaraju oči pred drugim nacionalizmima i poslednjim u Cmoj Gori. Ako su izrazi i istupi Milovana Đilasa vrlo često radikalni, njegova načelnost je daleko snažnija od naših ljudi koji „autohtono” menjaju mišljenja, menjaju najčešće pod pritiskom vlasti, pod pritiskom podneblja, ili zbog svojih ličnih ambicija.

Dosta se raspravljalo o stavu i držanju Milovana Đilasa na plenumu Centralnog komiteta SKJ januara 1954. Svi se slažu da je to držanje bilo slabo drugog dana - i sam Đilas to priznaje - i da je Đilas bio sasvim konfuzan i u poslednjem času skoro pokajnički. Kako da se to dogodi takvom jednom misliocu i borcu kakav je bio Milovan? To vrdanje i nesnalaženje u odbrani od napada Partije trebalo bi posmatrati ne kao „ideološko” nego kao trenutak kada se tu pojavljuje osetljivi literata koji svoju patnju izražava na jedan nebo-

rački način. Ali za čoveka koji je sav svoj život i rad i pre robije 1933. i posle 1936, posvetio toj Komunističkoj partiji, prvi i poslednji put reaguje kao što nikad nije ranije reagovao. Trenutak sloma više nego slabosti. I to trenutak koji traje nekoliko časova i nekoliko dana. Mislimo da se tom trenutku pridaje previše važnosti.

Međutim, daleko je snažnije i trajnije licemerje Edvarda Kardelja koji u jednom trenutku, docnije, portretiše Milovana Đilasa: „Njegova nezajažljiva ambicija, građena na iluzijama, nadvladala (je) razum”. Danas, posle skoro pola veka od tih zbivanja u komunističkoj Jugoslaviji, ko je imao ambicija da ostane na vlasti? Robijaš u vremenu od dvanaest godina? Ko je gradio i živio od iluzija? Kardelj i drugovi ili Đilas koji piše 1994. u svojoj knjizi „Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma”:

„U revolucijama su potučeni nacionalizmi, ali oni lako buknu elementarnom silinom ukoliko se nisu u društvu razvili određeni odnosi: demokratske institucije, slobodna ekonomija, srednja klasa. Komunizam je u tome ostavio iza sebe pustoš iz koje su buknule ideologije i pokreti kojima je nadohvat bio sirovi materijal mržnje i ogorčenja, uvreženih zlih sećanja i, nadasve, ideologizovanih verovanja da su drugi krivi za sve nacionalne i druge nedaće i da se one mogu otkloniti sazdanjem ‘čistih’ nacionalnih država.”

I da li se u ovim Đilasovim rečima nazire stav da su nacionalističke frustracije, strasti i akcije bile iznedrene u internacionalističkom pokretu „naroda i narodnosti” Jugoslavije, bez obzira što su imale korene i u ranijim vekovima. Nacionalizam nisu izmislili sledbenici Slobodana Miloševića ili on lično. Za pojavu nacionalističkih ekstremnosti, kakve su počele vulkanski da bujaju posle 1990. godine, takode su odgovorni ideologija, sistem i vladajući ljudi pre 1987. i pre 1990. godine.

Ono što je ne samo zanimljivo već i vrlo značajno jeste da Đilas razlikuje metode i etiku u vremenima revolucije od metoda i etike u mimodopsko vreme. Za njega je trebalo da revolucija prestane sa uzimanjem vlasti i sa uspostavljanjem kakvog takvog pravnog poretka. Ta etika sa načelom „cilj opravdava sredstvo” vredi „možda” „za neke kratkotrajne upotrebe”, npr. u revoluciji”, kaže Milovan u svojoj odbrani januara 1955. Međutim, ako se ta i takva

„revolucionarna” etika „ustali i nametne kao nešto više, pretvarajući se sami tim u nešto neprirodno i sektansko”, onda postaje zabluda „koja bi mogla ostati kobna za razvitak naše zemlje, a pogotovo pravde i pravosuda u njoj”. Pa onda nastaje jedno kajanje višeg stepena koje naši ljudi, ni u to vreme, ni danas, ne razumeju: „Kada iznosim ovo, hoću da kažem da sam za formiranje takvih metoda borbe i sam i te kako odgovoran, naročito idejnim radom, iako sam već dve-tri zadnje godine video, pa i pričao da su one metode nedemokratske, nečovečije i partijske”, „... jer čovek mora pre svega biti čovek - društveno biće koje se drži etikih načela”, kaže Đilas u toj dugoj odbrani januara 1955, braneći Vladimira Dedijera. „Sveti mi se sada sistem koji sam i sam izgrađivao”, završava Đilas.

„Prelom” koji je nastao kod Đilasa - treći po redu, prvi s robijom u 23. godini, drugi sa izbijanjem rata i građanskog rata 1941 - bio je „raskid sa Sovjetskim Savezom i Staljinom”. Kod Milovana „počelo je - počelo je neodoljivo, mada sporo sazrevajuće” „intelektualno, pa i emocionalno i privatno osamostaljivanje”, „prokuljale su prigušivane kritičke ideje - dakako protiv sovjetskog sistema i staljinističkih metoda, ali sa posrednim prigušenim osvetljavanjem jugoslovenskih realnosti, budući da su one u biti bile, ako ne istovetne, bez sumnje slične sovjetskim”.

Dosledan samom sebi

Odvajajući se od Sovjeta i Staljina, Đilas se za trenutak vratio Marksu, počeo ponovo da ga pročitava, pa odmah došao na ideju da je sovjetski sistem u stvari „državni kapitalizam”. Sledeći korak bio je nalaženje ideje o samoupravljanju, ideje „fabrike radnicima”, vlast radničke klase. Najzad, put ka savršenom društvu, ka savršenom socijalizmu, realizovanom komunizmu!

Postavlja se jedno delikatno moralno pitanje. Zašto je Đilas, posle izjave privrženosti Savezu komunista januara 1954. na sednici Centralnog komiteta, krenuo u akciju takoreći posle nekoliko meseci? Reč je o jednoj Milovanovoj iluziji. On je očevitno pretpostavljao da će ga posle kooperativne izjave od januara 1954, režim ostaviti na miru i poslati ga na rad na neki od sporednih koloseka -

sa pretpostavkom da će ćutati. Međutim, reakcija posle samog sastanka CK Saveza komunista Jugoslavije bila je žestoka: izolacija, organizovani napadi naširoko primenjeni, klevete sa svih strana. On nije mogao to da pregori. On je krenuo, kako kaže Kalezić, u osvetu. Slažemo se za trenutak u toj oceni, da njegova, Milovanova akcija, može da liči na osvetu, ali to bi, po jednom suđenju, bila malograđanska reakcija. U stvari, Milovan se više nije osećao obaveznim da se drži svoga obećanja. Privrženost Partiji - da, ali ako Partija ima neprijateljski stav prema onom ko se kaje i spreman je na solidarnost i saradnju, onda - ne. Ako Partija to ne može ili neće, onda i obećanje privrženosti nema svoj smisao ni svoju vrednost.

Ali ni „Anatomija jednog morala” ni „Nova klasa”, iako izgledaju osvetničke, nisu to u svojoj suštini. Nema osvete bez vlasti, a Milovan je bio razvlašćen još januara 1954. Ta događanja, ta dva čina, u stvari su samo iznenadni udarci evolucije koju preživljava Đilas. Umesto postepenog postupanja, kako se on izjašnjava - za demokratsku evoluciju, protiv restauracije starog porekla - on udara snažno, ali publicistički, idejno, ne kao vlast. Tu će svakako biti razlike između udaraca koje mu priređuju Broz, Kardelj i CK SKJ januara 1954. Jedno je metoda a drugo je sadržina. Iako napušta ideje revolucije, Đilas u svim tim godinama, od 1954. pa do 1966, i posle toga kada piše pismo Brozu marta 1967, u stvari postupa revolucionarno, ne na malograđanski i stereotipni, antikomunistički način. Kalezić uopštava kada veli za slične situacije da je Đilas fantastičan; on jeste to sanio za one koji su poklonici režima i za one koji ne shvataju istorijski značaj jugoslovenskog puta u socijalizam, kao i svakog drugog puta u marksističko-lenjinistički socijalizam.

Ne treba zaboraviti da u svojim premissljajima i razmišljanjima, unutrašnjim previranjima, Đilas uvida da su socijalizam i marksizam posebno vezani za radničku klasu, za društvo kao kolektiv. Ali, ako nema slobode za pojedinca ukoliko se ovaj ne pokori „društvu”, to nije sloboda. Đilas želi i člana društva, pojedinca, slobodnog i ravnopravnog sa onima koji su na vlasti. Nema slobodnog društva ako nema slobodnog pojedinca.

Vasilije Kalezić veli da je Đilas počeo sa literaturom sa svojih sedamnaest godina i da u tom radu „nema ničeg početničkog”. I dalje,

Đilas je „umjetnik velike i izoštrene opservacije, snažnih doživljaja i prokletog saznanja o tome šta je čovjek a mora biti čovjek...” Na kraju krajeva, Đilas je pre svega „dosledan samom sebi”. To što je bio komunist i revolucionar, partizan i jedan od nosilaca represije i funkcioner vlasti, staljinist i titoist, nema bitnog uticaja na njegovu intelektualnu sliku kao celinu. Ne možemo meriti ljude prema činima od dve ili deset godina, ako su oni aktivni skoro sedamdeset godina. A Đilas je intelektualni delatnik od 1928. do 1995. godine, do svoje smrti.

Da li su ova naša kazivanja neka vrsta panegirika u slavu Milovana Đilasa? Ne. Nema šta da se doda Milovanu Đilasu, jer njegovo delo ostaje za istraživanje i prosuđivanje. Ovo naše kazivanje je prvenstveno odbrana jednog velikog čoveka našeg vremena - od malih ljudi našeg podneblja koje sve više liči na naše društveno podzemlje.

Crna Gora, iako mala po prostranstvu i po broju stanovnika, bila je poslednja tri veka skoro rasadnik ljudi za „pohod” na Srbiju; dobar deo naše političke i posebno intelektualne elite u Srbiji poreklom je iz Crne Gore. Samo mali savremenici u Crnoj Gori mogu da se podsmevaju „beogradskim Crnogorcima”, među kojima bi mogao biti i Milovan Đilas, najveće ime Crne Gore u poslednjih skoro stotinak godina. Najveće ime po mislima proročkim, najveće po intelektualnoj delatnosti, čovek političke misli i čovek nemerljive žrtve! I borac koji je platio svoje ideje, svoje istupe i borbe sa dvanaest godina robije. Nema takvih - pa može biti zazorno bilo Crnogorcima u Crnoj Gori, srbijanskim Crnogorcima, pa i samoj Srbiji, ali neke relevantne činjenice vrede više od ne-videnja i ne-razmišljanja. Posle savršenog rata, i nacionalnog i gradanskog, niko se ni u Crnoj Gori ni u Srbiji, da ne govorim o drugim oblastima nekadašnje Jugoslavije, nije suprotstavio vremenu pomame i antiherojstva - kao Milovan Đilas.

Sama Crna Gora je u toku pretprošlog veka imala dva imena, Njegoša kao pesnika, mislioca i modernizatora crnogorske države, i Marka Miljanova Popovića, heroja, mislioca i moraliste. Milovan Đilas u ovom prošlom XX veku predstavlja najveće ime Crne Gore.

*Milovan Đilas u beogradskom tramvaju
1938. godine*

Milovan na robiji 1933. u Sremskoj Mitrovici

Milovan pred izlazak s robije 1936.

Kuća Nikole A. Đilasa u Podbišću u blizini Mojkovca

*Milivoje Đilas
(1914-1942)*

*Aleksa Đilas
(1906-1941)*

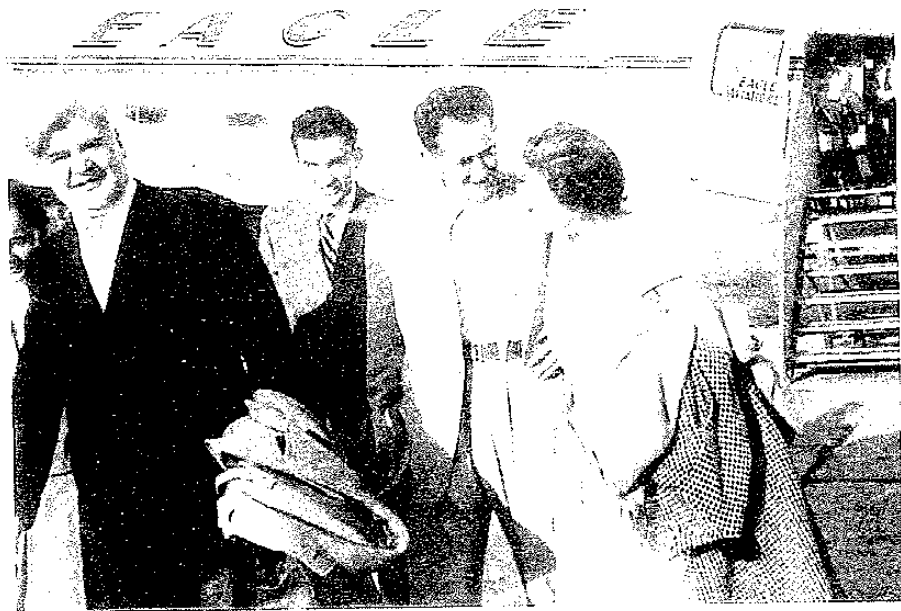
*Nikola A. Đilas
(1873-1943)*

*Dobrana Đilas
(19.-1942)*

Aleksa Đilas, Miira Mirović i Milovan Đilas

*Aneurin Bevan, Bevanova supruga Jenny Lee i
Milovan Đilas na beogradskom aerodromu avgusta
1953. godine*

*Svetlana Alulejeva, Staljin i Milovan Đilas
u Njujorku 1968.*

Sahrana Milovana Đilasa u Podbišću 1995.

Drugi deo

Milovan Đilas u NAŠOJ REČI
i drugim časopisima
i listovima

BESEDA MILOVANA ĐILASA

*prilikom prijema Nagrade za slobodu 9. decembra 1968.
u Njujorku*

Duge i uporne proteste, kao što su moji, protiv svog vlastitog društva, ja ne bih mogao drugojačije da objasnim nego kao izraze stvaralačkog nagona svojstvene svakom ljudskom biću. Ovaj nagon za mene je značio pokušaj rešavanja problema moje zemlje i njenog društvenog sistema. Stvaranje u tome društvu, ili da budem još precizniji, borba za širenje uslova ljudske egzistencije - to je bila sloboda za mene koja me je podsticala, i podstiče me i danas, da tražim izlaz iz zatvorenog kruga u kome nacionalne i društvene zajednice još žive u Istočnoj Evropi.

Ali nijedan ideal nije toliko uzvišen niti je ijedna ljudska moć toliko snažna da bi se mogla odupreti nasilju bez nesebične pomoći drugih ljudi. To se potvrdilo i u mom slučaju: nije samo moja supruga Štefanija nepokolebljivo stajala uz mene u svim trenucima, nego sam stalno, na svakom koraku, imao prilike da osetim ljubav građana moje zemlje, bio sam svestan podrške javnog mnjenja, naročito u Zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Državama. Stoga, priznaje koje mi se ovde danas daje pripada svima onim ljudima koji su me na ma koji način pomagali i branili, svima onima koji saosećaju sa mnom.

U odbranu moje ličnosti i mojih gledišta - u borbi za slobodu misao - neizrečenim simpatijama u mojoj zemlji i Istočnoj Evropi pridružili su se glasni krici sa Zapada. Današnje priznanje samo je jedan trenutak i jedan simbol u toj borbi... Neka ono bude, gospođe i gospodo, pre svega, priznanje i ohrabrenje hiljadama slobodnih duhova Istočne Evrope koji sada pokušavaju, svaki na svoj način, da izraze svoju misao! Neka ono bude priznanje i ohrabrenje milionima boraca Istočne Evrope koji dokazuju da je sloboda neuništiva, da je ona jedini način da se usklade različiti sistemi i različite civilizacije.

Od naročite je važnosti da se to danas podvuče, pošto je cela Istočna Evropa obuhvaćena težnjom za slobodom - za novim oblicima života. Put ka slobodi nije nikada bio lak, naročito ne u Istočnoj Evropi, koja je bila prinuđena da prolazi kroz revolucionarne društvene norme. U Istočnoj Evropi ne samo da su revolucije nanele ogromne žrtve nego su još skuplji bili nedemokratski režimi koji su dolazili posle ovih revolucija. Međutim, period najtežobnije revolucionarne promene završen je u tim zemljama. One se sada bore za unutrašnju demokratiju i za izlaz ka drugim društvenim sistemima.

Pokret ka slobodi danas je u tim zemljama neminovan i vitalan. Ako nedavni preporod Čehoslovačke predstavlja primer takvih težnji i mogućnosti, onda invazija ove zemlje pokazuje sa kakvim zaprekama narodi Istočne Evrope imaju još i danas da se suočavaju. I moja zemlja, Jugoslavija, iako nije dostigla potrebni i poželjni stepen slobode, predstavlja jedan primer ne samo nacionalne hrabrosti već i onih demokratskih razvoja koje reakcionarne birokratske snage nisu više u mogućnosti da zaustave.

Svečanost ovog sastanka i njegova izuzetna važnost pruža mi pogodan trenutak da izjavim da ću nastaviti da idem putem kojim sam pošao pre mnogo, mnogo godina. To je onaj isti put kojim su hiljade i hiljade buntovnih duhova Istočne Evrope prolazili na različite načine, i kojim još i danas prolaze. I, mada nije do mene da ocenjujem značaj moje borbe ili vrednosti ideja za koje se zalažem, moja neprekidana spisateljska delatnost na robiji i van nje ukazuje na neosporan dokaz da tamnice i ugušenja slobode apsolutno su nesposobni da savladaju misao rešenu da se izrazi.

Gospođe i gospodo, iako sam ja bio u sukobu sa svojim vlastitim svetom, nije to zato što sam ga mrzeo nego zato što se nisam mogao da pomirim sa njegovim lažnim aspektima. U meni je uvek živela vizija jednog poretka u kome bi ljudi imali bolje mogućnosti i time moja zemlja šire i bezbednije uslove. Počast, koju mi ukazuje danas, potvrđuje mogućnost takve vizije. I najveća radost za sve nas okupljene ovde bila bi ako počast, koju mi daje Dom slobode, bude nov podsticaj ka toleranciji i razumevanju različitih delova sveta, koji, ma koliko oni bili različiti, ne mogu opstajati odvojeno jedan od drugog.

Baš u ovoj zemlji i baš na ovom mestu treba istaći da nigde sloboda nije potpuna, da pokret zapadnog društva ka različitim oblicima, i ka boljim uslovima za sve ljude, predstavlja ohrabrenje i bitan uslov za pobjedu slobodnih ljudi u Istočnoj Evropi i za pomirenje između Istoka i Zapada.

U tome, vaša zemlja, s obzirom na njenu snagu i ogromne mogućnosti, igra vanrednu ulogu. Međutim, to uključuje izuzetnu odgovornost vašem narodu. Svetu, naročito onom u Istočnoj Evropi, zahvaćenom duhovnim i društvenim previranjem, nije samo važno šta vaša zemlja govori i čini, nego i šta jeste. Ne bih želeo da kažem da vaša zemlja treba da bude učiteljica ili model... Ni od jedne nacije ne traži se da uči druge i nemoguće je da se druga zemlja razvija prosto podržavanjem. Neraskidive duhovne i ekonomske veze uspostavljene su danas među nacijama njihovom vlastitom voljom, a to će reći, njihovom odlukom kao nezavisnih država. Niko nije u stvarnosti nezavistan sem u pravu da bude nezavistan. To je razlog zbog čega vaša zemlja, zaviseći od načina kojim rešava svoje probleme, može biti živa spona među narodima, podrška i ohrabrenje onima koji se bore za slobodu i svagde, a naročito u Istočnoj Evropi.

Drugojačije i ne može biti u zemlji u kojoj se ideje radaju i umiru u slobodnom takmičenju, i koja je, u najsudbonosnijim trenucima, opravdavala nade Evrope i čovečanstva.

Ja sam vam svima blagodar na vašem saosećajnom razumevanja i na vašem prijateljstvu!

Naša reč, London, januar 1969.

„POLITIČKE STRUKTURE” - IPAK SU AUTORITATIVNE

*Članak Milovana Đilasa o nacionalnom pitanju
u pariskom „Le Monde” od 30. decembra*

Ne polemišući sa izvesnim stavovima Milovana Đilasa u ovom izvanredno zanimljivom i značajnom članku, „Naša reč” vrši svoju dužnost na taj način što prenosi glavne misli Đilasovog članka.

(U svome uvodu, Đilas piše da su se jugoslovenski komunisti inspirisali, u rešavanju nacionalnog pitanja, kako doktrinarnim stavovima tako i praktičkim obzirima. Po doktrini marksističkoj, „nacije su proizvod kapitalizma a nacionalni sukobi su sukobi odgovarajućih buržoazija”. Pošto među nacijama nema stvarnih razlika, po ovoj marksističkoj doktrini - izuzev jezika, tradicija kulturnih, psiholoških osobina, privrednih uslova - komunisti mogu dati raznim nacijama kulturnu i administrativnu autonomiju. Svoj uvod Đilas završava značajnim stavom *da u Jugoslaviji* (nasuprot propagandi izvesnih zapadnih listova) nema, kao u SSSR, „starijeg brata” među jugoslovenskim narodima, tj. da partijska birokratija jednog naroda vodi drugi narod. Ali, i pored svega toga, „nacionalni sukobi... potresaju i najedaju društvenu i državnu strukturu socijalističke Jugoslavije isto onako kako su nekada činili u monarhističkoj i građanskoj Jugoslaviji”).

Govoreći o dva najznačajnija naroda Jugoslavije, o Srbima i Hrvatima, Đilas je zapisao da su oni „najbliži narodi i po jeziku i po etničkom poretku; oni žive izmešano u Bosni-Hercegovini i Hrvatskoj. Ako ih sličnosti povezuju, one takođe pojačavaju strah od (međusobne pr. ur.) asimilacije”. I parlamentarni režim, i lični režim kralja Aleksandra od 1929, pokušavali su da reše to zamršeno pitanje; iako je na svima stranama bilo i neuspeha i nezadovoljstva, „ipak jugoslovenska ideja nije bila mrtva”. Međutim, ekstremisti su se jačali i čekali trenutak obračuna. „Taj trenutak je došao sa nacističkom okupacijom. Hrvatski fašisti (ustaši) dobili su od strane okupacionih snaga pravo da organizuju jednu ‘državu’, na izgled nezavisnu, pomoću koje su preduzeli istrebljenje Srba. Sa srpske

strane, šovinistički i reakcionarni fanatici odgovorili su na ove zločine sličnim sredstvima”.

Kada su komunisti, koristeći ovaj razvoj, pozvali sve narode u borbu protiv okupatora i njihovih pomagača, za oslobođenje zemlje, oni su mislili da dadu pravo svakom narodu da suvereno sobom upravlja u okviru Jugoslavije. Oni nisu, međutim, veli Đilas, dali samo pravo Slovencima i Makedoncima nego isto tako i „Crnogorcima, iako ovi čine sastavni deo srpske nacije”. Zašto su to komunisti učinili? Đilas po prvi put otkriva „osvetnički duh” jugoslovenskih komunista:

„Za vreme poslednjeg rata, srpski kontrarevolucionarni pokret (četnika) bio je najmoćniji u Crnoj Gori; stvaranje jedne države u ovoj oblasti (‘države-članice’ - pr. ur.) oslabio bi najozbiljnijeg protivnika jugoslovenskih komunista: centralizam i hegemoniju srpskog nacionalizma. Između ostaloga, partijske i administrativne strukture zasnovane su za vreme rata (baš) na crnogorskom partikularizmu...”

Đilas priznaje da bi Crna Gora mogla da zahteva položaj autonomije ali ne i nacije i države. Dok je režim bio potpuno centralistički a ideologija bila jedinstvena za celu Jugoslaviju, ova crnogorska posebnost nije predstavljala ikakvu brigu; međutim, od trenutka kada su republike postale suverene, postojanje crnogorske nacije za hrvatski nacionalizam - „u punom vaskrsavanju” - dobio je od velikog značaja, dok je za Srbe predstavljao, više nego ikada ranije, činjenicu razbijanja njihove nacije! Komunisti nisu, međutim, dali samo Crnoj Gori nego i Bosni-Hercegovini položaj posebne republike, iako su pre rata mislili samo na autonomiju kao i za Crnu Goru. (Đilas beleži da je ova privilegija Bosni-Hercegovini učinjena zbog toga što su komunisti hteli da „zadovolje Muslimane koji su pak želeli da potvrde svoj partikularizam”. Teško da će to biti razlog, jer su muslimanski partikularizam priznali jugoslovenski komunisti tek 1961. godine, prilikom popisa, a to izričito potvrdili na sastanku CK Saveza komunista, Bosne i Hercegovine 1968. godine).

Jugoslovenski komunisti nisu, reklo bi se, prema Đilasu, načinili postupke protiv Srba samo u Crnoj Gori i Bosni-Hercegovi-

ni već i u Vojvodini i na Kosovu. U danima posle Drugog svetskog rata autonomija na Kosovu je posmatrana samo kao „prelazna etapa u pravcu ujedinjenja cele Albanije sa Jugoslavijom”. Zaključak je Đilasov izuzetno oštar, kad je reč o Kosovu i Vojvodini:

„Prilikom poslednje revizije ustava, oblasti Vojvodine i Kosova *dobile su gotovo položaj republike*, i pored srpskog otpora. Rezultat je smešan: *da bi zadovoljili zahteve Albanaca*, dala su se ista prava Vojvodini koja nije tražila ništa... Nekadašnje snove o ujedinjenju Albanije i Jugoslavije zamenila je sada, u ovoj oblasti (Kosova), pretnja od albanskog iredentizma.”

Jugoslovenski komunisti u celoj oblasti nacionalnog pitanja, zaključuje Đilas, „nisu učinili ništa ili... su načinili teške pogreške”. Najpre u oblasti doktrine, oni moraju početi da uviđaju da *promena socijalne i političke strukture ništa ne menja u oblasti nacionalnih odnosa*. Potom, da su ustavne promene u SFR Jugoslaviji izazvale samo „zahteve nacionalnih partijskih birokratija, republičkih vrhuški, zahteve koje uglavnom dolaze iz iracionalnog”. Đilas navodi da se u Hrvatskoj otišlo tako daleko da su vršene „naučne studije kako je jedna nacija (hrvatska) eksploatisana od druge (srpske)”. Međutim, zaključuje Đilas: „*Eksploatacija van svake sumnje postoji, ali ne zbog hegemonije jednog naroda nad drugim nego zbog raspikućstva i privilegija partijske birokratije na račun svih jugoslovenskih naroda*. U tome smislu, opravdani prekori se mogu činiti i Beogradu, ali ne kao prestonici srpskoj nego kao prestonici savezne birokratije”.

Da je došlo do krize u nacionalnom pitanju - ima se zahvaliti činjenici, kaže Đilas, što izvršene promene u jugoslovenskom društvu nisu bile praćene „*obnovom ideja i ustanova*”. „Na mnogim mestima, *političke strukture nisu bile menjane još od vremena revolucije*. Ako partijska birokratija nije mogla da zaustavi proces društvenog preobražaja, ona se dovoljno pokazala jakom i ujedinjenom *da suzbije nove više demokratske političke tendencije*. Promene su se ograničile *na obnavljanja u njihovim sopstvenim redovima*. Priznajući pravno nezavisnost i ravnopravnost raznih nacionalnih birokratija, *partijska birokratija je odbacila liberalizaciju na drugim poljima*”. Đilas najzad obeležava talase hrvatskog nacionali-

zna poslednjih godina kao - „tradicionalnu i mističnu težnju Hrvata za nezavisnom državom”; u Hrvatskoj su se pojavile izvesne privredne teškoće - uostalom, kao i u celoj zemlji, dodajemo mi - pa je tamošnja vladajuća hrvatska „progresivna grupa otvorila vrata tradicionalnom nacionalizmu, i tako se došlo stvarno do stapanja dve nacionalističke strukture: partijske i građanske. Iako je ova politika vođena na izgled demokratskim metodama i sa projugoslovenskim sloganima, *Hrvatska je klizila u stvarnosti ka separatizmu i autoritativnom nacionalizmu*. Nije ni moglo biti drugojačije, jer nikakvo demokratsko rešenje niti je bilo predloženo niti dopušteno. U povezivanju dva nacionalizma, ovog građanskog i onog partijskog, ovaj drugi nije se pokazao ni dinamičan ni inventivan”.

U svome konačnom zaključku Đilas smatra da se „jugoslovensko društvo demokratizovalo u vrlo značajnoj meri dok su političke strukture ostale autoritativne”. Kriza u Hrvatskoj liči na krizu cele države kao i celog društva. „Ovaj izgled događaja ne odgovara međutim potpuno stvarnosti, jer osnove društva su mnogo zdravije i osnove jugoslovenske države daleko stabilnije nego što to izgleda na prvi pogled. Može se uzeti kao dokaz u tome pogledu činjenica da su se Hrvati, koji su manifestovali nacionalizam, našli izolovani, kao i negativne reakcije koje su bile izazvane u drugim republikama. *Krize će postojati sve dok postoji sadašnja birokratska struktura sveltavajuće Partije*, ali će „potrošačko društvo postrevolucionarnog perioda” nametati održanje jedinstva jugoslovenske zajednice”. Prema tome - poslednja rečenica - „*Šire javne slobode i konfederacija Srba, Hrvata, Slovenaca i Makedonaca ne izgledaju, dakle, nada bez svoga domašaja*”.

Odvajajući se za trenutak od glavnih navoda iz Đilasovog članka, mi bismo želeli da damo, za trenutak, samo sledeće opaske.

Đilas, sasvim s pravom, smatra *Crnogorce delom srpske nacije* i skoro kao da nam otkriva, uz to, dve činjenice: da je Crna Gora, zbog svog „četništva” i „prosrbijskog stava” između dva rata i u toku rata, *bila prosto „kažnjena statusom posebne republike”* i izmišljanjem posebne „crnogorske nacije”. Drugo, da je zbog

„kažnjavanja Crne Gore” - na vlast u Podgorici, sadašnjem Titogradu, *dovedena još za vreme rata, a da to stanje traje i danas, baš jedna „partikularistička” klika, u stvarnosti u Crnoj Gori, nazivana „zelenoškom”*.

Po onome što ovde piše, Đilas nije samo nezadovoljan posebnim statusom Crne Gore kao republike nego i statusom Bosne i Hercegovine kao posebne republike. Iako ne kaže, on očevidno ne priznaje bosansko-hercegovačke Muslimane kao *nacionalnost*; zalažući se ponovo za konfederaciju „Srba, Hrvata, Slovenaca i Makedonaca”, on takođe očevidno priželjkuje nacionalnu srpsko-hrvatsku granicu. Pitamo se da li ovakva ideja neće odgovarati baš hrvatskim nacionalistima koji bi se na taj način mnogo jednostavnije odvojili od Jugoslavije?!

Đilas takođe ustaje protiv statusa „suverene” pokrajine Vojvodine kojoj je taj status nametnut, kao što ne prihvata sličan za Kosovo u kome, on priznaje, da je *iredenta* zavladała albanskim komunistima koji su se „oslobodili” snova o ujedinjenju Jugoslavije i Albanije.

Kao što tvrdi, sasvim objektivno, da u Jugoslaviji ne postoji „stariji brat”, kao u Sovjetskom Savezu, odnosno da srpska partijska birokratija upravlja Hrvatskom - Đilas ne priznaje takođe ni tezu o iskorišćavanju Hrvata od strane Srba. Da se tako glupi slogan može nalaziti godinama, čak i među hrvatskim komunistima, to nas ne čudi, jer osobenosti hrvatskog nacionalizma pokazuju više nego iracionalnost! Ali da se takva glupost može pojavljivati i u stranoj štampi, to je prosto neverovatno! *Kako je to moguće da Hrvati budu već pet decenija eksploatisani* - kad oni još uvek imaju viši standard nego Srbija a da ne govorimo o Srbima na Kosovu, u Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini, Vojvodini, pa čak i u Hrvatskoj - pošto su oblasti Hrvatske, u kojima Srbi žive u većini (Kordun, Banija, Lika, sevema Dalmacija, izuzev srednje Slavonije) takođe od svih priznate kao „nerazvijene”, odnosno siromašne, sa nižim standardom! Koliko mi znamo iz iskustva i iz istorije, kad je Velika Britanija iskorišćavala Indiju, ili Francuska - Alžir, onda a i danas Velika Britanija i Francuska imale su i imaju još uvek viši standard od Indije i Alžira!

Iako se ne moramo složiti sa svim Đilasovim stavovima, posebno sa ignorisanjem Muslimana kao posebnosti (ne i „naroda”, *nacije*), kao što se ne moramo složiti odmah ni sa idejom konfederacije, ipak moramo da kažemo da je njegova analiza nacionalnog pitanja inteligentna i hrabra, i unosi novine, kako generalno u raspravi o nacionalnom pitanju, tako i posebno u odnosu na otkrivanje zakulisne borbe koja se vodi u vrhuški Saveza komunista *protiv srpskog naroda!*

U svakom slučaju, najznačajnija je i u tome što on priznaje „demokratizaciju društva” ali ne i liberalizaciju vlasti! Najznačajnija je ta analiza i zato jer još uvek vapije za više slobode u Jugoslaviji, za sve narode njene.

Naša reč, London, februar 1972.

ĐILAS - PONOVO NA UDARU

*- Đilas u pariskom časopisu „Preuves” -
„Iako je revolucija poodavno završena, mitovi ostaju.”*

U prolećnjem izdanju pariskog časopisa „Preuves” objavio je Milovan Đilas vrlo značajan članak „Jugoslavija - jedna nepomična revolucija”. Mi ćemo u ovom napisu ograničiti sebe samo na beleženje glavnih stavova ovog članka.

Đilas počinje izjavom da „*pisati o Jugoslaviji danas, i to kao građanin koji živi u njoj, znači izlagati se mnogim opasnostima*”:

„Najpre, jedna lična opasnost koju ne treba potcenjivati: naći se u položaju da se bude progonjen na razne načine, potom suđen i osuđen na robiju za izjave koje, do nedavna, ne bi izazivale rdavo raspoloženje zvaničnih ili preziruće komentare jedne štampe koja je držana na uzici. Ova lična nesigurnost proističe iz jedne vrste opšte konfuzije i izobilja pretnji; niko ne zna tačno dokle će ići vlasti, ni šta će biti posledice zakona i uredaba na snazi. Čak i kad se upravljači ljuljaju u iluziji da su ‘najzad’ našli rešenje za krizu od ‘poslednjih godina’, oni, koji kritikuju režim ili mu se suprotstavljaju, strahuju od novih nasrtaja na svoju slobodu, nepredvidljivih nasrtaja i čak gorih nego prethodnih.”

Dalje, Đilas beleži da se zemlja nalazi u „odsustvu događaja”:

„I ovo iz prostog razloga što *komunistička vlast nije nikako evoluirala za poslednjih trideset godina* dok su se, u isto vreme, društvo, narodi i ideje susreli sa radikalnim promenama. Titova ličnost je u isti mah i ovaploćenje i simbol ove imobilnosti: *nepromenljivo veran lenjinističkim shvatanjima svoje mladosti i iskustvima koje je stekao u vreme Kominterne*, on je uvek morao da bude u prvom redu i, najčešće, igrao odlučujuću odluku.”

Iako je tu nedavno tvrdio da je jugoslovenska revolucija bila potrebna nego ruska 1917, sada nam Đilas saopštava da bi do promena u socijalno-ekonomskoj strukturi došlo u svakom slučaju. Glavna promena od strane režima je u socijalnim odnosima; ali umesto da stvori „besklasno društvo toliko priželjkivano”, stvorilo

se „*novo društvo koje je strukturisano u 'slojevima', u svakom slučaju različitim od prethodnih*“. Nastale su „*nove nepravde*“.

Što se tiče „*nacionalističkih diferencijacija i vrenja*“, oni nisu prisutni samo u Jugoslaviji; ima ih u čitavoj Istočnoj Evropi. Naročito u odnosu na SSSR, kao i samom Sovjetskom Savezu. To se naročito manifestovalo u toku hladnog rata koji je dopustio Staljinu da proširi svoje carstvo i koji je pokazao narodima u tome carstvu da „*socijalizam, bar u svome totalitarnom obliku koji postoji na Istoku, ne samo da ne jemči nacionalne slobode nego ne prestaje da ih zauzdava*“, i „*da ne treba imati ikakvih iluzija da može biti ikakve neposredne pomoći od strane Zapada, i na prvom mestu Sjedinjenih Država*“.

Đilasov zaključak je u tome pogledu iskren i konačan, i podseća na De Golove zaključke:

„*Slabosti Zapadne Evrope su u isti mah i uzrok i posledica potčinjavanja Istočne Evrope*“.

Dakle, treba računati samo sa svojim sopstvenim snagama: „*Gubitak iluzija ne predstavlja poraz izuzev za one koji nisu razumeli da su tu bili robovi*“.

Đilas nam govori o „*zapadnoj zarazi*“, kada je reč o „*potrošačkom društvu*“, odnosno zapadnom izobilju, ali se zaraza, za sada, zadržava na tome mestu. U tome pogledu, kaže Đilas, Jugoslavija je najzanimljiviji primer toga dvojnog prisustva, zapadne civilizacije i istočnog dogmatizma:

„*Najzapaženija odlika savremene Jugoslavije je 'ideologizacija', to jest indoktrinacija Partije i intelektualne aktivnosti. U vremenu od jedne godine, duhovni život je zadavljen zabranama i kampanjama organizovanim ili još sabijenim u sumorne šeme koje se ne razlikuju od ovih u SSSR i koje podsećaju jako na ove koje su prevagnule u Rumuniji.*“

Ipak ima nekih razlika, kaže Đilas, između Sovjeta, kod kojih je ideologija u opadanju, i jugoslovenskih komunista:

„... *'Titovci'*, među kojima sam i ja bio, *i docnije i Hruščov između ostalih, pokušavali su da podmlade i prilagode ideologiju; oni su pak samo uspeli da stvore oko nje i u njoj samoj jednu vrstu 'jeresi' i 'revizionizma'...*“

Đilas smatra da Jugoslavija posle rata nije nikada bila totalitarna zemlja, „*ako se pod totalitarizmom podrazumeva potpuno gospodarstvo partijske oligarhije nad državom i drugim materijalnim i duhovnim aktivnostima*“. Čak danas, tvrdi dalje Đilas, ni Sovjetski Savez nije totalitarna zemlja, iako, priznaje, da se sa ovim gledištem ne bi složio Solženjicin. Malo dalje, Đilas samo kaže da to ne treba da znači da „*totalitarne tendencije nisu bile tako jake u Jugoslaviji ili da su iščezle u današnjem trenutku*“. Za pravi odgovor u kojoj je meri Jugoslavija bila, i da li je bila totalitarna - treba postaviti pitanje u negativu: *da li nije bilo čega što jugoslovenski komunisti nisu mogli da učine, recimo, između 1945. i 1966. godine?* Po načinu, kako su pobili hiljade svojih članova Partije na Golom Otoku - bez hipokrizije staljinovskih sudova - na stranu pobijeni „*klasni neprijatelji*“ - pokazuje da je SFRJ u tome periodu itekakva totalitarna komunistička vlast bila! Ali, u svakom slučaju, složimo se sa Đilasom u sledećem:

„*Uprkos ove nezavisnosti (od SSSR - pr. ur.), jugoslovenski komunisti nisu izradili nikakvu novu ideologiju. Oni nisu čak razvili ni ovu koju je revolucija 'obogatila'; doprinos jugoslovenski marksizmu-lenjinizmu je pragmatičan a ne ideološki. Samoupravljanje, na koje se pozivaju Jugosloveni i koje predstavlja njihovu najupadljiviju osobinu, van je svake sumnje jedna značajna ideja i originalna... Ali ono nije ideologija, ma koliko da se u njoj traži pribežište protiv svih mogućih neuspeha i devijacija.*“

Sve promene, koje se sada čine u Jugoslaviji, pa i u vezi ustava, iako predstavljaju nazadovanje u pogledu sloboda, ipak se sve to udaljava od sovjetskog modela. Rekli bismo - ne približava se, a ne - ne udaljava se.

Đilasov zaključak je sasvim pesimistički, i možda s pravom: „*Jugoslavija živi i živeće još dugo vremena u dogmatizmu, čas ojačanom, čas ublaženijem. Ona nije stvorila demokratske ustanove. Građanski rat je zaustavljen, nije ugušen. I to će trajati. Nestanak Tita sa političke pozornice promeniće dinamizam središta. On neće ponuditi zbog toga osnove za promenu ustanovljenog poretka. Jer Titov autoritet nije zasnovan na koncentracionim logirima i na 'genijalnim' učenjima nego na Titovom izuzetnom*

smislu za stvarnosti, tojest za prikrivene opasnosti, kao i na njegovoj taktičkoj veštini i na monopolu sredstava za obaveštavanje. I uprkos poremećaja i ljubomora koje će se pojaviti odmah na početku, malo je verovatno da će "Titov sistem" bilo automatski bilo radikalno biti promenjen Titovim nasleđstvom."

„Promene će nastupiti zato što ništa nije večno. Ali one će nastupiti putem sukoba i preinačavanja ravnoteže između snaga prema kojima je Evropa za sada vrlo slaba i vrlo podeljena. One će se vršiti ne pod uticajem pojedinačnih činilaca, društvenih ili intelektualnih, srpskih ili hrvatskih, nego računajući sa Jugoslavijom u njenoj celini, računajući sa njenim nevoljama, kao i njenim nadama koje nisu samo njene.”

Naša reč, London, oktobar 1974.

DOMOVINA I EMIGRACIJA

Ako ima najvećih nesreća - gubitak domovine spada u najveće nesreće. I to zbog toga što je domovinu nemoguće izgubiti - nemoguće je zaboravili rodno tlo, rodnu kulturu, grobove predaka i draž postajanja čovekom i građaninom. Svak je takoreći proklet, već sa začecem, da u sebi dokraja nosi svoju domovinu. Iz neutešnog, neprolaznog tugovanja za rodnom Firencom izvila se i Danteova jadikovka - da nema većeg bola nego u nesreći sećali se izgubljene sreće.

Primetiće, poneko: Besumnje je tako, ali to su nesreće pojedinaca - oni su i sami krivi zbog gubitka otadžbine.

Da, svakako, ima pojedinaca koji se otuđuju od domovine, pa i onih koji se u mržnji i ogorčenju okremu protivu nje: ljudski rod i narodi jačaju i postaju samosvesniji boreći se protivu neljudi i odroda. Ali ovde - kao i drugde gde se argumentovano, ozbiljno i razumno, raspravlja - nije reč o takvima: takvi su, mahom, oni ideološki „zli dusi” koji su u sebi obezvređili nasleđene, životne vrednosti, da bi - u ime apstraktnog, apsolutnog usrećenja - pomoću konkretnog i apsolutnog nasilja zagospodarili ljudima i nacijama.

Reč je ovde o onima koji su zbog političkog neslaganja, zbog nemanja političkih sloboda, napustili domovinu, odnosno onemogućeni da u njoj žive i delaju. Reč je, dakle, o demokratima - demokratima različitih nijansi, ali kojima je zajedničko slobodno mišljenje, slobodna reč i nezavisno organizovanje nasuprot ideološkom monopolizmu, terorizmu i ropskoj šutnji.

A takvi, demokrati, uistinu i nisi emigranti, premda su prisiljeni da žive izvan domovine: oni nisu prekinuli vezu sa slobodarskim tokovima svog naroda i čovečanstva - tokovima nepresušnim, koji u svakoj novoj etapi sabiraju nova vrela i probijaju dotrajale, nasilne brane.

Takvih „emigranata” ima svukud po Jugoslaviji, i to nebrojeno više nego napolju: iz činjenice da u Jugoslaviji nema, još uvek, organizovanih opozicija ne znači i da nema markantnih opozicionera i opozicionih strujanja.

Provalija između saznanja - saznanja o nepodobnosti i dotrajalosti postojećeg poreka - i delanja prema tom saznanju, najupadljivija, najbitnija je crta političkog stanja u Jugoslaviji. Uzroci tome su mnogobrojni, a najvažniji - monopol partijske oligarhije nad državnim aparatom i sredstvima javnog informisanja na jednoj, a nacionalne i socijalne dogme i omraze iz ranijih, i ideoloških obračunavanja, na drugoj strani. Takvo stanje i stvara kod vlastodržaca iluziju „unutarnje stabilnosti“, a kod opozicionera osećanje nemoći i apatije. Tako će i trajali: sve dok sistem ne zapadne u vlastitu - „poljsku“ - krizu, dok opozicioneri, u prvom redu oni srodnih demokratskih - „evropskih“ - ideja ne premoste, provaliju između saznanja i delanja, dok kroz konkretne oblike ne sjedine ideje i forme delatnosti.

Nije bitno drukčije stanje - koliko ja odatve, iz Beograda, mogu da vidim - ni među Jugoslavenima u spolnjem svetu, pogotovu u ekonomskoj emigraciji: režim je, zloupotrebljavajući vezanost za domovinu, uspeo da i tamo raširi strah i kontrolu, a demokratske težnje još nisu našle konkretne, delatne oblike.

U premošćivanju provalije između saznanja i delanja, u spajanje ideja s oblicima, spada i povezivanje domovine s emigracijom - demokrata iz domovine s demokratima u spolnjem svetu. Štaviše, nikakva delatnost, idejna i praktična, ne bi bila ni dosledno demokratska ni patriotska bez takvog povezivanja: svi smo mi sinovi svojih naroda, svi demokrati teže istom cilju - isključivost lenjinističke doktrine i monopolizam partijskih birokrata podvojili su svaki narod na „svoj“ i „neprijateljski“. Pristajanje na to podvajanje - predugo, tragično je to pristajanje! - znači nešto gore od prihvatanja režimskih kriterijuma i režimskih uslova; to znači mirenje s neprolaznošću, s nacionalnom i ljudskom bezizlaznošću.

U Jugoslaviji postoji jedna jedina sloboda: veličanje partijskih uspeha i partijskih velmoža i - kao suprotna strana - blaćenje protivnika. Zbog toga režim i ne pravi razliku između protivnika u zemlji i protivnika napolju: svi su „kontrarevolucioneri“ ili „izdajnici“, svi „četnici“ i „ustaše“, „pročetnici“ i „proustaše“, svi su „protiv socijalizma“, svi „za kapitalizam“, svi su „šovinisti“ i

„anarholiberali“, svi „u službi“ i „povezani s mračnim, s najmračnijim krugovima u inostranstvu“. Niko, ama baš niko - ko se odvaži na neslaganje, ma i u uskom prijateljskom krugu - ne bi trebalo da ima ni iluzija ni nada da će ga takva čaša mimoići. Biće time čašćen - bez obzira na svoje ideje, na svoje držanje, pa i na svoju dotadašnju ulogu u partiji... Slučaj sa mnom je preveć poznat da bih ga pominjao. Ali će čitaoca, držim, zanimati jedna, već zaboravljena pojedinost: Veljko Vlahović, u jednom članku, nazvao me je „unutarnjim emigrantom“ već pet-šest meseci posle osude Centralnog komiteta nada mnom (u januaru 1954. godine) - premda se pre toga sa mnom slagao. Termin „unutarnji emigrant“, „unutarnja emigracija“, Vlahović je uzeo iz Sovjetskog Saveza - tamo je to, kao i sve ostalo, najpre izmišljeno...

Jedna umanjena Jugoslavija živi izvan Jugoslavije. Ta spoljna Jugoslavija je brojnija od većine jugoslovenskih republika: računa se da ima oko milion Jugoslovena - bez porodica - na radu u Evropi (najviše u Zapadnoj Nemačkoj). Tito je jednom prilikom primetio - da oni sačinjavaju tri armije. Mogli bismo dodati: I to kakve tri armije! To su mahom najbolji, najaktivniji radnici i stručnjaci - oni koji se nisu pomirili s nemaštinom, s ograničenjima i ugnjetavanjem. U stranom svetu oni štice nova iskustva i nova saznanja.

Komunistički režim nije jedini krivac za ekonomsku emigraciju - emigracije bi bilo zbog naše zaostalosti i prenaseljenosti radnom snagom.

Do te emigracije je došlo, najpre, mimo volje režima - u mnogim slučajevima i begstvima preko granica. Kada je to dobilo masovne razmere - za režim je nastao problem, politički, kako da se odnosi prema tolikom broju iseljenika i njihovih porodica. A ubrzo je režim uvideo i korist koja mu se pruža iz deviznih doznaka iseljenika. Politika režima prema ekonomskim emigrantima se svela na pribavljanje tih doznaka i - dakako - na propagandu i kontrolu.

Ali režim je jedini krivac što je ta emigracija toliko brojna - što se u zemlji ne otklanjaju političke, administrativne i ekonomske smetnje povratku emigranata, odnosno produktivnom investiranju sredstava koja su napolju zarađena.

Zbog toga je nemoguće razgraničiti tu emigraciju od političke emigracije, već i zbog toga što mnogi, koji bi želeli da se vrate, ne vraćaju se zbog ekonomskih, odnosno političkih ograničenja: ekonomska ograničenja u Jugoslaviji su skoro isključivo politička - iz nastojanja vladajućeg sloja na održanju svog monopola nad privredom, odnosno kontrole nad ljudima.

Za svaku vlast, koja iole vodi računa o nacionalnoj sudbini, a ne o svojim grupnim i ideološkim interesima, to bi bilo prvo i najvažnije pitanje. U Jugoslaviji vlastodršci jedino pričaju, ali ništa ne rešavaju: bilo je tako davno kad je Tito govorio da neće dozvoliti eksploataciju naših radnika od stranih kapitalista - ništa se nije promenilo sem što jugoslovenske vlasti u još većoj meri koriste doznake tih radnika.

Politička emigracija iz građanskog rata - koliko je meni poznato - izumrla je ili se raspala: pretrajavaju ekstremisti ili demokrati. Ali emigracija se ne smanjuje. Naprotiv. Nova emigracija izrasta - bez obzira na nasleđena ili nova opredelenja - iz savremene, žive jugoslovenske stvarnosti. U stvari je ekonomska emigracija ne samo najbrojnija, nego, potencijalno, i najvitalnije izvorište političke emigracije.

Trpljenje i nade su zajedničke, jer je i Jugoslavija svukud gde su sinovi njenih naroda.

Režimi i vlade dolaze i odlaze - traju narodi i domovine.
Beograd, septembar 1980.

Milovan Đilas

Naša reč, London, oktobar 1980.

Smatramo da bi bilo suvišno, kada bi posebno predstavljali Milovana Đilasa našim čitaocima. Želimo samo da napomenemo da je ovaj članak napisan posebno za „Našu reč“, kao i to da je ovo prvi put da Milovan Đilas piše za neki list na našem jeziku, koji izlazi izvan Jugoslavije. Nadamo se da će se ovakva saradnja između demokrata i reformista u zemlji i ovih van nje nastaviti i u budućnosti.

RAZGOVOR NEMAČKOG „DER SPIEGEL“ I ĐILASA

Š. *Gospodine Đilas, Vi ste bili najbolji prijatelj i savetnik Maršala Tita u 1953. i smatrani ste za neku vrstu prestolonaslednika. U sledećim godinama, potom, bili ste Titov najoštrij kritičar i važili ste kao „državni neprijatelj br. 1“. Maršal je mrtav - da li će se sada bivši buntovnik Đilas vratiti na političku pozornicu?*

Đ. - Ja sam bio Titov najoštrij kritičar samo u Partiji, jer bilo je a ima i drugih kritičara. Što se tiče moga povratka u politiku, vrlo teško je odgovoriti na to pitanje. To zavisi od mnogih mogućnosti. Osim toga, mislim, da se ja nalazim u političkoj areni takode i kao intelektualac, kao pisac...

Š. *Ali sa malom vlašću?*

Đ. - Što se tiče neposrednog učešća u vlasti, u vladi, izgledi su vrlo ograničeni. Ja, isto tako, nemam nikakvih velikih ambicija. Ako bih pak bilo od koristi za moju zemlju, ja bih to učinio, pod izvesnim uslovima.

Š. *Koji bi to bili uslovi?*

Đ. - Svedeno na jednu kratku formulu: postepena demokratizacija, polako razvijanje naše zemlje u demokratiju.

Š. *Pretpostavimo da ste vi tada ostali zamenik Tita i u Politbirou, da li bi Jugoslavija godine 1980. drukčije izgledala?*

Đ. - Ne mislim da bi izgledala odlučujuće drukčije. Da sam ostao u vođstvu, ja bih tamo ili istrulio ili bih se morao odreći svojih ideja. Zbilo bi se što se zbilo.

Š. *Uprkos Vašoj kritici u pojedinostima, da li će se Titovo životno delo priznati kao značajno?*

Tito je tradicionalno suparničke balkanske narode sa različitim kulturama formirao u jedinstvenu državu, on je osigurao zemlji nezavisnost od sovjetskih hegemonističkih pokušaja i uveo nesvrstanost kao političku snagu u svetskoj politici. Smatrate li to životno delo osigurano?

Đ. - Izvan pitanja je da je Tito u sve tri oblasti imao izvesnih uspeha, iako različite vrednosti, na jednom polju više, na drugom

manje. Uprkos tome, ja verujem, da ni jedno od tih pitanja, koja se smatraju kao Titovo životno delo, nije definitivno rešeno. Sve, pa i njegov uspeh nalazi se u fazi nestabilnosti i nesigurnosti.

Š. *Da li biste mogli da potkrepite to konkretnim primerima?*

Đ. - Uzmimo problem nacionalni. Nasuprot jugoslovenskim nacionalistima, od kojih mnogi žive u emigraciji, mišljenja sam da je problem rešen, mada ne konačno.

Bilo je jedno rešenje u dve etape na vrlo različitom nivou. Bilo je, prvo, ratno rešenje, dakle nužnost da se ratom otvoreni grobovi između partizana, četnika i ustaša opet zatrpaju. Prebroditi nacionalno pitanje kakvo smo mi u Kraljevini Jugoslaviji zatekli. Na mnogo višem nivou došlo je tada do promene Ustava 1974.

Š. *Dakle do autonomije republika?*

Đ. - To je opet bila jedna dalja etapa u rešavanju nacionalnog pitanja. Za ovaj put bilo je odlučujuće da je Jugoslavija postala konfederalna, kulturna, administrativna, u velikoj meri i privredna.

Š. *Pa zašto jo onda Titovo delo ostalo nedovršeno?*

Đ. - Zato što nije dovoljno dosledno ostvareno. Jugoslavija je u stvari formalno jedna federacija, ali je i nadalje ostala politički centralizovana zemlja; formalno je čak i Partija decentralizovana. A ova u-stvari-centralizacija izražava se najjače u Titovoj ličnosti i njegovoj moći. To znači da će se budući sukob, borba za nacionalno pitanje, uglavnom voditi oko toga da se formalno priznata autonomija i u stvarnosti sprovodi.

Š. *Dakle, neće biti nikakvih separatističkih stremljenja u Jugoslaviji, više nego sada, kad nedostaje Titova čvrsta ruka, biće samo borbe za više političke nezavisnosti?*

Đ. - Oba procesa će teći uporedo. Ali, ja verujem da će nacionalni izražaj raznih naroda biti važniji, i jači takođe nego naglašavanje državne zajednice. Po mome mišljenju separatizam nema trenutno nikakva izgleda.

Š. *Da nije, naime, to što se naziva nacionalno pitanje, samo sredstvo udeonih republika, da se stavljaju u odbranu protivu nepravičnog sistema privredne podele od strane centrale?*

Đ. - Nije samo privredno pitanje, problem je komplikovaniji. Uzmimo kao primer Hrvate, jer, u stvari, mi pre svega mislimo

na njih kad govorimo o nacionalnom pitanju. Ne zaboravite da su se Hrvati skoro hiljadu godina borili za državnu nezavisnost i da je ta borba jedan deo njihove nacionalne svesti.

Š. *Kako je sa Srbima?*

Đ. - Sigurno ne može se postaviti nikakvo nacionalno pitanje, pa ni hrvatsko, bez srpskoga. Jer struktura prošlosti, mentalitet, svest naroda su suviše različiti.

Š. *Slažemo se, ali kakve zaključke treba da izvuku iz toga političari?*

Đ. - Uzmite, na primer, Katoličku crkvu koja je poslednjih godina postala mnogo jača u Hrvatskoj. Ona nije nikakva politička organizacija, ali ona utiče na politiku. Ja verujem da Crkva u Hrvatskoj može da postane u budućnosti osnova za jednu hrišćansku orijentisanu demokratsku stranku, kakve znamo u Italiji i u Saveznoj Republici. Za pravoslavne Srbe ne vidim nikakve takve mogućnosti.

Š. *A mogućnosti za Muslimane Bosne i Makedonije?*

Đ. - Kod Muslimana se vrlo jasno oseća obnova islama; po tome se, na primer, vide nacionalne razlike. Kod Srba postoji tradicionalni liberalizam najraznoličnijih strujanja. Nije isključeno da će se on obnoviti kada pritisak odozgo popusti.

Š. *To treba da znači da osnivanje jedne katoličke partije u Hrvatskoj, jedan islamski pokret ili jedno liberalno grupisanje u Srbiji ne bi uistinu bilo nikakvo rešenje nacionalnog pitanja, ali, najmanje, jedan korak u tome pravcu?*

Đ. - Sigurno, vezano takode sa rešenjem ostalih unutrašnje-političkih problema. Ali, ja govorim o tendencijama. Bilo bi suviše rano govoriti o partijama.

Š. *Neće li onda i moskovsko-orijentisani kominformisti najaviti svoje pravo da mogu da osnuju legalnu grupaciju?*

Đ. - Svakako, i moralo bi im se, kad i drugi inogu, takode odobriti. Oni bi u jednoj pluralističkoj partijskoj sredini bili, zaista, beznačajni.

Š. *Vi mislite da u Jugoslaviji nema nikakvog, pomena vrednog, broja vernih Moskvi?*

Đ. - Pa danas u Jugoslaviji niko više ne uzima ozbiljno Sovjetski Savez kao komunističku državu.

Š. *Gospodine Đilas, jugoslovenski model, ili „treći put” je, pedesetih godina, zasenio milione ljudi na Istoku i na Zapadu kao jedna ljudski-pravednija alternativa, kako komunizmu moskovskog tipa, tako i kapitalizmu. Oduševljenje je splaslo. Da li je to ležalo u lažnom modelu ili u metodama kojima se sprovodilo?*

Đ. - U početku se mislilo da bi to mogao da bude jedan model. On se danas pokazuje sa mnogim svojim nedostacima i neplodnim elementima. Jugoslavija se u stvarnosti ne razlikuje u svojoj političkoj strukturi od istočno-evropskih zemalja.

Š. *Ipak, ima mnogo više slobode kretanja?*

Đ. - Zaista, ako se Jugoslavija posmatra spolja, sve se čini mnogo slobodnije. Ima mnogo automobila, stranci nesmetano dolaze u zemlju, Jugosloveni mogu da idu u inostranstvo bez mnogo formalnosti, uvoze se zapadnjačke novine...

Š. *Samo, nažalost, u mnogim slučajevima ne za prodaju.*

Đ. - Baš tako. Ako Vi posmatrate iz blizine politički sistem, jednopartijski sistem, sa njegovom moćnom tajnom policijom, koja kontroliše ceo život, sa svojim zahtevom za ideološku isključivost, sa svojim kultom - ne samo kultom ličnosti, kultom revolucije, ideologije - onda, naime, mislim da razlika sa istočno-evropskim zemljama postoji samo u privrednom sistemu, i da u kulturi kod nas ima više tolerancije. Naime, u političkom području, zemlje kao Poljska i Mađarska ne zaostaju mnogo iza nas.

Š. *Prema kome kriterijumu?*

Đ. - Prema mogućnostima opozicije da izrazi svoje mišljenje, prema mogućnostima da se kritikuje režim.

Š. *Ima li u Jugoslaviji političkih zatvorenika?*

Đ. - Ja nemam nikakvih tačnih obaveštenja, ali iz političke situacije ja procenjujem da 500-600 ljudi sede u zatvoru zbog političkih krivica, uključujući teroriste i špijune. Ali, većina nisu ni teroristi ni špijuni, nego kritičari kao ja.

Š. *Dakle, zar Jugoslavija nije više model za ostale?*

Đ. - Ne, taj model koji je neko vreme bio produktivan nije više. I u privrednoj oblasti mi smo u ćorsokaku. Posmatrano spolja, naš privredni sistem izgleda vrlo zapadnjački. Ali ako pogledate bliže: privredno vodstvo, izbor odgovornih je ideološki vezan. Nema takmičenja u takvom sistemu izbora.

Š. *To važi za vrhove?*

Đ. - Na žalost, ne samo za njih. Mogu Vam pokazati jedan oglas koji je nedavno stajao u „Politici”. Tražila se jedna čistačica sa visokom „moralno-političkom” kvalifikacijom. Ovakvim stvarima su pogodne stotine hiljada ako ne milioni. Sve izgleda tako naivno, ali nateruje u Partiju mnoge koji inače nikad ne bi stupili.

Š. *Da li smatrate da je ovaj model ipak još sposoban za reformu? Šta bi moralo da se desi da bi se njegova prvobitna načela i namere opet uspostavili?*

Đ. - Ovaj model ne može izići iz krize. Ili bi se moralo dosledno prodrati u jednu jaku birokratsku diktaturu, ili postepeno otvoriti vrata demokratizovanju, slično kao u nacionalnom pitanju. Ako ostane ovako, kao što je sada, može još malo u sebi da truli, Zapad mu može pomoći da ostane u životu. I onda će se naći ljudi u svetu koji se ovom sistemu dive, ali budala je uvek bilo.

Š. *To znači da Vi Titovom nasledniku ne dajete više nikakve šanse?*

Đ. - U ovom slučaju, stvarno, vrlo ga je teško spasiti. Ali ja vidim u Titovom nasledniku i ono što je pozitivno. Revolucija je dala put za rešenje nacionalnog pitanja. Nezavisnost od Sovjetskog Saveza i nesvrstanost za mene nisu sporedne.

Š. *Nisu li one isto tako ugrožene?*

Đ. - Zapad ne ugrožava Jugoslaviju. To niko ni ovde ne misli. Vi na ulici nikoga ne možete naći, osim možda kominformiste, koji mrzi ili smatra da je kapitalizam opasan. Iskreno rečeno, i meni se Zapad čini suviše slab da bi nam mogao naškoditi.

Š. *Ali sada je ipak i nesvrstanost samo još jedna lepa iluzija iz vremena Nasera i Nehrua. Nema nikakvog jedinstvenog jakog bloka više u nesvrstanim, nego više tabora?*

Đ. - I ovaj pokret je otpočeo vrlo dobro i sa simpatijama, pošto je još bilo kolonijalizma, kad su mlade države počele da se obrazuju. Danas je tabor nesvrstanih jedno jedinstveno bojište na kome se tuku u prvoj liniji velike sile, Amerikanci i Sovjeti.

Š. *Pa da li je onda nesvrstanost uopšte još pomoć Jugoslaviji, ili ona stvara još samo veće probleme?*

Đ. - Ona je još uvek jedna moralna i politička zaštita, osim toga Jugoslavija ima i neka privredna preimućstva od toga.

Š. *Baš u ovom vremenu kritičkog razvoja, u Jugoslaviji ispađa jedan snažan čovek koji je svojim autoritetom preradio ili otagnao mnoge teškoće. Na njegovo mesto stupa kolektivno vođstvo od skoro 50 osoba, proporcionalno ustanovljeno i sa još jednom pridodatom smetnjom, potčinjeno rotaciji zvanja - može li to uopšte funkcionisati?*

Đ. - Ja ne verujem. Kolektivno vođstvo može za neko vreme održati svoju vojsku, ono može kontrolisati policiju i vojsku, ono može progoniti unutarne neprijatelje; ali voditi državu, unaprediti privredu, savladati sve te komplikovane probleme, to ono ne može. Još pre dve nedelje da ste me pitali, ja bih odgovorio: ja ne znam, nemam dovoljno obaveštenja. Ali, poslednje zasedanje CK po pitanjima privrede bilo je toliko nejasno da ja vidim crno... Na našem vrhu nema nikakvih jasnih ideja, nikakvih jasnih perspektiva, čak ni konkretnih analiza.

Š. *A kako će to dalje ići? Ne vodi li to nužno međusobnim borbama i, na kraju, opet jednom jakom čoveku?*

Đ. - Na kraju će morati doći do kristalizacije suprotnih mišljenja. U svakom slučaju, ovako ne može dalje ići. Ja svakako ne verujem da iz današnjeg kruga vođstva može izići jedan jak čovek, jednostavno tamo ga nema.

Š. *Svakako nema jednoga koji bi mogao da zameni Tita. Ali pri ovom komplikovanom, neprovidnom vođstvu, ne bi li se ipak moglo zamisliti da će jednom uspeti da za sebe dobije najjače snage zemlje?*

Đ. - Ja takođe u to verujem. Ali ne znam ko bi mogla da bude ta ličnost. Jedina markantna figura u vođstvu je Bakarić, ali on je star i bolestan.

Š. *Nezavisno od osoba o kojima možemo samo da naslućujemo, da li će taj novi čovek doći iz ortodoksnog ili liberalnog tabora partije, ili će se na kraju probiti pragmatičari?*

Đ. Ni meni nije to jasno. Najverovatnije da će biti bilo kakva kombinacija između zastupnika zvanične partijske strukture i liberalnih strujanja, možda unutar, možda izvan Partije. U jedno

sam ubeđen, Jugoslavija ne može brzo ni neposredno preći u demokratiju...

Š. *Onda, dakle, u etapama?*

Đ. - U bliskoj budućnosti za Jugoslaviju najbolja bi u stvari bila jedna autoritativna, ali ne ideološka, vlada koja je otvorena za reforme. Meni ne pada na pamet ni jedna zemlja sa kojom bi se mogla uporediti Jugoslavija u ovoj etapi, eventualno još sa Francuskom pod De Goulle-om, ili sa režimom Sadata.

Š. *Ne držite li mogućim jedan razvoj kao u Španiji posle Frankove smrti?*

Đ. - Teško predvidljivo. Španjolci su se vrlo brzo razvili u demokratiju. Jer pod Frankom je postojala jedna formirana srednja klasa. Mi takođe imamo srednji stalež, ali on je birokratski ili zavisi od birokratije. On nije isti kao građanski srednji stalež u Španiji.

Š. *Koji bi koraci za demokratizaciju bili, po Vašem mišljenju, konkretno mogući i potrebni?*

Đ. - Sve bi moralo da se demokratizuje postepeno. Odlučujuće bi bilo početi sa intelektualnim slobodama, sa dozvolom da se postavljaju pitanja, sa spremnošću da se po pitanjima diskutuje.

Š. *Ali, tačno to je u Čehoslovačkoj 1968. vodilo ka umarširanju država Varšavskog pakta?*

Đ. - U Čehoslovačkoj nije tada bilo nikakvog demokratiziranja, to je bila anarhija. Ja ne predstavljam sebi demokratiju kao jedno utopistički-idealno društvo, nego kao jedno demokratsko društvo, otvoreno za nova mišljenja i strujanja. Sa jednom čvrstom vladom i ustanovama koje funkcionišu.

Š. *Kuda treba demokratizovanje Jugoslavije najzad da vodi?*

Đ. - Jednom demokratskom socijalizmu, koji nije isto što i evropska socijaldemokratija. Mi se suočavamo sa drugim problemima. Pitanje svojine se drukčije postavlja, odnosi prema crkvama su drukčiji; dakle, mi mora da nađemo druga rešenja. Ali gde je reč o slobodi, što se generalno naziva ljudskim pravima, ne bi trebalo da se razlikujemo od socijaldemokratije.

Š. *Sad Jugoslavija ne leži na jednom udaljenom kontinentu, gde bi se u potpunom miru mogli ispitati društveni modeli. Postoje, kao što svako zna, mnogobrojni susedi i njihovi saveznici koji nisu*

ravnodušni prema društvenim promenama u Jugoslaviji. Po Vašem mišljenju, koliko je velika opasnost da te snage mogu da iskoriste za sebe nestabilno stanje u Vašoj zemlji?

Đ. - Naš položaj će tako-i-tako ostati nestabilan, sa demokratskim reformama ili bez njih. Opasnosti, kako ste ih Vi nagovestili, bez sumnje, postoje. Zato sam ja mišljenja, isto tako, da mora da imamo jaku armiju i snažan unutarnji red.

Š. *Da pitamo direktnije: da li će Sovjetski Savez bez učešća posmatrati, u slučaju da se Jugoslavija uputi u pravcu demokratije po Vašoj zamisli?*

Đ. - Za Sovjete to ne bi bila baš nikakva radikalna promena. Osim toga, ne smete zaboraviti da Sovjetski Savez u svome dugotrajnom pokušaju, da odvoji Evropejce od njihovog saveznika SAD, da ih natera u jednu vrstu „finsko-ziranj“, mora imati obzira prema raspoloženju u Evropi.

Š. *Šta znači to za Jugoslaviju?*

Đ. - Za nas je povoljna strategijska namera Sovjeta da „finsko-ziraju“ Evropu. Ja takođe mislim da je jugoslovenski položaj, posle sovjetskog upada u Avganistan, bolji nego pre. Mi smo jače nego ranije uvučeni u suparničke interese svetske politike. To za nas predstavlja jednu zaštitu više.

Š. *Zar i za jednu sovjetsku intervenciju?*

Đ. - Upad Sovjeta u Jugoslaviju bio bi kraj svakoj stabilnosti i smirivanju u Evropi, o čemu Sovjeti sanjaju.

Š. *Ali sada Moskva ima, kako nam je poznato, ne samo sredstva vojne intervencije na raspoloženju. Baš prema Jugoslaviji Kremlj je hteo da primeni uticaj vrlo različitim metodama. Trenutno oni pokušavaju jednom ofanzivom prijateljstva: pohvala novom beogradskom vođstvu, poboljšani trgovinski uslovi, naravno u isto vreme opomena u partijskom listu „Pravda“: Jugoslavija se ne može izdvojiti iz „međunarodne solidarnosti“?*

Đ. - Zasađa ne postoji nikakva velika opasnost da će Sovjeti u našoj zemlji naći jedan broj pristalica vredan pomena. U svakom slučaju, u prvoj krizi mogli bi, pod izvesnim uslovima, istupiti ljudi i strujanja koji su pro-sovjetski. Mislite Vi nešto na Husaka, koji je takođe zaista sedeo u zatvoru pod staljinistima, i, naime, zbog

toga važio kao antisovjetski.

Š. *Dakle dogmatičari?*

Đ. - Nisu to nikakvi dogmatičari. Pre je reč o ljudima koji se, u svojoj jagmi za moći, skrivaju iza dogmi. Sećate li se ožalošćenih na Titovom pogrebu? Ljudi novog vođstva različito su se izrazili - jedan nešto više dogmatski, drugi nešto manje. Ipak, pogrešno bi bilo iz toga zaključiti da u beogradskoj vrhuški postoji jedna prosovjetska struja.

Š. *Ali Vi ste govorili o jednoj „ozbiljnoj“ krizi?*

Đ. - U jednom takvom slučaju bilo bi u najmanju ruku verovatno da zagovornici „čvrste ruke“ potraže zaštitu i podršku kod Sovjetskog Saveza. To je malo u vezi sa ideologijom. I za same naše dogmatičare ne daje ideologija mnogo.

Š. *Ali, šta to treba da znači da se Sovjetski Savez više nego do sada trudi da naoruža jugoslovensku vojsku modernim oružjem? Baš nedavno Moskva je liferovala jedan razarač najmodernije građe, koji je u međuvremenu postao ponos jugoslovenskog pomorstva pod imenom „Split“?*

Đ. - Ne znam nikakve pojedinosti. Jasno je, naime, da Sovjetski Savez ide za tim da pribavi sebi uticaja tamo gde mu to obećava najveći efekat. Vojska i Partija za nju su neosporno interesantniji nego privreda. Ali, mada liferovanja naoružanja sigurno nisu beznačajna, ne bi ih sada trebalo preценiti.

Š. *Vi u svakom slučaju ne vidite u tome nikakav pokušaj potčinjavanja?*

Đ. - Ja lično mislim da će Sovjetski Savez i dalje postupati sa Jugoslavijom kao za vreme Titovog života. Za to je bilo karakteristično ono što je sovjetska štampa pisala povodom Titove smrti, naime: Tito se uvek zalagao za prijateljstvo između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Kremlj očigledno ide za tim da objedini Tita kao prijatelja Sovjetskog Saveza i kao velikog komunističkog vođu.

Š. *Ma šta Sovjeti nameravali, Jugoslavija je drugo nešto nego Avganistan, da bi se izručila namerama Moskve bez odbrane. Predsednik SAD Karter već je za vreme Titove teške bolesti više puta izjavio da Zapad ne bi bez udela posmatrao sovjetski napad na*

Jugoslaviju? Da li Vi verujete u jednu ozbiljnu pomoć Zapada?

Đ. - Karterove izjave zvuče vrlo prijateljski za Jugoslaviju i svakako znače jednu potporu. Ali, u njima se ne nalaze konkretne obaveze.

Š. *Znači li to da Vi u ozbiljnom slučaju ne računate s posredovanjem Zapada?*

Đ. - Zapad bi pomogao liferovanjem naoružanja, sa medicinskim potrebama, u svakom slučaju u prvom trenutku. Ali ja ne verujem u ulazak Zapada u rat.

Š. *Vi dakle ne verujete u direktnu vojnu pomoć kroz Amerikance?*

Đ. - Ne, oni nemaju vojsku. Amerikanci su u stvari stalno davali izjave, ali nikad nisu jasno kazali da bi ušli u rat zbog Jugoslavije. Oni su rekli da izvanredno cene Jugoslaviju, da pozdravljaju našu nesvrstanost. To je vrlo lepo, vrlo prijateljski, vrlo plemenito. Ali, u ozbiljnom slučaju Amerikanci bi prvo morali da ubede svoje evropske saveznike, na primer Francuze, Italijane i Nemce, da bi ih pridobili za akciju.

Š. *Da li bi se Kina angažovala u jednom sovjetsko-jugoslovenskom sukobu?*

Đ. - Ja se tu potpuno slažem sa Ču-En-Laj-om, koji je jednom rekao: „Daleke vode ne gasu vatru”.

Š. *Dakle, nikakve vojne pomoći od Kineza?*

Đ. - Ne, oni nemaju nikakve mogućnosti za to.

Š. *Da li vidite u Karterovoj poseti Jugoslaviji i jedan početak da se beogradska spoljna politika više menja prema Zapadu?*

Đ. - Ne. U svakom slučaju nema sa jugoslovenske strane za to nikakvih takvih znakova, ovde uopšte nema ničega jasnog. Jugoslovensko vođstvo se pridržava nesvrstanosti koja više ne postoji, niti kao činilac moći, niti kao moralni podstrek. Ili, uzmite jugoslovensku spoljnu politiku prema Evropi. Mi smo zaključili sa Evropskom zajednicom jedan dobar ugovor. Ali u političkom pogledu odnosi su isti kao i pre. Mi ne tražimo prirodno mesto Jugoslavije koje je u Evropi.

Š. *Vi ste ukratko posle upada Sovjeta u Avganistan kritikovali reakciju Evropljana kao isuviše mlaku. Pisali ste: „Što se tiče*

straha od rata, pre svega atomskog rata, samo će preživeti i pobediti oni koji su spremni da prevaziđu granice smrti”. Nije li to podsticanje na opšti rizik prema onom „Bolje mrtav nego crven”?

Đ. - Ja mislim, ako čovek nije odlučan da se bori, ako čovek nije odlučan da i umre po potrebi, onda se ne može u današnjem vremenu održati. Onda čovek ne može preživeti, u najmanju ruku, što se tiče Evrope.

Š. *Ali, baš da bi se izbegla ta vremenski-završna alternativa, Zapadnoevropljani su iz delimično različitih motiva došli do inverenja da je potrebno ne otpisati potpuno politiku ublažavanja zategnutosti i posle Avganistana.*

Đ. - Ja ne tvrdim da čovek ne treba da radi za mir, ali ne bezuslovno. Osim toga, po mome mišljenju u Evropi su zamenili detant mirom.

Š. *Vi tražite, dakle, čvrstu politiku i pri povećanom riziku rata?*

Đ. - Po mome mišljenju, nemoguće je očuvati mir, kad Zapad - što se tiče naoružanja - nije jači od Istoka. I sa filozofskog stanovišta, Zapad nije danas ni ratoboran ni imperijalistički; sledstveno tome, jedna oružana premoć Zapada nije nikakva opasnost za izazivanje rata. Bojim se da popuštanje prema Sovjetskom Savezu samo produbljuje krizu. Treba jasno dostaviti k znanju Sovjetskom Savezu da nema popuštanja, da na Zapadu dolazi do daljeg naoružanja ako se ne povuku iz Avganistana.

Š. *Sa takvom pozadinom, smatrate li moskovsko putovanje saveznog kancelara Helmuta Šmita malo korisnim?*

Đ. - Naprotiv. Verujem, da je držanje Šmita u Moskvi bilo jasno i sadržajno. On je uvek govorio da ne prima okupaciju Avganistana. Nemačka je, kako ja to vidim, bez daljega u najtežem položaju. Svet se kreće u pravcu kriza, možda i rata. Katastrofa bi u prvom redu izbila preko Nemačke.

Zaštita kroz Ameriku nije još ni jednom zadovoljila. Ja lično mislim - sada govorim iz utopije - da bi samo jedna ujedinjena Evropa bila dovoljno jaka da se odupre Sovjetima. I odnosi sa Amerikom bili bi tada bolji, saveznici koji kao nezavisni partneri zajedno rade. Ali ne pod jednim kišobranom, jer kad dvojica stoje

pod istim kišobranom, jedan će neizbežno biti mokar.

Š. *Najzad jedno vrlo lično pitanje. Vi ste za vreme Titove ere sedeli u zatvoru desetak godina. Poznato je da ste bili izolirani, pokretane su kampanje protivu Vas. Iza svega toga stajala je očigledno volja maršala Tita. Da li će se Vaš položaj sada poboljšati ili pogoršati?*

Đ. - U početku možda pogoršati, docnije svakako poboljšati, pod pretpostavkom da se Jugoslavija razvija u svemu u pravcu demokratije. Za sada ne vidim nikakve promene u mom položaju. I dalje me napadaju za stvari sa kojima ja zaista ništa nemam. Sekretar hrvatskog CK Bačić govorio je nedavno nešto u vezi sa „neprijateljima Jugoslavije“ o meni i mojim „jednomišljenicima“ u Zagrebu. Ja nemam nikakvih „jednomišljenika“ u Zagrebu.

Š. *Pretpostavimo slučaj da biste mogli da vratite svoju ličnu istoriju na 1954. da li biste tada - sa svojim iskustvom od poslednjih 26 godina - tadanju odluku ponovili?*

Đ. - Ja suštinski ne bih mogao ništa drugo da učinim. Svako u jednom ili drugom slučaju mogao bih pametnije taktički istupiti. Ali, da li bi to išta promenilo? Za kraće ili duže vreme opet bi došlo do rasepa. Pa vidite šta je bilo sa članovima CK koji su delili moje mišljenje? Oni su politički nestali. Ili su potpuno preokrenuli na Titovu liniju, ili su izbačeni iz sistema. Jer reč je o jednom zatvorenom sistemu, o jednom krugu ličnosti koji se lako kontroliše, u kome se ni jedan, mesecima kamoli godinama, može pretvarati a da se ne providi. Živeo sam dva života. Jedan kao komunist a jedan kao kritičar komunizma. Priznajem sebe za oba.

Š. *Da li ste danas još komunist, još marksista?*

Đ. - Nisam ni komunist ni anti-komunist. Ja sam slobodna ličnost koja kritikuje ono što po njenom mišljenju treba kritikovati. I, šta više, verujem, da sam ostao revolucionar, mada se danas izjašnjavam protiv revolucionarnih metoda u Jugoslaviji. U jednom nedemokratskom sistemu najrevolucionarnije je biti za slobodu.

Š. *Gospodine Đilas, hvala Vam na ovom razgovoru.*

Naša reč, London, oktobar 1980.

POVODOM TROGODIŠNJICE POGIBIJE JOVANA BAROVIĆA

Prošlog meseca februara navršile su se tri godine kako je *Jovan Barović* (1923-1979), najpoznatiji advokat među branjenicima političkih krivaca u savremenoj Jugoslaviji, poginuo. Kao šio je poznato, Barović je nastradao u tajanstvenoj automobilskoj nesreći, tako da sumnje u toku prošle tri godine samo rastu u odnosu na način na koji je nastradao.

Barović, kao i skoro svi današnji disidenti iz srednje i starije generacije u Jugoslaviji, dolazi iz komunističkih i partizanskih redova. Već kao dečak politički aktivan kao član omladinske komunističke organizacije SKOJ-a, on je bio isključen iz srednje škole; u partizanima, on je krajem 1941. godine postao jedan od komesara u Prvoj proleterskoj brigadi NOV-a. Posle svršenog rata ušao je u vojnu službu i pedesetih godina bio je potpukovnik u JNA i to na školovanju u Višoj vojnoj školi. Godine 1954, kada je došlo do opozicije Milovana Đilasa u odnosu na tadašnji kurs Partije, Jovan Barović se izjasnio za Đilasovu politiku reforme SKJ i celog režima 1953, i zbog toga je odmah uklonjen i iz vojske i iz Partije. „Prošao je relativno jeftino - pomišljalo se da se on može ‘popraviti’, pa su njegove ratne zasluge uzete kao olakšanje” - piše nam Đilas u članku o Barovićevoj pogibiji.

Ranih šezdesetih godina Barović je odlučio da studira pravo i postao je posle svršenih studija najpre pripravnik i potom advokat. I zbog svog advokatskog rada i zbog svojih ubeđenja, Barović je ušao ubrzo u prvi red jugoslovenskih disidenata. Valja ovde pomenuti da je on branio niz političkih krivaca ne samo u Beogradu nego i u Zagrebu, kao i u drugim oblastima Jugoslavije.

U redovima koji slede objavljujemo delove članka *Milovana Đilasa* o njegovom političkom i ličnom prijatelju Boroviću. Članak se već pojavio u stranoj štampi.

„I doista će kroz advokatski poziv on postati izuzetnost u čitavoj Istočnoj Evropi. I to ne toliko zbog pravničkog znanja i dovitljivosti, mada se i u tome uvrstio među najbriljantnije advoka-

te Jugoslavije, naročito u krvnim deliktima. No, za Barovića je advokatura bila i nešto više - lična nezavisnost, i socijalna - da ne kažem politička, jer takva u Jugoslaviji nije dopuštena - aktivnost. Svakako je on u tome najpunije ispoljio svoju snalažljivost i originalnost. I postigao je najveći domet među advokatima - presečen u toku uspinjanja ka svojim, ka neispitanim vrhuncima.

Početak sedamdesetih godina - posle smenjivanja vođstava u najvećim i najrazvijenijim republikama - u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji (1971-72), u Jugoslaviji preovlađuju „proverene“ ideološko-policijske strukture. Zabrane i hapšenja se množe, a s njima i samovolje i bezakonja - tačnije: izigravanje zakona od zakonodavaca i čuvara zakona. Konstruisane optužbe, iznuđenja priznanja, prisluškivanja, javna klevetanja, provokacije i, dakako, osude zbog razgovora prijatelja i zbog prepričavanja anegdota, kao da je reč o izdaji, pobuni, zaveri.

I baš to teško, mračno i bezizgledno vreme je ono vreme koje je Barović dograbio i učinio svojim.

Barović nije bio jedini. Ali on je bio izuzetan - najsmelije i najpunije je pronicao i koristio mogućnosti. On je, kao i drugi, shvatio da zakoni u Jugoslaviji - u manjoj meri kako je i u drugim istočnoevropskim zemljama - pružaju formalne mogućnosti odbrane i u političkim „krivicama“, o kojima je reč u ovom članku. Te su se mogućnosti povećale s vremenom - sa unutrašnjim otporima protiv policijske svemoći, sa spoljnim obavezama vlade u ljudskim pravima (obaveze iz sporazuma u Helsinkiju i Povelje o ljudskim pravima). Mogućnosti beznačajne, najčešće nikakve u uticanju na visinu kazne: svako je i u Jugoslaviji već osuđen čim je uhapšen.

Barović je toga bio svestan. Ali i znatnih proceduralnih mogućnosti, a time i zaštite dostojanstva zatvorenika i suzbijanja zloupotrebe. Po svemu sudeći, oni koji su pravili zakone i u njih unosili demokratske odredbe - odredbe nasleđene iz ranijih poredaka ili unete pod pritiskom savremene borbe za ljudska prava - nisu predviđali da će se neko odvažiti i da na tim odredbama insistira u korist optuženog. Barović je uočio - i ne samo uočio nego i proširivao - te „pukotine“, te mogućnosti. To su postale i mogućnosti za njega, za njegovu afirmaciju - u javnom životu se i postaje neko

kroz borbu za nešto uzvišenije i nelično. Te mogućnosti su se i povećavale s publicitetom. Barović je, besumnje najistaknutiji advokat u Istočnoj Evropi, koji je svoje odbrane, dakako pridržavajući se zakonskih propisa, učinio javnim i redovno kontaktirao sa štampom. Razume se, to je bila samo zapadna štampa; jugoslovenska sredstva informisanja - malo ili nimalo drukčije nego sredstva informisanja u ostalim komunističkim zemljama - o političkim procesima i zatvorenicima objavljuju ono što im se kaže i koliko im se kaže - najčešće ništa.

No, delatnost Barovićeve nije bila samo u sudnici i u razgovorima sa stranim korespondentima. On je, istovremeno, upozorivao sud na protivzakonite postupke policije. I najviše funkcionere na bezakonja policijskih organa i na bezumna, neoprostiva, stradanja nevinih. Postupno se njegova delatnost širila - na odbranu svih koji su neosnovano, nezakonito gonjeni, a kritiku, posrednu i pravnu, samog sistema samovolja i bezakonja. Barović je nastavljao staranje o osuđenima i pošto su osuđeni - obilazio je kaznionice, posećivao i hrabrio porodice: mnoga sužanjska suza je za njim prolivena na vest o njegovoj pogibiji...”

Saznavši da se priprema amnestija (1977), Barović je uputio opširno pismo Predsedništvu Jugoslavije i Vladimiru Bakariću, zaduženom u Predsedništvu za bezbednost. U tome pismu on je obratilo zahtev za oslobođenje svojih štićenika i izložio mučan, protivzakonit položaj zatvorenika, naročito u istragama i u suđenjima.

„Pravosudni mehanizam - kaže Barović u pismu Bakariću od 19.11.1977. godine - ne funkcioniše solidno. Nije uvek kritičan prema krivičnim prijavama i istražnim zaključcima Službe bezbednosti“ (političke policije - M. Đ.).

Po mom iskustvu često to ide tako što tužilaštvo prima kao potpuno urađeno i pouzdano ono što dobije od SDB (Službe državne bezbednosti - M. Đ.). Sud pak rezonuje da je ono što su već radili i zaključili tužioci i SDB baš tako, a viši sud potom počinje da je njihovo da to i potvrdi. Radi se o shvatanju i odnosu neprikošenosti suda Službe bezbednosti, pa se daljni rad svodi na formalnost...

U političkim slučajevima ili pak procesima za koje se drži da su od posebnog interesa za neku 'vlast' - komunalnog ili višeg ranga, brojne sudije se ponašaju tako i sude kao da su nečiji servis za formalno-pravne usluge... Tako je regrutovan i uznapredovao jedan broj mlađih sudija kojima je moralno-politička podobnost glavna odlika i vrednost. Otuda fenomen da nema ni jedne političke optužnice u zemlji koja nije od sudova prihvaćena. U drugim, 'običnim' predmetima na putu od tužilaštva do višeg suda propada najmanje 30 odsto, a i do 50 odsto optužbi..."

(Iz švajcarskog „Die Welt” i ruskog „Kontinenta”)

Naša reč, London, mart 1982.

KOSOVO, DANAS

Nemiri na Kosovu, koji su izbili 1981, godine i ponovili se 1982. godine, uzdrmali su jugoslovenski ustavni i politički sistem: i površno čitanje jugoslovenske štampe ili govora najodgovornijih funkcionera, to očitno potvrđuju. Ti nemiri, uzeti izolovano, čak da su bili i žešći, ne bi mogli značajnije uplvisati na sistem, kada bi on sam bio životan, efikasan i racionalan. Jer Jugoslavija je dovoljno velika i raspolaze dovoljnim sredstvima da bez većih potresa izide na kraj i s neuporedivo većim teškoćama nego što su nemiri nacionalne manjine u jednoj pokrajini: jugoslovenskom, a i srpskom, vođstvu nedostaju ideje, saznanja i volja, kao preduslovi i orijentacije uspešnog delovanja.

Pomenute slabosti sistema su se u prvom redu ispoljile u nejedinstvenom, različitom, reagovanju republika, kao i pokrajine Vojvodine, na kosovska zbivanja: najčešće se to ispoljavalo kroz „kritiku” „beogradske štampe” - zbog njenog otvorenijeg ukazivanja na pozadinu i zlodela albanskog nacionalizma, ali i kroz upozoravanja na opasnosti od unitarizma i srpskog hegemonizma. Na rečima, u deklaracijama, svi su se izjašnjavali protivu albanskog nacionalizma i iredentizma, ali tonovi i argumentacije su bili različiti: bezmalo, kao da je Kosovo samo „srpska stvar”, ali uz ograničavanje i uslovljavanje inicijativa srpske vlade. Pa i centralne ustanove - sastavljene po republičkom ključu - reagovala su sporo i zbunjeno. Sem Armije - u prvom redu zbog njene organizacijske jedinstvenosti i opštedržavnog, jugoslovenskog, karaktera.

Centralnom komitetu je trebalo godina dana da izradi Platformu o događajima na Kosovu, iako je i prosečnom, nepolitiziranim Srbini i Jugoslovenu bilo od početka jasno o čemu je reč.

Uzgred rečeno, ta Platforma sadrži podosta tačnog u analizi uzroka, naročito socijalnih, ali niti objašnjava suštinu, niti otvara realne perspektive.

Ako različita, nesložna reagovanja republika i pokrajine Vojvodine otkrivaju slabosti političkog sistema - pomenuta Platforma

otkriva neshvatanje prirode i domašaja nacionalnog pitanja, koje je karakteristično za komunističku teoriju, ali je, eto, u praksi jugoslovenske partije dobilo drastičnu, akutnu potvrdu.

O kakvom se neshvatanju radi, u čemu je suština problema? Najuprošćeniji i najtačniji odgovor na to pitanje jeste: komunisti, koji su u opoziciji imali bar taktičkog razumevanja za nacionalno pitanje i nacionalne pokrete, posle zauzimanja vlasti ne shvataju ni jedno ni drugo. U periodu borbe za vlast, komunisti rešavanje nacionalnih pitanja povezuju s rušenjem buržoazije i kapitalizma. U tom periodu je za komuniste nacionalno pitanje u suštini - i po Lenjinu - taktičko pitanje. Formula je tada veoma jednostavna: nacionalne suprotnosti u biti su suprotnosti među nacionalnim buržoazijama, pa će s razvlašćenjem buržoazija neizbežno izgubiti stvarni razlog i oštrinu, i svesti se na privremeno izivljavanje „nacionalnih predrasuda”. To utoliko pre i sigurnije što će u komunističkom, besklasnom društvu nacije i tako izumreti.

Ali ova formula u istorijskoj praksi, posle zauzimanja vlasti, pokazuje se netačnom - zajedno s drugim formulama o „savršenom društvu”. Jer narodi i nacije, koje niko nije stvorio, nego su nastale, po svom nastajanju su starije i nezavisne od kapitalizma. Štaviše, one i u socijalizmu - kao i inače u industrijskoj epohi - ne samo što traju, nego pojačavaju svoje osobenosti i težnje ka samostalnosti. Ako nije verovatno da će biti ostvareno - a ja držim da je sigurno da neće! - komunističko društvo, već je očigledno da ne samo što nacije ne izumiru pod vlašću komunista, nego nacionalne razlike i nacionalne težnje, razdiru i samu tu vlast u svim njenim vidovima. Umesto buržoaskog nacionalizma, oživljava i razmahuje se nacionalizam „novih klasa” - partijskih birokratija. Birokratski nacionalizam, kao i nacionalni komunizam, ideološki nastupa u ime socijalizma. Ali to samo dokazuje da se nacionalne težnje iskazuju u novom - „socijalističkom” umesto „kapitalističkom” - ruhu i s novim motivacijama. Jugoslavija je u svemu tome tipičnija nego Sovjetski Savez. Ali ne zbog toga što su u Jugoslaviji nacionalna pitanja rešavana po drukčijoj, kompleksnijoj formuli, nego što u Jugoslaviji nema nadmoćne, „vodeće” imperijalne nacije, kao što

je ruska. i „što je jugoslovensko vođstvo bilo primuđeno na liberalniju politiku nego sovjetsko.

Jugoslovensko vođstvo je sem zablude o odumiranju nacija, svojstvene ideologiji i zajedničke s drugim partijama, zapalo i u svoje, jugoslovenske komunističke iluzije. Iz ideje o Balkanskoj konfederaciji, nasleđene iz socijalnih pokreta pre Prvog svetskog rata, nametalo se ujedinjenje sa Albanijom. A s tim bi - u zajedničkoj jugoslovensko-albanskoj državi, odnosno u Balkanskoj konfederaciji - i Kosovo, s većinom albanskog stanovništva, pripalo Albaniji. To je i doprinelo stvaranju autonomne kosovske pokrajine, premda nigde - pa ni u Sovjetskom Savezu - nacionalne manjine nemaju autonomnih državnih formi. A posle sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. godine, u kome je vođstvo Albanije na čelu sa Enverom Hodžom zauzelo prema Jugoslaviji najnepomirljiviji stav, zadržan i posle izmirenja Jugoslavije sa sovjetskim blokom, u jugoslovenskom i srpskom vođstvu je prevladala ideja o ubrzanom razvoju Kosova - da se na taj način privlačno utiče i na samu Albaniju. I to su, dakako, bile iluzije: autonomija i nagla industrijalizacija su umnožavale i jačale birokratiju i inteligenciju kao nove nosioce nacionalne svesti i težnji za ujedinjenjem s matičnom nacijom u Albaniji: nemiri na Kosovu su produkt „socijalističkog”, birokratskog razvitka.

Jugoslovensko vođstvo je moralo zapasti u nedoumice čim su izbile nove nacionalne pojave i pretenzije.

I to iz jednostavnog razloga: ono, to vođstvo, bilo je ne samo zatucano pomenutom formulom o suštini nacionalnog pitanja i njegovom definitivnom rešenju s vlašću komunista, nego je bilo zabludeno i svojim pretencioznim iluzijama o pridobijanju Albanije preko Kosova. I sam Tito je bio zbunjen i reagovao prekasno, na primer u vezi s „maspokom” u Hrvatskoj. A zbog toga što je preceenio reagovanje srpske partijske birokratije na pad Rankovića, Tito je otvorio ustave „projugoslovenskom” albanskom birokratskom nacionalizmu na Kosovu, uz koji i kroz koji se legalizovao i osnažio proalbanski, enver-hodžinski birokratski nacionalizam.

Umesto „rankovićevske”, u stvari titovske policijske stege, od sredine šezdesetih godina počelo je bujanje autonomaškog i

enverhodžinskog nacionalizma. I diskriminacija nealbanskih narodnosti, u prvom redu Srba, kao najbrojnijih i kao pripadnika nacije koja bi svojom hegemonijom mogla da ugrozi Albance. U toku petnaest godina faktički su legalizovani svi oblici pritiska i diskriminacije. Isterano je oko 100.000 Srba iz pokrajine koja je ustavno u sastavu Srbije! Svojevrсни genocidni proces - a da u jugoslovenskoj štampi nije o tome objavljeno ni slova, niti da je izgovorena i rečca makar na srpskim forumima! Eto kud vodi, do čega je doveo autokratski režim, odnosno nepostojanje slobodne štampe i političkih sloboda!

No uprkos tom tragičnom iskustvu - izlazi nisu nađeni. Niti mogu bili nađeni - na datoj ideološkoj i ustavnoj osnovi.

Vođstvo, bolje reći vođstva, nisu se otarasili ideoloških formula i „samoupravnih“ dogmi kao univerzalnih lekova. Nemiri na Kosovu se procenjuju kao kontrarevolucija: jer kakvu bi drukčiju etiketu ti nemiri mogli dobiti od onih koji svoju revoluciju smatraju vrhunskom vrednošću svijeta, a sebe jedinim zatočnicima svih vrednosti?

U stvari je reč o nacionalnoj borbi Albanaca: enverhodžinska, „staljinistička“ ideologija kojom se ta borba motivise je sporedna i privremena - u drukčijim političkim prilikama i strukturama i ideološke motivacije bi bile drukčije (religiozne, rasne, istorijske i druge).

Jer je prirodna, neodoljiva i neugasiva, težnja kosovskih Albanaca za većom autonomijom i za konačnim ujedinjenjem sa svojom maticom. Prirodna i neotklonjiva je i briga albanske vlade, kao i svake druge vlade, za pripadnike svog naroda u drugim zemljama: i jugoslovenska se vlada, s razlogom, veoma živo interesuje za svoje manjine, na primer u Austriji.

Kao što je prirodna, neodoljiva i neugasiva, težnja Srba za pretrajavanjem njihovih sunarodnika na tlima na kojima stolicima obitavaju, kao što su neiskorenjive iz svesti srpske nacije kulturne, religiozne i mitske kosovske vrednosti.

Nemire na Kosovu je moguće silom i propagandom priгуšivati, ali ne i ugušiti - u svakoj, za sebe povoljnoj, prilici oni će buknuti s novom, žešćom snagom. Kao što je bilo moguće

prećutkivati, ali ne i sakriti diskriminaciju i teror nad Srbima na Kosovu.

Gde je izlaz?

U Jugoslaviji ne postoji nikakva organizacija koja bi mogla ponuditi alternative drukčije od zvaničnih. Prema tome, mogle bi se nuditi samo apstraktne konstrukcije. Problem Kosova samo je jedan, za sada najdrastičniji, u spletu problema i teškoća u koje postepeno zapada Jugoslavija. I mada je nesumnjivo da bi problem Kosova čas jače čas slabije tinjao pod svakim - monarhističkim, komunističkim, demokratskim - režimom, isto tako je nesumnjivo da u demokratskim uslovima taj problem ne bi bio skrivan, a niti ugušivan ideološkim šemama i ideološkim nasiljem. Današnja Jugoslavija ničim nije, niti može biti, privlačna Albancima i Albaniji, sem višim standardom jednog dela - srednjih birokratskih slojeva - svojih građana. Slobodna rasprava, slobodno grupisanje, sami sobom bi otvorili šire, raznovrsnije mogućnosti, a time i izgled za rešenja koja bi uključivala sve faktore, uračunavala sve interese. U svakom slučaju bilo bi manje nasilja, manje mržnje i bezizglednosti.

Naša reč, London, juni 1982.

**Članak „Kosovo, danas“, iz pera Milovana Đilasa, je drugi politički članak napisan za „Našu reč“. Prvi je objavljen oktobra 1980. pod naslovom „Domovina i emigracija“. Pored toga, objavljene su i izvesne Đilasove priče; jedna priča, „Prvo pričesće“ - objavljena je prvi put, i to u decembarskoj „Našoj reči“.

U međuvremenu je Milovan Đilas objavio i članak „Ka trećoj Jugoslaviji“ u zborniku „Demokratske reforme“, štampanom prošle 1981. godine u Londonu.**

O KOMUNISTIČKIM SISTEMIMA I O POLJSKOJ

Milovan Đilas u austrijskom časopisu „Profil“

„Za istočno-evropski sistem obično se upotrebljava pojam ‘državni kapitalizam’, i ja sam to činio. Ali mislim da je ovde reč pre svega o jednom industrijskom feudalizmu modernog kova. Kao i sva generalisanja, ni ovo nije potpuno precizno, ali ono ipak daje jednu približno odgovarajuću sliku sadašnjeg položaja u zemljama o kojima govorimo. Postoje pak različite oznake za vladajuće slojeve u tim zemljama: nova klasa, partokratija, nomenklatura, sve one manje-više odgovaraju.“

Da, zaista ima u ovom (istočno-evropskom) sistemu nečega što podseća na feudalizam: svaki lokalni birokratski aparat stremlji ka nekoj vrsti autonomije. Da bi pojačao svoju političku važnost, ali i zbog svoga materijalnog položaja, da osigura svoje privilegije.

Šta se tamo (u Poljskoj - pr. ur.) zbilo i šta se zbiva, u stvari je kriza sistema - za razliku od Mađarske 1956. i Čehoslovačke 1968. godine. U Čehoslovačkoj je bila kriza u partiji, ili, ako hoćete, u vodećim slojevima partije. U Mađarskoj je bila mešavina krize u partiji i jednog protivsovjetskog nacionalnog otpora. Ali u Poljskoj je reč (1980) o klasičnoj krizi sistema. To je revolucija sa svima karakteristikama jedne revolucije...

Sukob (između vojne uprave i slobodnog sindikata *Solidarnost* - pr. ur.) mora se rešiti. Ili najbrutalnijim terorom, ili kroz reformu, ili kroz revoluciju. Nema četvrtog izlaza. Ono što sadašnja vlada očigledno nastoji je sledeće: ona bi htela da izbegne reformu, da laže i izmanevriše narod, isto onako kako je htela da izmanevriše Sovjete, ne bi li mogla da zadrži, sve po starom...

Događaji u Poljskoj, po mome mišljenju, još nisu ušli u svoju kritičnu fazu. U jednu fazu koja će imati snažan odjek u celoj istočnoj Evropi i tamo izazvati jak potres...”

Naša reč, London, decembar 1983.

PISMA „NAŠOJ REČI“

*Beograd, 3. septembra 1983.
Uredništvu „Naše reči“, London*

Poštovani prijatelji,

Svakom piscu je drago da ugleda svoje delo odštampano. Pogotovu meni, kojemu je to onemogućeno, već 30 godina, u vlastitoj zemlji. Tu radost ste mi priredili vi. I to ne prvi put. Ali ovog puta utolilo veću što je bilo u pitanju delo (“Vlast”) koje ima i poseban - da ne kažem i privatni - značaj za mene. A mogu samo da zamislim kolikog truda i sredstava je to zahtevalo - u vašoj stranorodnoj oskudici, u tuđini.

Niko, bar ne ja, nije u stanju da danas proceni značaj tog vašeg poduhvata. Ali treba da vas raduje, makar u mnogo manjoj meri nego mene, što je - zahvaljujući vama - moje delo ugledalo svetla na rodnom jeziku, što su time porušene zabrane i diskriminacije koje se nada mnom vrše u zemlji. Taj značaj, taj domet ne mogu izbrisati ni ljudi, ni vreme, bez obzira na vrednost samog dela i mene kao „aktera drame“.

Još jednom hvala. I najbolje želje za vaše demokratske, patriotske i humanističke napore.

S pozdravima i poštovanjem

Milovan Đilas

Milovan Đilas o samoupravljanju u nemačkom časopisu „Der Spiegel“

„U osnovi postoje dve vrste samoupravljanja. Jedno je izdanje režima, slično onom u Jugoslaviji, dakle pod kontrolom Partije. Drugo je spontano samoupravljanje koje radnici sami razvijaju. Kuda bi odvelo ovo drugo samoupravljanje? Da je njegov razvitak neometan - mi ne znamo. Po meni, ono bi se razvilo u ono što ja nazirem: naime, radnici bi, nezavisno od Partije, izvršavali kontrolu nad državom.“

Naša reč, London, oktobar 1983.

MILOVAN ĐILAS U NEMAČKOM ČASOPISU „DER SPIEGEL“

Na nekih devet strana, nemački „Der Spiegel“ objavio je 14. marta intervju s Milovanom Đilasom. Mnogi stavovi, zalaganja za pluralistički sistem i kritičko osmatranje sadašnjeg jednopartijskog režima u Jugoslaviji od strane Milovana Đilasa poznati su čitaocima „Naše reči“, pa se zbog toga prenose samo izvesni delovi ovog intervjua:

„Svaka reforma (u Jugoslaviji) morala bi da potekne odozdo, iz samog samoupravljanja, da bi ga osnažila. Delokrug za privredne odluke morao bi izrasti iz samoupravljanja, tako da bi se ono moglo više usredsrediti na kontrolu privrednih procesa.

„Trenutno Jugoslavija pati od jedne protivurečnosti. Naš privredni model sadrži oprečne elemente, ‘zapadne’ - postoji, mada samo delimično, slobodno tržište, ima takmičenja iako nerazvijenog, ali ipak. Ali, struktura vlasti ostala je ‘istočna’. Ona se jedva razlikuje od onih drugih zemalja s komunističkom vlašću.

„Jugoslovensko samoupravljanje nije odgovorno za egoizam republike. Na tome nivou ne postoji samoupravljanje, na republičkom nivou vlada partijska moć. Uzrok nacionalizmu republika je monopol birokratije u privredi i u kulturi, koje su usko povezane s partijom.

„... Već je došlo tako daleko da su republički ideolozi, ako želimo da ih tako nazivamo, jači od klasnih interesa. Šta više, može se reći da je reč o jednom obliku ponovne feudalizacije u kojoj svaka republička gospodareća klasa poseduje pravo udela i okrutno ga čuva. Zbiva se kao pod feudalnom vlastelom koja je dobila od kralja parče poseda za davno zaboravljene zasluge.

„Ranije, situacija nije izgledala tako rđava kao danas, ni u partiji ni u samoupravljanju. Klica grešaka zaista leži u partiji. Ona se još izdaje za centralističku, ali ona to više nije. Teško je reći da li ona još uopšte ima jedinstvenu ideologiju.

Što još drži zajedno ljude na vrhu, pre će biti održanje na vlasti i očuvanje društvenog položaja funkcionera.

„Demokratizovanje bi svakako poboljšalo situaciju. Ali je i šef partije Ribičić rekao baš nedavno da se ljudi varaju ako veruju da demokratizovanje može da reši sve probleme. Tu se slažem s njim. Demokratizovanje može samo da uputi na rešenje problema.

„Ja verujem da će uskoro doći do velikih teškoća i do ozbiljnih nereda u Jugoslaviji. Možda će se, u izgledu opasnosti od građanskog rata, u svakoj naciji - ovde su pre svega važni Srbi i Hrvati - pojaviti sposobne snage koje će tražiti međusobni sporazum.

„... Suprotno zapadnom shvatanju da su Srbi protagonisti ‘čvrste ruke’, trenutni položaj njihov iziskuje više tolerancije. Srbija je odvajanjem dveju autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine izgubila u uticaju. Sada srpsko (partijsko) vodstvo stoji pod pritiskom sopstvenog javnog mnjenja, pre svega inteligencije, koja nelagodno pita: Kako je moglo doći do nemira na Kosovu i u Vojvodini? Što niste blagovremeno pazili?!

„... U ovom (jugoslovenskom) sistemu nema ničega zdravog. Ništa nije u redu. Škole nisu kao što bi trebalo to da budu, univerziteti ništa ne vrede. Uprava ne odgovara svojim dužnostima. Poznajem politički život ove zemlje već mnogo godina. Kraljevina Jugoslavija pre Drugog svetskog rata bila je rđava država sa slabim vođstvom, ali tada nije bilo toliko osoba bez talenta u javnom životu kao danas. Kriza u Jugoslaviji će ostati i kad Zapad prebrodi trenutne svoje, teškoće. Jer kod nas je kriza sistema.

„Bez reformi, bez promene sistema nema ozdravljenja. Ni petnaest milijardi neće pomoći. Mi ćemo ih pojesti i za nekoliko godina opet ćemo biti tamo gde se nalazimo danas. Pobogu, ljudi u vođstvu neprekidno ponavljaju da Jugoslavija ‘mora i dalje da ide nepokolebivo Titovim putem’. Ja kažem da je to prevaziđeno, to je ludost. Taj se put mora napustiti što je pre moguće. Tito je istorijska ličnost, i to je sve. Život ide dalje. Pored toga, sasvim je jasno da je sam Tito u velikoj mери odgovoran i za sistem i sa time i za sadašnju mizernost.

„Tačno je, privredne veze sa Sovjetskim Savezom postale su mnogo intenzivnije. Ali to ipak ne znači da smo mi u opasnosti da padnemo u sferu Sovjetskog Saveza. Jugoslovenski sistem i svest su očevidno antisovjetski. Naša najznačajnija tehnologija dolazi sa Zapada; šta više i naše dugove imamo na Zapadu.

„Komunistički sistem je nesposoban s jednim izuzetkom: u revolucionarnoj fazi. Dok je reč o pripremama revolucije vredi nešto, posle otkazuje.

„U istoriji postoji samo jedna uspešna revolucija koja se nije završila diktaturom: američka. Ali ne zato što su Amerikanci bili pametniji od Evropljana, nego što su imali to preimućstvo da nisu imali racionalističke filozofe koji bi hteli da bezuslovno izgrade idealno društvo.

„Neću da se sporim oko toga koji je od oba sistema (demokratski i komunistički - pr. ur.) progresivniji ili reakcionarniji. Ali je sasvim očigledno da je zapadni sistem bolji. Vidite, Zapad ima sve što ima i Istok: socijalno osiguranje, zdravstveno osiguranje, sve čime se komunisti diče. Ali Zapad ima i više; i baš to više je najvažnije: političku slobodu i privrednu efikasnost”.

Naša reč, London, maj 1983.

POSLE BREŽNJEVA

Mada su Hruščovljeve reforme bile nekorenite, nedosledne i kontradiktorne, ipak period njegove vladavine može da se okarakteriše kao reformski. Hruščovljeva nastojanja i inicijative su pokazatelji dokle sovjetski sistem može i dokle ne može ići, a da istovremeno ne ugrozi svoju stabilnost. Mada uzdrman, teško ranjen iznudenim povlačenjem atomskih raketa s Kube, Hruščov nije pao zbog toga, nego zbog pokušaja da reformiše partiju, razdvajajući je na agrarno i industrijsko krilo. Time bi vladajuća klasa, odnosno monolitnost njenih interesa, bila rascepljena, a time otvoren i proces oformljivanja i legalizovanja i drugih socijalnih i nacionalnih struja. Na to vladajući vrhovi nisu smeli, ni mogli, da pristanu, a da ne ugroze privilegije i idealizovane, ideološke predstave o sebi. A Hruščov nije imao uslova, a ni ličnih svojstava, da bude revolucionarni autokratski vođ koji bi nadahnuo i povukao mase: njegov pad je postao neizbežan. Hruščovljev pokušaj da se izide iz zatvorenosti sistema nije uspeo. Ali je otkrio reformne mogućnosti - tačnije rečeno: reformne nemogućnosti - sistema. S padom Hruščova je počeo i period *birokratske reakcije*. Sve to je važno uočiti, ne samo zbog toga da bi se razumeo period Brežnjevljeve vladavine, nego i da bi se koliko-toliko proniklo u izgled i mogućnosti Andropova.

Već poodavno je opšte mesto konstatacija da je sivo postalo osnovna boja sovjetskog života pod Brežnjevom. Ali to je tačno samo ukoliko se odnosi na unutarnji život. Brežnjevljeva vladavina je najpre konsolidovala birokratski poredak, uzdrman ne manje, ako ne više, hruščovljevskim otkrićima čudovišnosti Staljinove vladavine, nego samim reformskim eksperimentima. A iz te i takve konsolidacije neizbežno su sledile stagnacija i truljenje. Nasuprot unutarnjoj stagnaciji, Sovjetski Savez je pod Brežnjevom konačno i bespovratno ušao u fazu vojno-ideološke ekspanzije i borbe za svetsku prevlast. U tome je, svakako, veća zasluga - ako to treba smatrati zaslugom - inteligentnog, iskusnog i beskrupuloznog Gromika, nego nevizionarnog i tromog Brežnjeva. Time je okončana

staljinska dominacija nad vojnom birokracijom i hruščovljevske balansirane između vojne i partijske oligarhije. Armija je postala sila za sebe: predsjednik Brežnjev i ministar Ustinov morali su obući maršalske uniforme da bi, poistovećivanjem s vojnim vrhom, zadovoljili prestižne ambicije Armije.

Brežnjev je ostavio iza sebe stagnantnu i neracionalnu ekonomiju, previranja u neruskim nacijama, otudenu najkreativniju inteligenciju i omladinu sklonu apolitičnosti i apatičnosti. Ali ostavio je i najmoćniju vojnu silu - najmoćniju po organizovanosti i trenutnoj opremljenosti, iako ne i po potencijalima. Silu koja ne samo čuva domovinu i poredak, nego s kojom se poistovećuju životne, privilegije i ekspanzionističke, težnje vladajućih slojeva. Vojni udar u Poljskoj je predznak, ako ne i simptom, previranja u samom Sovjetskom Savezu. Sovjetski vrhovi ne samo rezonuju u kategorijama vojne sile i vojnog ekspanzionizma, nego je vojni ekspanzionizam za njih već i jedan od neizbežnih načina ublažavanja i razrešavanja unutarnjih protivrečnosti.

Sovjetski poredak kao takav, kao zatvoren u samog sebe, još nema u sebi snaga dovoljno jakih za koreniti preobražaj. A taj poredak, zasnovan na sili u mnogonacionalnoj imperiji, također još nema u sebi snaga racionalnijih i produktivnijih od vojno-ideološkog ekspanzionizma. Sovjetski Savez će iznutra stagnirati, pa i truliti, ali - besumnje i zbog toga - nastaviti s vojnim i drugim ekspanzijama. Ako sovjetski vrhovi još veruju da „već izbija dvanaesti čas“ kapitalizma, za njih je to već poodavno manje važno od jačanja i širenja svoje imperijalne moći.

Kakve su onda mogućnosti Andropova? Da li je on kadar za ulogu velikog reformatora?

Informacije o Andropovu, mada oskudne, potvrđuju da je on inteligentniji, šireg obrazovanja i širih iskustava od Brežnjeva. To potvrđuju i njegove aktivnosti kao diplomate i kao šefa tajne policije (KGB): on treba da je „otkrio“ i ustoličio Kadara prilikom gušenja pobune u Mađarskoj 1956. godine, on je razbio disidentske pokrete u Sovjetskom Savezu, koristeći pri tome sudsku proceduru i isterivanje iz zemlje, ali i psihotamnice. Andropov je pre svega partijski funkcioner iz jezgra, iz vođstva vodeće, političke birokratije. I u

diplomaciju i u tajnu policiju on je upućen po partijskom zadatku, da bi se otud, kad se za njim ukazala potreba, vratio u Centralni komitet na dužnost čuvara ideologije. Ali o Andropovljevim idejama se ne zna ništa, jer ih on nije ni iskazao, sem u najopštijim formulama, nešto manje klišetiranim nego one prosečnih sovjetskih velmoža. Mada u zagušljivoj atmosferi sovjetskog vrha nije novoj ideji ni lako da se probije, Andropov je već i u dobu, u 68 godini, kad se nove ideje veoma retko radaju, ukoliko već ranije nisu sazrele.

Po svemu sudeći, u prvoj ulozi se na sovjetskoj sceni pojavila ličnost pronicljiva, oprezna i elastična. Ali i koja nije ispoljila dalekosežnijih kreativnih zamaha. Andropovljeva kreativnost se dosada ispoljila jedino u inteligentnijem konzerviranju poretka i stabilizovanju imperije.

Andropov - sklon odmerenim unutarnjim reformama

Zbog toga je i osnovano očekivanje da će takva ličnost biti sklona izvesnim pažljivo odmerenim unutarnjim reformama, daka-ko posle učvršćenja svoje vlasti. Sovjetska ekonomija je do te mere rasipnička i neproduktivna - to je uočavao i Brežnjev, mada ništa efikasno nije poduzimao - da ugrožava svoj vlastiti sistem i neizbežno zahteva promene. Isto tako je verovatno i da će Andropov nastojati da u odnose sa spoljnim svetom unese više gipkosti i više realizma (na primer, prema Kini). Vojne intervencije (Afganistan, Kambodža, Poljska) dovele su do izolacije poraznih razmera. I trka u naoružanju postaje besmislena, čim nema izgleda da se oružje utroši u sukobu s glavnim, svetskim protivnikom. Apeli za obnovu detanta ne mogu zagrejeti ni pacifiste, ako ne dođe do promena u odnosima - ako sovjetsko vodstvo faktički ne obuzda svoje ekspanzionističke impulse.

Sve u svemu, stanje i položaj sovjetskog poretka nikad nisu bili gori, uprkos njegovoj neuporedivoj vojnoj sili, industrijskim kapacitetima i školovanosti ljudstva. Jer je to industrijsko društvo koje je zapalo u stagnaciju zbog nasleđenog parazitskog monopolizma vladajućeg sloja. Sloja koji, također, ne može više da opstoji sem u sve žešćem suparništvu s produktivnijim i otvorenijim siste-

mima. Zbog toga tamo svaki reformator mora neizbežno doći u sukob s vlastitom partijom i vlastitom klasom, sa sistemom koji je nasledio. Drukčije rečeno, svaki reformator bi morao najpre da ideološki nadahne i organizuje reformatorsku struju iz vlastite podloge, a time i da uvuče mase u aktivnu politiku. Takva struja se ne vidi u sovjetskom sistemu. A niti ima ikakvog vidnijeg znaka da bi Andropov mogao biti takav reformator.

Uzmimo, kao primer, poljoprivredu i kolhozni sistem. Mada sovjetska štampa naširoko populariše okućnice kolhoznika, koje sa 1% obradive površine daju do 40% prinosa u mleku i mesu, niko se ne usuduje da spomene ukidanje, makar postupno, neproduktivnog kolhoznog sistema. Jer svako bi naišao ne samo na neprobojni zid kolhozne lokalne i druge birokratije, nego i na jednodušno prokletstvo ideologa i vođa žudnih vlasti. A sve što u sređivanju i unapređenju poljoprivrede ne bi vodilo ukidanju kolhoza, odnosno slobodnom posedu seljaka, bilo bi polovično i ubrzo bi zapalo u haos i krizu. Nešto slično bi se moglo zaključiti i za industriju. I za koju bilo oblast sovjetskog života: sovjetske birokratije su zainteresovane samo za takve reforme koje očigledno ne ugrožavaju njihov monopolistički položaj.

Sistemi u drugim „socijalističkim” zemljama, pogotovu oni u Istočnoj Evropi, na razlikuju se bitno od sovjetskog sistema - ovaj im je, uostalom, bio voljni ili nametnuti uzor. Pa ipak postoji jedna bitna, veoma značajna, razlika: nigde vladajuća partija, pa ni u Kini, nije toliko zatvorena, toliko stabilna i samosvesna. Nigde kao u SSSR nisu čitava njena delatnost, njen način života i mišljenja, u tolikoj meri zasnovani na privilegijama. I nigde, kao tamo, nije vladajući sloj opsednut velikodravljem i vojnom silom, nigde toliko životno motivisan imperijalnim ekspanzionizmom. Ta postojanost, ta totalna zainteresovanost vladajućeg sloja na održanju svog monopola i jeste ono što se danas naziva „staljinizam”, a ne samo ogoljeni teror i bezakonje. Mada su oni neodvojivi, teror je više posledica nego uzrok monopolističke zatvorenosti.

Prema tome, reforme u Sovjetskom Savezu imaju granice u ustajjenim, uskim interesima i u skućenom, tvrdokornom mentalitetu vladajuće klase. I ne samo te klase kao celine, nego i pojedinih

njenih delova. Tako, na primer, ako bi Andropov i želeo da izvuče svoju zemlju iz nepopularnog i preskupog rata u Avganistanu, nepopustljivo će ga dočekati povređeni prestiž vojnih vrhova i „dalekovidne” pretenzije imperijalnih i imperijalističkih struktura. Zbog toga mi izgleda naivnim očekivanje - koje je uzelo maha na Zapadu, ponajviše u Francuskoj - da će Andropov povući sovjetsku armiju iz Avganistana. Ako bi on to i želeo, on neće moći da učini ništa više sem da sovjetsku armiju povuče, tek pošto u Avganistanu stabilizuje prosovjetsku, vazalnu vladu. Upoređivanje s ratom SAD u Vijetnamu je površno i šematično: u SSSR nema cepanja vojničkih knjižica, niti će biti demonstracija u studentskim „kampusima”, a pogotovu neće biti marševa mira na Moskvu. Sovjetski ekspanzionizam se bitno razlikuje od zapadnih imperijalizama: racionalni, profiterski faktori u njemu igraju sporednu ulogu, a bitno je proširivanje fizičke, državne moći nad ljudima i dobrima. Da bi se povukao iz Avganistana, Sovjetski Savez mora biti poražen kao i svaki osvajač: ratovajem Avganistanaca, pritiskom javnog mnjenja i svestranom podrškom vlada prijateljskih avganistanskom narodu.

Andropov uživaće podršku istočno-evropskih režima

Andropov neće, niti može, bitno drukčije postupati ni u odnosu na Poljsku i na druge zemlje Istočne Evrope. Svakako će on nastojati - verovatno već i nastoji! - da ublaži, pa i da okonča, ratno stanje u Poljskoj. Ali tako da, stabilizujući vazalnu vladu, istovremeno zadrži kontrolu nad Poljskom. U održanju dominacije nad Poljskom, Andropov će nživati - već je i Brežnjev to uživao! - podršku svih, svih bez izuzetka, istočnoevropskih režima, i to zbog toga što je opozicioni pokret u Poljskoj zahvatio ne samo sve slojeve, nego istovremeno podrio bezmalo sve strukture birokratskog poretka. U iznalaženju „kompromisnog” rešenja za Poljsku, Andropov će s razlogom kalkulisati na podršku svih istočnoevropskih vlada, jer su Poljaci otvorili krizu u čitavoj Istočnoj Evropi: svi istočnoevropski režimi osećaju u poljskim zbivanjima navešćivanje vlastite sudbine, a nije slučajno ni to što se zvanična Jugoslavija drži „neutralno” prema borbi poljskog naroda.

Štaviše, u tome on može kalkulisati - besumnje već i kalkuliše! - i na podvojenosti i neslaganje između Zapadne Evrope i SAD, odnosno na živu zainteresovanost Zapadne Evrope za jačanje ekonomskih odnosa s Istočnom Evropom i na opravdani strah Zapadne Evrope da ne bude pretvorena u bojište, ili, štaviše, u atomsku pustinju. Jer ideologije su već uveliko izbledele, ideološke strukture se transformisale u birokratske poretke: malo kome bi danas smetao sovjetski poredak, ako on ne bi istovremeno sadržavao u sebi vojnu silu i ekspanzionizam.

Baš to - vojna sila i ekspanzionizam kao komponente immanentne sovjetskom sistemu - određuje ne samo „miroljubive“ mogućnosti Andropova, nego i eventualna „kompromisna“ nastojanja zapadnih vlada. Ako današnja administracija SAD i nije sklona „popuštanjima“, pojedine zapadnoevropske zemlje ne mogu „popušitati“ koliko bi to zadovoljilo sovjetske imperijalne i ekspanzionističke pretenzije. Odnosi se, u najboljem slučaju, mogu kretati cik-cak linijom, bez ičije mogućnosti da tu liniju ispravi i upravi nagore.

Iz toga sledi da, iako će Andropov ispoljavati veću inteligenciju i veću elastičnost u odnosima sa Zapadom kao celinom, a napose sa Zapadnom Evropom, Zapad i Zapadna Evropa će u odnosima s andropovljevim Sovjetskim Savezom nailaziti i na veštije zamke i na rafiniranije otpore. Kao i sve u politici, tako i inteligencija može biti i dobra i loša, zavisno od toga kako se upotrebi, a ne treba smetati s uma da je Staljin, na žalost, bio sve sem što nije bio glup.

Ipak iz dosadašnjeg izlaganja ne bi trebalo zaključiti da će stanje i u zavisnim istočnoevropskim zemljama pod Andropovim - pod pretpostavkom da njegova vladavina potraje - ostati nepromenjeno. A niti da će odnosi između tih zemalja i Sovjetskog Saveza ostati kakvi su bili pod Brežnjevom.

Dve tendencije su postojane u zavisnim istočnoevropskim zemljama ne samo posle Staljina, nego u prigušenoj formi već i pod Staljinom: međusobno diferenciranje i duhovno osamostaljivanje u odnosu na Sovjetski Savez. Izraz tih tendencija je bio i sukob Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom 1948. godine. Mada jednopartijsnošću, odnosno monopolizmom partijske birokratije, sve te zemlje

zadržavaju istovetnu suštinu između sebe i sa Sovjetskim Savezom, one se istovremeno sve više razlikuju jedna od druge. Ni ekonomsko ni političko stanje nije isto - i sve manje je isto! - na primer u Mađarskoj ili Bugarskoj i Rumuniji. Isto to se može reći i za odnose koje bilo od tih zemalja prema Sovjetskom Savezu. Mada Sovjetski Savez pomno kontroliše svaku od ovih zemalja, one se sve više duhovno, pa time na skriven način i politički, odvajaju od njega. Nije ista, ni po formi ni po sadržini, zavisnost Rumunije ili Poljske, s onom Bugarske ili Čehoslovačke. Štaviše, sirovska zavisnost ovih zemalja od Sovjetskog Saveza ne samo što nije ukinula, nego je povećala njihove težnje ka povezivanju s „kapitalističkim“ ekonomijama, a pogotovu težnje ka duhovnoj nezavisnosti. Čak i neprinudne, a kamoli prinudne integracije u naše vreme pojačavaju težnje ka nacionalnim osobenostima.

Obe te tendencije - i pojedinačno diferenciranje zavisnih istočnoevropskih zemalja i diferenciranje svake ponaosob od sovjetske metropole - nastaviće se i ubuduće, pod Andropovim.

Jer, radi se o objektivnim, neizbežnim tendencijama. Nacije u svom trajanju utoliko neodoljivije teže ka većoj nezavisnosti ukoliko su u tome jače ometane. Te težnje se probijaju i kroz nacionalne birokratije, jer ove takođe ne mogu da opstoje ako se liše nacionalnih vrela. Istorija sovjetske partije je najilustrativniji primer „patriotizovanja“, i to hegemonističkog i ekspanzionističkog. Zbog čega bi, onda, drugi morali da se odreknu „nacionalističkih jeresi“ i pristanu na ulogu nacionalnih izdajnika?

Ekspanzionistički hegemonizam, kao sve ogoljenije unutarne svojstvo sovjetskog sistema, ne može a da ne izaziva burne i nepredvidljive otpore. Pogotovu u podređenim istočnoevropskim zemljama, koje su kulturno i tehnički superiornije i na koje deluju neuporedivo slobodniji i nacionalni i socijalni odnosi zapadnih zemalja. Sovjetski Savez otpočeka zajednicu s tim zemljama pretežno je ostvarivao silom i u tom pogledu - uprkos izvesnoj evoluciji od „satelitstva“ ka autonomiji - suština zavisnosti nije izmenjena. A nisu, zbog toga, uklonjeni ni izvori burnih negodovanja i otpora, čas u ovoj, čas u onoj zemlji, bilo kao nezadovoljstvo u partiji, bilo kao pobuna naroda.

Sovjetski Savez ne može odstraniti, pa ni trajno obuzdati izbijanje tih nezadovoljstava, sem ako bi radikalno izmenio svoj odnos prema tim zemljama. Najbukvalnije shvaćeno, sem ako bi tim zemljama faktički priznao nezavisnost. A za to nema izgleda. I to ne toliko zbog toga što bi za to bila nužna izmena svetskih, a pogotovu evropskih odnosa. Nego bi za to pretpostavka bila izmena same prirode sovjetskog sistema, odnosno ukidanje privilegovanog, monopolističkog i imperijalnog, položaja sovjetskih birokratija.

To je objektivno, uopšteno opisano, stanje odnosa SSSR-istočno evropske zemlje.

Ipak, najveće teškoće s narodima Istočne Evrope

A ni realni izgledi, buduća zbivanja, u tim odnosima, ne pružaju Andropovu ni velike, ni ružičaste šanse. Baš u odnosima s istočno-evropskim zemljama njega očekuju i najveća iznenađenja i najveće teškoće. Tu nikakva lična inteligencija ne može bitno pomoći. Pre svega zbog toga što traje, što se ne ukida, nametnuti i podređeni odnos. Zbog toga što neposredna stvarnost, dato stanje, zahteva izmenu odnosa. Odnosi SSSR-istočnoevropske zemlje nisu se bitno menjali od Hruščova - od „drugarskih konsultovanja“, umesto staljinskih telefonskih naredbi. Brežnjev je i u tome ostao nepokretan: imperijalni konzervativac. A život je tekao: istočnoevropske zemlje su zapale, i sve više tonu, u krizu, za koju sovjetsko vođstvo snosi najveći deo krivice - ako ne toliko stvarno, a ono u verovanju naroda tih zemalja. Sovjetski Savez nije uspeo da kroz SEV (Comecon) integriše privrede tih zemalja. Ali mu je u znatnoj meri pošlo za rukom - a to mu je bio i cilj - da te zemlje učini zavisnim od sovjetskih sirovina i sovjetskog tržišta. Time su se smanjili izgledi tih zemalja za profitabilno i moderno poslovanje, a povećavaju se napetosti i negodovanja. Sve te zemlje zapale su u teška dugovanja na Zapadu. - Poljska i nezavisna Jugoslavija su najdrastičniji primeri, što je sovjetskom vođstvu pružilo novu šansu za potčinjavanje putem „bratske pomoći“.

Ekonomska kriza u Istočnoj Evropi u prvom redu potiče iz političkog sistema. Iz neefikasne, ideološko-birokratske prirode.

Mali su izgledi da će se ona stišati, čak ako se i kriza na Zapadu stiša. Sovjetski Savez nije ekonomski kadar da izvuče te zemlje iz krize, već i zbog toga što je i sam zapao u strukturalne teškoće. I u tome će on morati da se pretežno oslanja na svoju vojnu silu i na policijsko-partijski aparat podređenih zemalja. Novi talas tame i nasilja već zapljuskuje Istočnu Evropu.

I odnosi na čisto političkom planu su se komplikovali i zategli, u čemu su nemiri u Poljskoj imali odlučujući značaj. Helsinške sporazume je brežnjevljevska birokratija iskoristila za učvršćenje svoje hegemonije. U svim istočnoevropskim zemljama su se javili otpori. U međuvremenu je i Jugoslavija zapala u krizu, prema kojoj Sovjetski Savez ne može ostati ravnodušan, već i zbog svojih imperijalnih, „internacionalističkih“, obaveza da „spasava socijalizam“ u „bratskim zemljama“.

Andropova najveće teškoće očekuju u Istočnoj Evropi. A tu će on najmanje i moći i hteti da učini. Istočna Evropa je ne samo u zoni, nego u mnogome već i deo sovjetske imperije. Odricanje od hegemonije bi potkopalo birokratske strukture u samom Sovjetskom Savezu i preobrazilo Andropova u revolucionarnog demokratskog vođu, za šta on nema ni uslova ni kvaliteta.

U istorijskim zbivanjima, realni odnosi i činjenice ne deluju nezavisno od volje i ideja. Ni Sovjetski Savez nije sasvim lišen ideja, a pogotovu obiluje voljom. Ali te ideje nisu nove, niti ta volja takva da bi navešćivali bitnije promene, hitnija poboljšanja u Istočnoj Evropi. U svakom slučaju, držanje prema zbivanjima u istočnoevropskim zemljama jeste, i biće, pokazatelj i spoljnih namera i unutrašnjih kretanja Sovjetskog Saveza. I Andropova.

Naša reč, London, februar 1983.

ĐILAS O PAPI JOVANU PAVLU II

Ugledni nemački list „Die Welt” objavio je zanimljiv članak Milovana Đilasa pod naslovom „Ličnost i istorija”, o rimskom papi Jovanu Pavlu II. Svojom toplotom i izražajnošću, taj članak predstavlja jednu vrstu pesme u prozi prema ovom crkvenodostojniku kao čoveku iz naroda, kao borcu za ljudska prava i slobodu, kao Poljaku i Slovenu, iako Đilas nije ni katolik ni religiozan, niti branilac Vatikana, već slobodan mislilac i demokratski socijalist.

Svoj članak Đilas počinje konstatacijom: „Kad je Poljak Vojtila bio izabran za papu pitao sam se u početku: kako su katolički crkveni glavari došli do ovako mudre odluke? Nije to bio izbor Vojtila za papu što me je oduševilo, jer o njemu nisam znao baš ništa, nego dobro promišljen izbor jednog crkvenog kneza sa Istoka, a uz to i Poljaka, uprkos postojećim tradicijama i uticajima Vatikana”. Đilas je smatrao da je to bio izraz volje Katoličke crkve da pojača svoj uticaj na Istoku, a u isto vreme i dalekosežni, i unapred spremljeni plan, da se ponovo uspostave veze između Istoka i Zapada, presečene ideologijama, političkim sistemima i borbom za hegemoniju. Ali, piše Đilas, takvo njegovo mišljenje pokazalo se i nepotpuno i jednostrano. Nepotpuno, jer je u novom Papi mogao da prepozna ne samo simbol već i ličnost, a jednostrano zato što, iako je mogao da shvati političke i društvene posledice takvog izbora, nije predviđao da takav izbor novog Pape može pobuditi duhovne susrete od tolikog značaja.

Zatim Đilas nastavlja:

„Hiljadugodišnja mudrost i iskustvo Crkve bile bi besplodne a izbor jednog Poljaka bila bi omaška - da Vojtila nije u isto vreme bio i ličnost izvanrednih osobina i u pogledu njegove inteligentnosti kao i u pogledu njegovog karaktera. Ovaj Papa govori jezik, poznaje strahovanja i patnje čoveka sadašnjice. Izuzetnost ovog Pape može se poznati već po njegovom hodu i njegovim pokretima, njegovom blagom osmehu i njegovom plemenitom i prodornom pogledu.”

Đilas u karakterističnom Papinom gestu, da pri poseti svakoj zemlji klekne i poljubi njeno tlo, vidi ne samo simboliku nego izraz istinskog osećanja čoveka koji je iznikao iz radničko-seljačke sredine, koji razume jade i stradanja čovečanstva, koji ima razumeva-

nja za sve ljudske slabosti i radosti, za sve ljudske sumnje i nedaće.

„Jovana Pavla II s pravom obeležavaju kao 'papu ljudskih prava'. Rekao bih da je on i više od toga: naimе jedan čovečni papa. On pati patnju ljudskog roda ne za ljubav same patnje, nego da bi se borio protiv patnje. Niko ne zna kuda će jednom istorija uvrstiti papu Vojtilu - i njega samog će ovo pitanje sigurno daleko manje da interesuje nego li delo kome se posvetio. Ali već danas je izvesno ovo - takav papa mogao je doći samo sa Istoka i samo iz Poljske. Jer Istok, Poljska i Papa postavljaju kao gorući problem - a ovde je o večnom problemu - život, sudbini, slobodu kako ljudske ličnosti tako i nacija, na prvo mesto. A to je više nego problem. To je predušlov opšteg bitisanja.

Papu sa Istoka je, međutim, izabrao Zapad, jer Zapad ima većinu u kardinalskom kolegiju. U tome leži više nego samo simbol ili politička mudrost. Zapad i slobodan razvoj ličnosti i naroda sudbonosno su povezani sa razvojem na Istoku. Kao u svakom značajnom zbivanju koji vodi preokretu, prirodan i spontan razvoj nalazi i sada onu ličnost koja daje kako misaonu osnovu tako i pravac. Ili obrnuto, nadarena ličnost oseća, shvata i poznaje meru prirodnog toka razvoja. Zar se nisu u papi Vojtili zajedno povezali i strahovanja Zapada sa stradanjima Istoka u traganju sa izlazom iz preteče atomske smrti i iz životarenja u neslobodi?

Jer Papa se ne plaši od teškoća i od neizvesnosti. U razračunavanju sa stvarnošću on može da čini i greške, a zašto i ne - samo oni koji ništa ne rade ne čine greške, ali ove omaške će izbledeti pred širinom i prostranošću njegovog poduhvata i pred njegovom težnjom za dobrim i za slobodom. Ništa ga ne može da odvрати od njegova puta. Atentat nije ostavio na njemu nikakvog traga - što se tiče njegova duha i njegove aktivnosti. Na Papi nije vidljivo mučeništvo, ali mučeništvo je već unapred određeno, mučeništvo je utkano u njegovo stremljenje kao što je utkano u opstanak celog čovečanstva.

On je papa koga mogu da mrze samo pristalice 'nepogrešive', 'savršene' nauke, dakle sledbenici mraka i neslobode”, zaključio je Đilas u ovom svom članku u Die Welt-u, 6.VII 1983.

POLJSKA - „NAJSLABIJA KARIKA”

Poljska vlada je nedavno formalno ukinula vanredno stanje (martial law), uvedeno pre godinu dana. Ali je istovremeno zadržala niz mera kojima vanredno stanje faktički može i dalje da održava kao mač nad glavom svojih protivnika. Takvo postupanje poljske vlade pokazuje da je vlada *morala* ukinuti vanredno stanje, ali da *nije smela* u tome ići do kraja. *Morala* je tako postupiti zbog toga što vanredno stanje nije dalo ono što je vlada očekivala - ugušivanje opozicionog pokreta, a i da bi koliko-toliko stišala negodovanje javnog mnjenja, u prvom redu onog sa Zapada. A poljska vlada *nije smela* bezuslovno ukinuti vanredno stanje zbog toga što ono nije dovelo do smirenja po njenom receptu, a i zbog toga što bi sovjetska vlada na bezuslovno ukidanje vanrednog stanja gledala kao na popuštanje opoziciji i Zapadu. Godina vanrednog stanja jedino je svakog „ponešto” naučila: opozicionere - da nemaju uzdanja u poljsku armiju, poljsku vladu - da shvati šta ne može, a sovjetsku - da iz „avganistanske greške” ne upadne u „poljsku provaliju”.

I kao što uvođenje vanrednog stanja u Poljskoj nije bitno izmenilo političke odnose, tako ni njegovo formalno ukidanje ne može značajnije uticati na položaj Poljske i na njen unutarnji razvitak: i jedno i drugo su samo privremeni i iznuđeni faktički potezi partijskih oligarhija Poljske i Sovjetskog Saveza u rvanju sa snagama nacionalne obnove i socijalnih promena i sa zapadnim, demokratskim javnim mnjenjem. I to iz jednostavnog razloga što režim na osnovi unutarnjeg monopolizma i spoljne zavisnosti partijskih i drugih birokratskih oligarhija više ne može efikasno da upravlja čak i kad ne bi bilo snažne, organizovane opozicije.

Odnosi u Poljskoj se nisu bitno izmenili prema onima koje je sazdao pokret radničke klase i inteligencije u 1980. godini: uprkos nesnalaženjima i neuspesima - po mom mišljenju, privremenim - opozicije, režim se nije sredio ni privremeno, čak ni naizgled. Sve što vlada u Poljskoj čini i može da učini polovično je - nedovoljno

i da nju učvrsti i da opoziciju zadovolji. Štaviše, i samo vanredno stanje bilo je polovično: vlada nije bila kadra ni da bude onoliko brutalna koliko je to prilikom uvođenja tog stanja proklamovala, a verovatno i želela. Vlada nije u brutalnosti udovoljila ni željama i namerama sovjetske vlade, jer nacionalni otpor sovjetskoj hegemoniji nije, sa uvođenjem vanrednog stanja, oslabio, ako nije ojačao.

Jer u Poljskoj je reč o korenitoj nacionalnoj i socijalnoj krizi. Za razliku od zbivanja u Mađarskoj u 1956. godini, gde su se komunistička omladina i nacionalistički konzervativci i demokrati, pobunili protiv policijske svemoći i spoljne zavisnosti, i od zbivanja u Čehoslovačkoj, gde se pobunila demokratska partijska inteligencija - u Poljskoj su se pokrenuli i najširi, najniži slojevi, nezadovoljni samim sistemom, koji im je namenio nedostojnu ulogu - da budu baza samozvane, monopolističke „avangarde”.

U Poljskoj, zasada jedino u Poljskoj, opozicioni pokret je istakao pitanja bitna za promenu svakog, pa i „komunističkog”, sistema: pitanje svojine i pitanje vlasti.

U pitanju svojine: za razliku od režimskog samoupravljanja - samoupravljanja sličnog onom u Jugoslaviji, u kome partija i dalje kontroliše sve, pogotovu raspodelu profita - *Solidarnost* je istakla zahtev za radničkim samoupravljanjem nezavisnim od vlasti i partije. Samoupravljanje u kome bi slobodno izabrana tela raspoređivala profit, a time i bitno uticala na visinu obaveza prema državi.

U pitanju vlasti: slobodni izbori, tj. ne samo biranje kandidata koje naznači vladajuća partija, nego i onih koje nezavisno naznače druge političke grupe.

Pre Poljske, nijedan opozicioni pokret nije tako jasno postavio osnovna pitanja sistema, a pogotovu nije našao adekvatnu organizacijsku formu. U pokretu su intelektualci igrali značajnu, početnu i programsku ulogu. Ali oni nisu „glavni krivci” za „zla”: u Poljskoj je bilo uslova nacionalnih i socijalnih, da dođe do spoja teorije i prakse, do združivanja mislilaca i naroda.

To dokazuje da je opozicioni, radnički i seljački, pokret u Poljskoj ne samo izraz najdubljih, postojanih nacionalnih i narodnih težnji, nego i da je svestan svoje nacionalne i socijalne misije.

Dubina, radikalnost i temeljnost pokreta u Poljskoj u mnogome objašnjavaju zbog čega se sovjetsko vodstvo nije usudilo da direktno, vojskom, interveniše u Poljskoj: sovjetska intervencija bi krizu sistema preobrazila u nacionalnu pobunu protiv „ruske” okupacije. Kako bi sovjetske trupe mogle vršiti okupacionu vlast u jednoj velikoj, razvijenoj i samosvesnoj naciji, usred podeljene Evrope, sa savremenim svevidećim sredstvima informisanja, u zategnutim međunarodnim odnosima i s vlastitim unutarnjim teškoćama? Sovjetsko i poljsko vodstvo izabrali su ne samo za sebe najbolje, nego i moguće rešenje - da sovjetsku vladu poštede od okupacijskih nedaća, a Jaruzelskog od nacionalne izdaje.

Mada u Poljskoj deluju različite opozicione struje, ja sam u ovom članku upotrebljavao izraz „opozicioni pokret”. I to ne toliko radi jednostavnijeg izlaganja, koliko radi isticanja da svi ti pokreti imaju zajedničku tendenciju menjanja sistema i nacionalnog osamostaljivanja. Opoziciona raznolikost uz istovremeno jedinstvo u osnovnim pitanjima - to takođe potvrđuje dubinu i postojanost, a navešćuje i buduću pluralističku Poljsku.

Iz svega se može zaključiti da se Poljska neće skoro smiriti onako kako bi to želela sovjetska i poljska vodstva.

Poljska je samo najeklatantniji primer kriznih previranja u svim komunističkim zemljama, a koja se odvijaju na različite načine u svakoj zemlji ponaosob.

Lenjin je u svojim političkim analizama carsku Rusiju često nazivao „najslabijom karikom” u „lancu imperijalizma” i „kapitalizma”. Takva karika je - po mom sudu - danas Poljska u „komunizmu”. U Poljskoj su se splele sve slabosti i protivrečnosti i lenjinističkog sistema i sovjetskog ekspanzionističkog hegemonizma. U Poljskoj se ne rešava sudbina sveta - ona se ne može rešiti ni u jednoj pojedinačnoj zemlji. Ali tamo je žarište krize jednog sistema: tu svoju „rak-ranu” sovjetska oligarhija ne može tako lako da zaleči, iz jednostavnog razloga što je reč o vitalnim, nezaobilaznim i neugasivim težnjama poljske nacije i poljskog društva.

Shvatljivo je što Poljaci nisu mogli, i neće moći, da čekaju dok prilike u podeljenoj Evropi „sazru” i dok svakojaki „realisti” i oportunisti uvide da „destabilizacija Poljske” ne ugrožava evropski

mir, nego obesmišljava i potkopava ekspanzionizam i hegemoniju Sovjetskog Saveza. Nijedan narod, a ponajmanje Poljaci, ne bi nikad došao do svoje nacionalne slobode i socijalnog boljitka ako bi svoju borbu podešavao prema pacifističkim dogmaticima i političkim oportunistima. Hamletova „stara krtica” - u onom slučaju „krtica” socijalnih i nacionalnih promena, ne može da čeka da joj se smiluju i odobre njen neumitni posao - ne može već i zbog toga što bi društva zamrla, a nacije se obezličile i iščezle ako bi se ta „krtica” umirila.

U pravu su, realisti su oni koji se ne mire s nasiljem i eksploatacijom, sa ekspanzionizmom i hegemonizmom. U pravu su i oni koji, kolikogod mogu i čim-god mogu, pomažu poljsku nezavisnost i slobodu: oni rade za budućnost Evrope i budućnost čovečanstva.

2. januar 1983. godine, Beograd.

Naša reč, London, mart 1983.

O JUGOSLOVENSKOJ KRIZI

Kriza u Jugoslaviji, koja je počela pod Titom a zaoštrava se u poslednje tri godine, ima dva izvora: spoljnji i unutarnji. Spoljni izraz (poskupljenje sirovina i kredite), makoliko težak, sporedan je i bio bi prolazan ako se ne bi preplitao s unutarnjim, trajnim i strukturalnim. Naime, u Jugoslaviji ne funkcioniše sistem kao celina. U tome su i od same ekonomske krize presudniji uzroci koji potiču iz političkog sistema - iz neefikasnog političkog odlučivanja.

Koren, osnova te neefikasnosti je u političko-socijalnom odnosu - u privilegovanoj i dominantnoj ulozi političkog aparata nad ekonomskim životom. U tome se Jugoslavija bitno ne razlikuje od koje bilo komunističke države. Ali u konkretnoj, jugoslovenskoj stvarnosti ta opšta slabost komunističkih sistema ispoljava se, danas, u specifičnim, jugoslovenskim formama i na jugoslovenski način.

Jugoslavija je - posle raskida s Moskvom 1948. godine - imala ekonomski i socijalni razvoj u mnogočemu drukčiji od ostalih istočno-evropskih država. Kao i te države, Jugoslavija se industrijalizovala brzo, ali i nesinhronizovano. Ali jugoslovenska ekonomija je tržišna i oko 90% obradive površine je u posedu seljaka. Ekonomske, tehnološke, turističke i kulturne veze Jugoslavije su najrazvijenije sa Zapadom, što je u znatnoj meri uticalo, i utiče, na način poslovanja i način mišljenja. Nasleđena nejednakost jugoslovenskih republika se - uprkos opštem progresu - nije bitnije smanjila, ako se nije i povećala.

Jugoslavija se pod Titom pretvorila u srednjerazvijenu zemlju. Ali politički sistem se nije bitno menjao i ostao je - uprkos liberalnijem postupanju - sličan onima u Istočnoj Evropi. Ni industrijalizacija nije vršena samo iz ekonomskih, nego - i to pretežno - i iz ideoloških i birokratskih pobuda: forsirana je teška industrija, najveći broj fabrika je građen na uvoznim sirovinama i iz pobuda lokalnih birokratija ("političke fabrike"). Istovremeno je nezaposlenost stalno rasla, tako da danas dostiže oko 15% u odnosu na

zaposlene: više od 900.000 nezaposlenih uz oko 700.000 radnika zaposlenih Evropi. Rasli su i dugovi inostranstvu, naročito u poslednjih 5 godina Titove vladavine (1975-1980), tako da sada premašuju 20 milijardi dolara.

Takav razvoj je doveo do raslojenosti jugoslovenskog društva - o tome se u Jugoslaviji već naširoko raspravlja među sociolozima. Raslojena je i sama vladajuća, lenjinistička partija, raspao se i partijsko-birokratski ideološki monopolizam. Promenio se i položaj jugoslovenskih republika, kako međusobni, tako i u odnosu na centralnu vladu. Po računanjima nekih sociologa, 10% Jugoslovena prisvaja 45% nacionalnog dohotka, a republike su dosegle konfederativni status, sem u vojsci i spoljnoj politici. Faktički je već konfederativna i ideološki nejedinstvena i sama vladajuća partija, premda ona jedino i postoji.

Tito je svojim autoritetom i autokratskom vlašću održavao političko jedinstvo, premda su se već pod njim republičke vlasti toliko osamostalile da su i „svoju“ privredu autarhizovale, pa je tako došlo i do razbijanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Ostavljajući iza sebe „kolektivno rukovodstvo“, sastavljeno na principima pariteta republika i godišnjeg rotiranja glavnih funkcija - Tito je u najodgovornije državne organe ugradio sporost i neefikasnost, i ako su njegove pobude bile onemogućavanje pojava hegemonije i autokratizma. Ta neefikasnost se poklopila s pomenutom ekonomskom krizom i sa strukturalnom krizom (zapostavljena poljoprivreda i onemogućena „mala privreda“, sistemska niska produktivnost, nestimulativno nagrađivanje, ideološki odbir kadrova, ugušeno izlaganje alternativnih ideja itd.

Čitav sistem je zapao u krizu i sve dublje, slepo srlja u nju. Reprogramiranje dugova i znatna finansijska pomoć sa Zapada svakako će usporiti, privremeno i ublažiti, krizu ekonomije, ali ona ne može, po svojoj prirodi, bitno uticati na krizu koja se odvija u socijalnim osnovama i u političkoj strukturi samog sistema. Izlaz bi morali potražiti i naći sami Jugosloveni - svojim saznavanjem stvarnog stanja i mobilisanjem svojih ljudskih energija i reformističkih snaga.

Jugoslavija ima snaga za unutarnje reformisanje, za izlazak

iz ekonomske i socijalne krize. Ona ima dovoljno, pa i previše - školovanih kadrova, a nijedan jugoslovenski narod ne ispoljava težnju za izlazak iz državne zajednice.

Krizu u Jugoslaviji ne izaziva nikakva opozicija, premda su tvrdorukaški funkcioneri i „ideolozi“ veoma glasni protivu „svih neprijatelja“. Jer u Jugoslaviji ni nema značajnije, organizovane opozicije, uprkos sve širem nezadovoljstvu. U krizi su sistem i politički vrhovi: iz samog sistema - iz vladajuće partije, odnosno iz reformističkih struja u partiji i oko nje, može jedino i da dođe do kretanja ka reformama.

Za sada se u partijskim vrhorima ne ispoljavaju ni ličnosti ni jasne, inspirativne ideje koje bi se zalagale za sistemске promene. Ali u partijskim i drugim intelektualnim sredinama se naširoko ispoljavaju kritičke analize datog stanja. Oseća se i negodovanje u radničkim i drugim radnim i siromašnijim slojevima. Insistirajući na nasleđenim formama vlasti i na okoštaloj ideologiji, partijski vrhovi su ne samo paralisali alternativna, reformna demokratska gledanja i strujanja, nego i same sebe i sistem kao celinu.

Ukoliko u idućim godinama iz samog sistema, odnosno iz vladajuće partije, ne dođe do nedvosmislenog i korenitog reformskog pokreta, čitav sistem nezaustavljivo srlja u kataklizmične socijalne i nacionalne nemire. Nastavljanje sadašnje krize još nekoliko godina vratiće, svrstaće Jugoslaviju u nerazvijene zemlje: na to nijedan narod ne pristaje bez otpora. A budući je režim odbojan i zatvoren za svaku „tuđu“ alternativu - i sama Jugoslavija kao državna zajednica srlja u slabosti i neizvesnosti, iako u svojim umovima i svojim narodima ima potencijala da prevlada sadašnju sistemsku krizu.

Intervencija armije, premda je ona sačuvala jedinstvenu jugoslovensku strukturu, ne bi trajnije rešila nijedno osnovno pitanje. I to ne samo zbog toga što u njenoj strukturi prevladava baš onaj - „titoistički“ - duh koji je i doveo do krize sistema, nego što bi pojavu armije na političkoj sceni većina jugoslovenskih naroda shvatila kao hegemonizam i unitarizam najveće, srpske nacije, makar to po intencijama protagonista tako i ne bilo.

Prerastanje krize u političku krizu - u socijalne i nacionalne

konflikte, poremetilo bi i postojeće odnose na Balkanu. Pa i šire. Reformisanje sistema u Jugoslaviji bi, šire uzev, značilo i građenje stabilnosti u ovom delu sveta.

Naša reč, London, januar 1984.

Naša reč objavljuje originalni tekst Đilasovog članka „Jugoslavija u krizi“. Nešto skraćena verzija objavljena je najpre u The New York Times od 23.XI, potom u International Herald Tribune dan docnije, a dva dana posle prvog engleskog teksta u Los Angeles Herald Examiner pod naslovom „The Ghost of Tito“. Članak je takode pročitao u jugoslovenskoj emisiji na londonskoj radio stanici BBC.

NACIONALNI PROBLEMI JUGOSLAVIJE, DANAS

Nacionalni problemi muče Jugoslaviju od njenog nastanka. Ti problemi su ugrađeni u njeno biće, u njenu sudbinu. Reći će se: to je slučaj i s drugim mnogonacionalnim državama. Svakako. Ali s Jugoslavijom, baš zbog osobitosti njene strukture - potresnije i neprolaznije.

Jugoslavija je nastala slomom Austro-Ugarske, krajem 1918. godine. Tada su se sa Srbijom ujedinile Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Vojvodina, dočim je Makedoniju i Kosovo Srbija bila prisajedinila u ratovima 1912-1913. godine. Već oformljena kao država, Jugoslavija je priznata mirom u Versaju 1919. godine.

Spomenute teritorije postojale su kao istorijske posebnosti i pre ujedinjenja. Krajem Drugog svetskog rata, one, odnosno njihovi narodi, konstituisale su se u republike (Srbija, Hrvatska, Slovenija, Makedonija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina), ili u autonomne pokrajine (Vojvodina, Kosovo). Treba napomenuti da stanovništvo Bosne i Hercegovine čine slavenski Muslimani i Srbi i Hrvati, a Kosova većinom Albanci.

To su samo najčešće, najvažnije šare jugoslovenskog mozaike, jer ima i nacionalnih manjima - Madara, Rumuna, Turaka, Slovaka i drugih.

Već od svog nastanka, Jugoslavija se suočila s nacionalnim problemima i nacionalnim sukobima. Hrvatska seljačka stranka Stjepana Radića je već pri ujedinjenju postavila federalističke zahteve. U Crnoj Gori je izbila oružana gerila. U Makedoniji su tinjali nezadovoljstvo i težnja za identitetom. Bosanski Muslimani se organizuju u posebnu političku zajednicu. Slovenci, izrazitom nacionalnom posebnošću i homogenošću i u igri između Srba i Hrvata, uspevaju da zadobiju kakvu-takvu, neformalnu autonomiju. Premda centralistička, pod srpskom monarhijom, međuratna Jugoslavija stvarno nikada nije uspela da se kao takva konsoliduje. A uoči rata, 1939. godine, bila je prisiljena da Hrvatima prizna i

formalno autonomiju (banovinu), čime je princip federacije unet u njenu državnu i životnu strukturu.

Objektivni istoričari potvrđuju da Jugoslavija nije - kao što su je njeni protivnici optuživali, kao što je i danas optužuju - veštačka tvorevina, sazdana u Versaju inicijativom pobedničke Antante. Nepobitna je činjenica da je Jugoslavija i formalno svojim unutarnjim snagama, ozakonjena pre Versaja. Besumnje je nužda jugoslovenskih naroda da se oslobode potčinjenosti susednim velikim silama, Turskoj i Austro-Ugarskoj i Italiji, bila životni i istorijski podsticaj za ujedinjenjem. Ali je u tome nesumnjiva i unutarnja, stoljetna čežnja koja potiče iz etničkih i kulturnih srodnosti, iz geopolitičkog zajedništva, a kod Srba i Hrvata i iz nacionalne i teritorijalne isprepletenosti. U pravu su oni koji tvrde - da su i najveći duhovi stoljećima težili ka ujedinjenju. Jugoslaviju su stvarali istorija i spontane težnje. Jugoslavija će postojati u duhu i životu, čak i ako bi se raspala kao državna tvorevina.

To se najuverljivije, kroz krv i oganj, potvrdilo u Drugom svetskom ratu. Ovde nije mesto - kad bi i bilo umesno - da se odme-rava udeo pojedinih naroda u tome, u raznim fazama rata. Ali je nesumnjivo da je Jugoslavija, raspadnuta i raskomadana, preživela i vaskrsela ratom i revolucijom, revolucionarnim ratom, u kome su, preko Komunističke partije kao jedine jugoslovenske - i baš zbog toga što je bila jedina jugoslovenska partija - svi jugoslovenski narodi svojom krvlju obnovili zajedničku državu.

Iz Drugog svetskog rata Jugoslavija je izišla kao federalna socijalistička država, u mnogo čemu slična sovjetskom političkom i državnom modelu. Ali federaciju komunisti nisu „izmislili” - ona se začela već u strukturama kraljevske Jugoslavije; komunisti su ideji federacije dali dinamiku i doslednost.

Ideja federacije je besumnje pomogla komunistima da se dogra-be vlasti. Ali da komunisti nisu, takoreći u poslednjem času, prihvatili i ideju obnove, vaskrsa Jugoslavije - oni ne bi pobedili. Nije nastanak pa ni opstanak Jugoslavije uslovljen vlašću komunisti, kao što nije bio ni gospodstvom monarhije i kapitalizma. Jugoslavija je samo menjala - nadajmo se da će tako biti i ubuduće - forme svog opstanka, u njoj su se menjale samo snage njene obnove.

Komunisti su, pak, krivi - bolje reći: „krivi“, jer neostvarljivi ideali i iluzije su životna komponenta svake politike - komunisti su „krivi“ što su poverovali, pa se prema tome i ponašali, da su jednom zauvek rešili nacionalno pitanje, nacionalna pitanja u Jugoslaviji. Ta „krivica“ izvire iz osnovne utopije o besklasnom društvu - utopije koja je komunistima davala inspiraciju i uverenost kako za žrtvovanja i podvige, tako i za bezumna, suvišna nasilja. Odnos nacija - komunisti samo je deo odnosa, odnosno problema društvo - komunisti; niko ne može izgraditi društvo kakvo želi, nego se ono stvara kakvo je moguće - nacije traju a sistemi dolaze i odlaze.

Naime, komunisti su bili u iluziji da će nacije, a s tim i nacionalne suprotnosti, nestajati sa izgrađivanjem „besklasnog društva“. A nastalo je novo klasno društvo, s komunistima kao monopolističkim slojem. Štaviše, komunisti su u tom društvu postali novi nacionalisti - nosioci težnji „svojih“ nacija, odnosno nacionalnih partijskih birokratija. U tome doista jeste sudbinsko izneveravanje vlastitih ideala - neoprostivi, istorijski greh komunista.

U Jugoslaviji na nacionalnim osnovama, delom i na nacionalnim i nacionalističkim ideologijama, danas divljaju i razdružuju narode partijske oligarhije. Partijski, birokratski nacionalizmi su danas ne samo najdrastičniji problem Jugoslavije, nego i najvažnija, neizostavna orijentacija i izvor moći komunista. U tome je Jugoslavija danas najizrazitija, mada ne i jedina, komunistička država; u Sovjetskom Savezu su slične tendencije samo prigušene svetskim ekspanzionizmom i prevlašću velikoruske birokratije.

„Izvorni greh“ nacionalizma, kao i ostalih zala, počeo je pod Staljinom - unutra, sa ozakonjenjem monopolizma partijske birokratije, a spolja s velikodravljem i potčinjavanjem „bratskih“ partija. Jugoslavija je 1948. godine dala prvi uspešan otpor sovjetskom komunizmu, čime je i počelo raspadanje svetskog komunizma na takozvane nacionalne komunizme.

Ali bilo bi i netačno i nepravedno današnje cepanje Jugoslavije na birokratske nacionalizme izvoditi iz sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. godine ili upoređivali s tim sukobom. Sukob SSSR-Jugoslavija je, uprošćeno rečeno, sukob malog s velikim - tek oslobođene male zemlje sa ekspanzionističkom svetskom

silom. A birokratsko-nacionalistički sporovi i sukobi u Jugoslaviji su sporovi i sukobi među malima, bezmalo po snazi ravnima, oko „svojih“, „nacionalnih“ prerogativa i svojih „većih“, „pravednijih“ mogućnosti.

Prvi takav značajan, u mnogočemu odsudan, sukob povelu su hrvatski komunisti, zahtevajući veću autonomiju, u prvom redu ekonomsku, kao i pravednu raspodelu centralnog kapitala. Ali đavo nikad ne dolazi sam - ua to su se nadovezale i druge, nepartijske nacionalne i nacionalističke snage. Buknuo je masovni pokret, u kome je nezadovoljstvo s poretkom kao takvim postajalo sve izrazitije. Tito je prihvatio zahteve hrvatskih komunista - amandmane na postojeći ustav, ali je smenio hrvatsko vođstvo i uspostavio kontrolu preko „odanih“, poslušnih funkcionera i policijskog i vojnog aparata. Godinu dana kasnije smenjeno je i rukovodstvo Srbije - ovoga puta zbog liberalističkih skretanja. A Kardelj je otpočeo rad na svom petom Ustavu, prihvaćenom 1974. godine. Taj ustav je nedemokratski i komplikovaniji od ranijih. Čak je i protivrečan, konfuzan - drukčiji nije ni mogao biti, budući je rađen u strahovima, u nastojanjima da se obuzdaju nacionalna i liberalna ugrožavanja.

Suzbijanjem tih i ranijih previranja i „skretanja“ vladajuća partija je učvršćivala svoj monopol, ali se i jugoslovensko društvo raslojavalo. Raslojavala se i partija. Ali dole se društvo pretežno raslojavalo vertikalno - na boljestojeće i slabostojeće, partija se raslojavala i horizontalno - na nacionalne partije. Ako se o Jugoslaviji - kao i u drugim „socijalističkim“ zemljama - s razlogom može govoriti kao o novom klasnom društvu - s većim razlogom se može govoriti o poretku u njoj kao o labavoj koaliciji nacionalnih lenjinističkih partija, nego kao o jedinstvenoj lenjinističkoj partiji.

Sve je to danas vidno ne samo iz jugoslovenskih sredstava informisanja, nego i iz govora najviših zvaničnika.

Zvanična propaganda inače najčešće i najoštrije uzima na zub nacionalizme i liberalizme. Time ona, nehoteći, skače sebi u usta: živi i najopakiji nacionalizmi su baš oni zvanični, partijsko-birokratski nacionalizmi, a liberali ne traže ništa više nego da se zvanično prizna stvarno stanje društva.

To dakako ne znači da nema nacionalizama - onih „klasičnih“, „buržoaskih“ i šovinističkih. Ili da nema, makar slabih i neizrazitih, „buržoaskih“ tendencija i učenja. Ali ono što je živo, akutno i po Jugoslaviju kao zajednicu sve razornije - to su birokratski nacionalizmi i lenjinističko-staljinistički dogmatizmi i monopolizmi.

Niko ne ume lako da se naruga kao istorija: jugoslovenski - i ne samo jugoslovenski - komunisti su postali rušioci vlastitog dela. Ja ne mislim da je to delo - posle tolikih gorkih iskustava i tragičnih iskušenja - vredno spašavanja. Ali Jugoslavija, jugoslovenske nacije i jugoslovensko društvo, nisu ni krivi ni bezvredni da bi potonuli u suluda nacionalna i dogmatska obračunavanja i nerazumno izložili svoju nezavisnost eventualnim grabljivim susedima i vojnim ekspanzionizmima.

Birokratski nacionalizam, kao i partijski monopolizam, ozakonjeni su postojećim Ustavom i ugrađeni u strukture vlasti i privredivanja. Time je izvršena bitna promena i u odnosima među jugoslovenskim nacijama.

U onim revolucionarnim, „idiličnim“ ratnim i posleratnim vremenima, i nacionalno pitanje je izgledalo, pa i faktički bilo, drukčije. Stare klase i njihove ideologije bile su razbijene i razvejanе. Nikakvo društvo - ako se pod tim ne podrazumevaju osiromašeni narod i svest vlasti komunista - nije postojalo. Premda se nije verovalo u skori nestanak nacija, verovalo se u „bratstvo i jedinstvo“, u prestanak nacionalnih sukoba. Međunacionalne granice su smatrane administrativnim i privremenim. Komunisti su bili jedinstveni, a budući da drugih, nacionalnih i jugoslovenskih partija nije ni bilo - nije bilo ni sukoba na nacionalnoj osnovi. Partijska birokratija je bila tek u nastajanju. U njenoj svesti i psihi još nije bilo osećanja i saznanja o svojoj privilegisanosti i neprolaznosti. Žrtvovanja i privremenost - dok se ne izgradi besklasno društvo - još su bili zanos i uverenost.

Ali otada je proteklo mnogo vode Savom i Dunavom. Početne funkcionerske privilegije su se, u zahuktaloj industrijalizaciji, pretvorile u prava, s tendencijom da ta prava budu i nasledna. I narodi su izlazili iz zaostalosti i bede, a s tim se stvaralo i diferencirano društvo. Pored partijske birokratije, delom i nezavisno od

nje, stvarali su se i drugi slojevi - menadžerski, umetnički, intelektualni, a posle neuспеle kolektivizacije i seljački: neizbežno otvaranje prema svetu, masovni izvoz radne snage, priliv deviza i zapadnog luksuza tome su samo pogodovali. S nacionalnim ekonomijama su jačale i nacionalne partijske birokratije. A s time i samosvest nacionalnih birokratija o njihovom nacionalnom pozvanju i nacionalnim obavezama: nacije neko mora da vodi, makar to i ne bila njihova zasluga i prirodna uloga.

Revolucionarna stvarnost se sve brže pretvarala u revolucionarnu tradiciju i frazu. Ideologiju je zamenjivao pragmatizam - ideali su se preobrazili u interes i manipulaciju.

U tim preobražajima partijsko-birokratski nacionalizmi ne samo što se nisu odricali svog nacionalnog i jugoslovenskog bića - to ne bi bilo razumno i pravedno od njih ni tražiti, jer svak treba da ima pravo na opstanak - nego oni i dalje, u izmenjenim uslovima, zadržavaju monopol nad društvom i nad nacijama. Sve podeljenije, sve zavađenije na nacionalnim osnovama, nekadre da same reše akutna i osnovna pitanja, partijske birokratije su solidarne samo u održavanju svog monopola i onemogućivanju drugih, racionalnijih alternativa. Naprosto je monopolizam - i na nacionalnim osnovama i u jugoslovenskim razmerama - postao jalov i neefikasan.

Time i nacije i Jugoslavija kao celina srljaju u bezizlaznosti, u krize i sukobe. A u mraku, u mutnom, svi love - čak i oni koji ne znaju šta se i kako se lovi. Partijski monopoli izazivaju druge i drukčije totalitarne apetite, nacionalni birokratizmi - šovinizme. Svaka nacija se oseća zakinutom, svako drukčije mišljenje se proglašava jeretičkim, neprijateljskim.

Ali kao što se društvo ne može vratiti na stare kapitalističke odnose, tako se ni Jugoslavija ne može vratiti na centralizam ili mačiji, ma kakav hegemonizam: nije više mogućna ni hegemonija centralističke partijske birokratije, kao posle rata, pod Titom. Nacije se mogu samo dalje osamostaljavati. Jugoslovenska zajednica će se ili združiti na jednom novom, konfederativnom i demokratskom nivou, ili slabiti i izlagati društvo i narod tragičnim, mračnim unutarnjim i spoljnim neizvesnostima. Put od birokratskih nacionalizama i partijskog monopolizma vodi u kaos i rasulo ili u konstituisa-

nje na novim društvenim osnovama, u novim, slobodnijim nacionalnim odnosima.

Nacionalni prestiži - bili „buržoaski“, šovinistički ili birokratski - nacionalna negiranja i isključivosti ne vode ničemu sem nirznji i zakrvljenosti. U mnogonacionalnoj državi nijedna nacija ne može biti sasvim, za sva vremena, zadovoljna. Izlaz je u sporazumima i jednakim pravima.

Zadržimo se, makar kratko i površno, na odnosima Srba i Hrvata. Besumnje su odnosi između ova dva naroda najosetljiviji. A budući su to i najveći narodi, njihovi odnosi su i najpresudniji za Jugoslaviju i nacionalne odnose u njoj. Oba ova naroda su „rasparčani“, i to Srbi više nego Hrvati, jer se njihovi delovi nalaze i u drugim republikama i u pokrajinama. Ali kako, na primer, priključiti bosanske Hrvate Hrvatskoj, kad su oni u Bosni manjina, a Muslimani i Srbi relativne većine? Za to se mora izmisliti „teorija“ da su Muslimani „cvijet hrvatskog naroda“, premda se Muslimani osećaju i ponašaju kao posebnost. Kako, pak, priključiti bosanske Srbe Srbiji? I tu „treba“ „teorija“ - da Muslimani nisu narod, nacija, nego vera - kao da je vera sporedna i beznačajna oznaka. Ali je neosporno i neotklonjivo da Srbi i Hrvati teže zajednici sa delovima svog bića u Bosni. A baš tu zajednicu kidaju - bezmalo su je sasvim prekinuli, bosanski partijski birokrati, podjarujući tim neobuzdane nacionalizme. Izlaz je ili u nasilju, u međusobnom istrebljivanju ili - ili u demokratiji, u demokratskim pravima koja će omogućivati kulturnu, emocionalnu i drugu homogenizaciju Hrvata iz Hrvatske i Srba iz Srbije sa Hrvatima i Srbima u Bosni. Jer danas je, na primer, razmena između jugoslovenskih republika procentualno manja nego u Evropskoj ekonomskoj zajednici, a povezanost Srba iz Srbije i Srba u Hrvatskoj i Vojvodini neuporedivo manja nego u vreme Austro-Ugarske, kad su Srbija i Austro-Ugarska bile dve, povremeno ne baš prijateljske države!

Drukčije rečeno: nacionalno pitanje, nacionalna pitanja u Jugoslaviji partijska birokratija - bila ona nacionalna ili jugoslovenska - nije više kadra da usklađuje i da ih rešava.

Nacionalno pitanje je u daleko većoj meri nego socijalno razaralo, i najzad razorilo, kraljevsku Jugoslaviju. Uprkos sadašn-

joj teškoj, strukturalnoj krizi - nacionalno pitanje postaje najsudbonosnije pitanje sadašnje Jugoslavije. Njegovo rešenje, njegovo rešavanje je komponenta - i to najvažnija - demokratskog i socijalnog kretanja i preobražavanja.

Ne negiranje, nego afirmisanje nacija - ne monopol nad idejama i pameću, nego jednaka prava i zakoni!

Jugoslavija će se obnoviti kao demokratska konfederacija ili raspasti i biti raskomadana. Verujem u ovo prvo, premda danas ne postoje organizovane i saglasne snage koje bi se tog životnog, istorijskog zadatka prihvatile. Bezizlazi su česta sudbina pojedinaca i političkih pokreta, ali ne i naroda.

Naša reč, London, mart 1985.

DILAS O KOSOVU

„Dva su osnovna izvora krize na Kosovu: prvi - tradicionalni otpori Albanaca srpskoj, odnosno jugoslovenskoj državi, drugi - otpori funkcionera albanske narodnosti nastojanjima Srbije da se, radi sređivanja, ograniči autonomija.

Prvi izvor je stalan, bilo da je reč o kraljevskoj ili komunističkoj Jugoslaviji. On crpe snagu iz prirodne težnje albanske nacije za afirmacijom i ujedinjenjem. Otpori kosovskih Albanaca su samo menjali forme, zavisno od okolnosti, od odnosa snaga i prevladajućih ideja. Ali ti otpori nisu prestajali sve od 1912. godine - otkad je srpska država prisajedinila Kosovo, posle poraza Turske u ratu s balkanskim hrišćanskim državama. A što se tiče otpora funkcionera Albanaca, oni za Jugoslaviju ne bi bili veća nesreća od ostalih podvajanja komunista i njihovog zatvaranja u 'svoje' nacionalne federalne države - kad se ti otpori ne bi spajali s masovnim i živim ilegalnim aktivnostima inspirisanim iz Albanije i povezanim s njom. Kosovski funkcioneri ne žele da se odreknu privilegija koje im daje autonomija. A oni se i ne mogu odreći autonomaskih privilegija. Ne samo zbog toga što ih funkcioneri ostalih jugoslovenskih republika uživaju u još većoj meri, nego što bi time potkopali sebi i inače tanku i labavu osnovu u vlastitom narodu. Na Kosovu nema Albanaca koji ne bi bili nacionalisti - ima samo nijansi među njima. Time i državni aparat Kosova postaje neefikasan i antijugoslovenski.

„Ima li se pri tome na umu da je Albanija stekla državnu nezavisnost kroz totalitarizam i da je pomoću njega albanska nacija ušla u fazu nacionalne homogenizacije koju inspiriše staljinističko-nacionalistička ideologija - biće jasno zbog čega su nemiri na Kosovu uporni, masovni, inventivni i brutalni.

„Uz to je Kosovo posle rata doživelo ekonomski i socijalni preobražaj. U predratnoj, kraljevskoj Jugoslaviji, kosovski Albanci nisu imali nijedne škole na svom jeziku, a socijalno su bili u polufeudalnim i plemenskim odnosima. U novoj, komunističkoj Jugo-

slaviji, oni su dobili ne samo svoje škole, nego i univerzitet sa preko 20.000 studenata i visoke kulturne ustanove. Uz stalnu i obilnu pomoć jugoslovenske zajednice uznapredovala je industrijalizacija, a s tim je i izmenjena socijalna struktura: inteligencija je postala najdinamičniji integrišući sloj. Taj preobražaj je ojačao samosvest kosovskih Albanaca. Ali on je - u uslovima totalitarističke nacionalne homogenizacije, i na Kosovu saznao uslove i snage za razmah totalitarnog nacionalizma.

Do takvog nacionalnog pokreta i takvih nemira na Kosovu nije došlo ni najednom, ni nezavisno od političkih prilika u Jugoslaviji, a napose ne bez Titove uloge. Sredinom šezdesetih godina - posle smenjivanja najistaknutijeg srpskog komunista, šefa tajne službe Rankovića - Tito se uplašio srpskog nacionalizma, i to ne toliko onog klasičnog, „buržoaskog“, koliko novog, partijsko-birokratskog. To je pružilo priliku kosovskim funkcionerima da „raskrinkavaju“ Rankovića i tajne službe kao velikosrpske i antialbanske. Titu je to pogodovalo, utoliko više što je bilo začinjeno veličanjem njegove ličnosti i njegove „spasilačke“ uloge.

Time se, faktički, legalizovao nacionalizam funkcionera Albanaca, a oni su, potvrđujući se kao nacionalni, omogućili razmah albanskog staljinističkog nacionalizma i prodor uticaja Albanije. Počeli su pritisci i nasilja nad nealbanskim manjinama na Kosovu, u prvom redu nad Srbima kao najbrojnijim i tradicionalno „najopasnijim“. Pritisci i nasilja neozvaničeni, skrivani i podržavani od vlasti. Pritisci i nasilja čudovišni po formama i razmerama: sakaćenje i ubijanje stoke, zabrana voda i ispaša, rušenje kuća i grobalja, paljenje crkava, zastrašivanja, premlaćivanja, pa i ubistva, silovanja maloletnica i starica - silovanja imaju neku ideološku, ako ne i kulturnu privlačnost za taj i takav nacionalizam.

Parola 'Etnički čisto Kosovo' obuzela je sve strukture Albanaca. Srbi su prisiljeni da napuštaju Kosovo, tako da je njihov broj, koji je posle rata iznosio više od trećine stanovništva, spao na oko jedne petine. Samo u poslednjih desetak godina iselilo se oko 220.000 hiljada. U poslednje vreme Albanci otkupljuju od Srba zemlju po enormno visokim cenama. Vlasti ne znaju, ili se prave da ne znaju, otkuda toliki novci, često u devizama. Verovatno se ne

švercuju samo iz Albanije, nego i iz zemalja fundamentalističkog islama: muslimani Jugoslavije, u koje spada, uz 1.700.000 Bosanaca, i većina kosovskih Albanaca, treba da posluži kao uporište islama u Evropi...

„Nastojanja vlade republike Srbije na sređivanju prilika na Kosovu - premda neodlučna i netemeljita, nisu ni kao takva dobila podršku ostalih republika: nacionalne partijske birokratije se boje promena, izgovarajući se strahom od „obnove” srpske hegemonije. Štaviše, autonomna Vojvodina, koja je takođe u sastavu republike Srbije, premda većinom naseljena Srbima, daje najžešći otpor promenama na Kosovu, zbog presedana za svoj položaj.

„A ni savezni organi - ni državni ni partijski, nisu kadri da izmene stanje na Kosovu. I to ne toliko zbog toga što su autonomne pokrajine ustavom faktički izjednačene s republikama - to je već peti ustav za Titove vladavine, pa ne bi bio greh ni kad bi on bio promenjen. Promena položaja Kosova dovodi u pitanje čitavo ustrojstvo, čitavo Titovo nasleđe. Nedavna rezolucija Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o odnosima između republike Srbije i njenih autonomija, tj. i Kosova, svojom neodređenošću i nejasnošću produbljuje konfuziju i hrabri otpore i nemire”. (“Fear and Loathing in Kosovo Threatens Yugoslavia”, 9.X - *The Wall Street Journal*).

Naša reč, London, decembar 1985.

NOVA FAZA NACIONALNIH ODNOSA U JUGOSLAVIJI

*Esej objavljen u nemačkom časopisu
„Politische Studien”, XI-XII 1985.*

Jugoslavija je već poodavno zakoračila u novu fazu svog razvitka. Ta bi se faza, najpovršnije gledano, mogla okarakterisati kao postitovska. Istorijska istina je drukčija: ta faza je počela već pod Titom, krajem sedamdesetih godina. Ali ona se prikivala u prividnom kontinuitetu ideologije i u stvarnoj Titovoj autokratiji: ta ideologija, a još revnosnije ta autokratija, nastalu promenu su prikazivale kao ‘usavršavanje’ i ‘dalji razvitak’ ranijih odnosa i formi. U tome je bilo tačnog, utoliko što se suština vlasti i suština ekonomije nisu menjale. Nova faza je nastupila u okviru sistema - iz nužnosti, iz teškoća i neprilagođavanja samog sistema. Zbog toga zvanična politička svest ne samo što je prikivala, nego nije ni bila kadra da uoči, da se radi o početku nove faze.

Najkarakterističnija crta te nove faze - kao i svake značajnije, kvalitetne promene u Jugoslaviji od njenog nastanka 1918. godine - jesu drukčiji, izmenjeni nacionalni odnosi. Danas su ti odnosi - kao i u ranijim promenama - praćeni, a često i uzrokovani, promenama u ekonomiji, u kulturi i dakako, u političkoj svesti. Ali nacionalni odnosi su, besumnje, ne samo najdramatičniji i najosetljiviji, nego i najpresudniji za življenje i istorijsku sudbinu naroda Jugoslavije, pa i za samu jugoslovensku državnu zajednicu. U razmišljanjima i zaključivanjima o Jugoslaviji ne mogu se zaobilaziti ni druga pitanja - socijalna, verska, ekonomska, kulturna, spoljnopolitička. Ali kroz nacionalno pitanje, u nacionalnim odnosima ne samo što se prelamaju, nego se u njima koncentrišu i sva druga pitanja. Jugoslavija, narodi Jugoslavije, još nisu ušli u društvo tolerancije, zakonskog reda i slobodne ekonomije: otuda ostrašćenost i ideološke totalitarnosti u jugoslovenskom društvu - ukoliko ono i postoji kao celina, obzirom na nacionalne začaurenosti i međunacionalne podvojenosti.

Protivnici jugoslovenske države, pogotovu separatisti iz nacija same Jugoslavije, isticali su, i još uvek ističu, da je Jugoslavija 'versajska tvorevina', tj. tvorevina pobjedničkih sila iz Prvog svetskog rata i mira kojeg su one u Versaju 1919. godine nametnule pobjednim silama - Austro-Ugarskoj i Nemačkoj. To su isticali i jugoslovenski komunisti, povodeći se za Lenjinom i Kominternom, koji su Versajski mir tretirali kao isključivo imperijalistički diktat Francuske i Britanije. Komunisti su takav stav imali iz svojih, komunističkih razloga, a istorijski tokovi - s jačanjem fašizma i izbijanjem Drugog svetskog rata - dodelili su im ulogu izvršioca jugoslovenske revolucije, a time i spasioca Jugoslavije.

Tvrđenje o Jugoslaviji kao 'versajskoj tvorevini' su neistinite - kao i mnoge ideološke postavke inspirisane političkim potrebama. Već 1917. godine su se na Krfu srpska vlada i predstavnici Hrvata sporazumeli o stvaranju zajedničke države. A Jugoslavija je kao država stvorena krajem 1918. godine - pre Versajskog mira, voljom i odlukama jugoslovenskih političkih snaga. I ne samo to. Stvaranju zajednice Južnih Slovena težili su najsmelij i najkreativniji duhovi stolecima, a od devetnaestog veka već i politički vođi i socijalni pokreti. Besumnje su te težnje, uzrokovane robovanjem i iscepkanošću Južnih Slovena pod moćnijim državama (Austrijom, Turskom, Venecijom, Mađarskom), kao i njihovim zapadanjem u interesne sfere velikih sila (Austro-Ugarske, Rusije, Francuske, Italije, Nemačke). Ali ka zblizavanju su Južne Slovene upućivali i dublji, unutarnji činioci: etnička i kulturna srodnost, saznanja da će snaženje zajednica omogućiti integritet i svakog njenog člana napose.

Življenje u zajedničkoj državi je to i potvrdilo - uprkos propuštenim mogućnostima, zabranama, nasiljima i šovinističkim mržnjama: narodi Jugoslavije - čak i nacionalno obespravljeni Makedonci i Albanci - uznapredovali su ekonomski i civilizacijski i u predratnoj, kraljevskoj Jugoslaviji, a u posleratnoj, komunističkoj Jugoslaviji doživeli su industrijski preobražaj i osnažili svoju nacionalnu i kulturnu individualnost. Kolika je u tome zasluga 'buržoaskog' i 'socijalističkog' poretka, a koliko epohe i životnih nužnosti - teško je odmeriti. Ali je činjenica da život nijedne jugoslovenske nacije nije bio ni totalno, ni trajnije ukočen. Dakako, ako

se taj život ne poistovećuje s nacionalističkim ideologijama. Jer se s njima i ne može poistovećivati, budući nacije mogu da žive i razvijaju se - dakako manje ili više uspešno - pod najrazličitijim ideologijama.

Ali je takođe istina, nepobitna i neumitna, da su Jugoslaviju od njenog nastanka razdirale nacionalne razlike i nacionalne suprotnosti; Jugoslavija, jugoslovenska zajednica, u stvari se zasniva i opstoji na razrešavanju međunacionalnih kriza, na međunacionalnim sporazumevanjima.

U predratnom periodu najsnažniji i najširi je bio otpor Hrvata protiv centralizma, čiji su glavni zagovornici bili monarhija i političke partije Srbije. Srbija je već stoleće imala svoju državu - uz Crnu Goru, čija je državnost starija, ali i uloga, zbog nerazvijenosti i malobrojnosti, daleko manja u ujedinjavanju Jugoslovena. Srbija je iz Prvog svetskog rata izišla kao pobjednica, pa su njene političke partije u novu, mnogonacionalnu zajednicu unele svoje predratne ideologije i svoj mentalitet - ideologije iz devetnaestog veka, mentalitet provincije zanete svojom državnom i svojom jugoslovenskom misijom. A budući je Srbija, uprkos strahovitim gubicima i pustošenjima u ratu, uspela da očuva vojnu i političku strukturu, ona je, u posleratnom haosu, na proširenu zajednicu prenela i svoju administrativno-političku hegemoniju. U tome su Srbiju vodili i 'sebični' državni i nacionalni razlozi - stvoriti državu snažnu protiv spoljnih sila, ujediniti se i sa Srbima iz bivše Austro-Ugarske, kojih je bezmalo bilo koliko i onih u Srbiji. Ali je i Srbiju - bar njene demokratske struje, besumnje, nadahnjivala i ideologija jugoslovenstva, odnosno tradicionalno verovanje u nacionalnu identičnost 'troimenog naroda' - Srba, Hrvata, Slovenaca.

Ali ta ideologija i to verovanje su se brzo razvejavali u političkoj stvarnosti, u kojoj su prirodno izbili i organizovali se 'sebični' interesi i ambicije socijalnih grupa, nacionalizama, religija - najčešće i u sprezi s interesima velikih sila.

U kraljevskoj Jugoslaviji nije bilo nijedne partije, sem zabranjene Komunističke, koja bi svojom strukturom bila jugoslovenska.

Ustav iz 1921. godine garantovao je građanska prava. Ali je izglasan bez učešća Hrvata, poricao je postojanje različitih nacija,

pa time i nacionalnih pitanja. Time je faktički omogućavao dominaciju srpskih partija. Takav ustav se pokazao neprimenjiv, u sve zaoštrenijim nacionalnim sukobima.

Bila su dva pokušaja centra - monarhije, da se izide iz državne krize.

Prvi je bio kralja Aleksandra posle ubistva hrvatskog vođe Stjepana Radića u parlamentu, 1928. godine - otada, pa do propasti Kraljevine poslanici Hrvatske, među njima i Srbi iz Hrvatske, bojkotuju parlament. Aleksandar je 6. januara 1929. godine ukinuo ustav, zabranio partije, proglasio nacije Jugoslavije jednom nacijom i zaveo ličnu vlast. On je, verovatno, verovao da je srodnost među Južnim Slovenima tolika da će se oni - poput Nemaca i Italijana - kroz jedinstvenu, centralizovanu državu stopiti u jedan narod, u jednu nacionalnu svest. U tome je on dobio podršku državnog aparata - u prvom redu vojske, koju su kontrolisali srpski oficiri, a u višim komandama najčešće i njegovi lični privrženici. U početku je kralj Aleksandar imao podršku znatnog dela Srba, zabrinutih za državu, za koju su toliko stradali, a i među, pristalicama, već malobrojnim, integralnog jugoslovenstva. Podrška političkih partija je izostala, čak i srpskih, a jedino dozvoljena, novostvorena Jugoslovenska nacionalna stranka, ubrzo je spala na srpske šoviniste i hegemoniste. Aleksandar je više bio autokratski monarh, nego moderni, ideološki diktator. Posle tri-četiri godine, Aleksandrov centralizam je zapao u krizu - ima podataka da je i Aleksandar toga bio svestan. Posle ubistva Aleksandra, u Marseju 1934. godine, njegov naslednik, regent knez Pavle, dopušta kakvu-takvu opoziciju, ali i zadržava centralistički i nedemokratski sistem. Hrvatski nacionalni pokret (Hrvatska seljačka stranka, pod vodstvom Vladka Mačeka) dostiže vrhunac, okupljajući sve Hrvate - sem malobrojnih komunista i još malobrojnijih hrvatskih fašista, ustaša. Hrvati, kao i predstavnici srpskih građanskih stranaka, i dalje bojkotuju parlament. Hrvati se sve više otuđuju od države, negodovanja protiv orijentisanja vlade na agresivne fašističke velesile dobijaju sve šire razmere među Srbima. Primiče se rat, država je u krizi.

Drugi pokušaj izlaska iz državne krize čini knez Pavle. Prekasno i nedovoljno. Tek uoči rata, u ratnoj oluji koja već izbija u

Evropi, u leto 1939. godine, knez Pavle se sporazumeva s vođom Hrvata Mačekom, po kome Hrvatska dobija autonomiju. Ali samo Hrvatska - bez ikakvih demokratskih reformi, bez promene nasleđenog, Aleksandrovog autokratskog sistema.

No to je prvi čin, makar iznuđen, jugoslovenskog federalizma. Federalizma protiv koga su odmah ustale sve srpske stranke, i one građansko-demokratske. Na čelu s glasovitim srpskim piscem Slobodanom Jovanovićem, organizuje se u Beogradu Srpski kulturni klub, koji okuplja političare i intelektualce bez razlike na njihovu političku orijentaciju: pokušaj okupljanja Srba na nacionalističkoj osnovi. Sporazum kneza Pavla s Mačekom imao je slabu podršku u srpskim partijama, naročito onim iz Srbije, i verovatno bi ga srpski nacionalizam poništio. I komunisti su bili rezervisani prema tom sporazumu kneza Pavla s Hrvatima. Ali ne zbog autonomije, koju je dobila Hrvatska, nego zbog toga što komunisti nisu dobili ništa, a levi sindikati su čak i izgubili - uskoro su i zabranjeni.

Uprkos tome što knez Pavle nije bio ni fašista ni germanofil, vlada Cvetković-Maček, koju je imenovao posle sporazume s Hrvatima, sve brže je - usled svoje nehomogenosti i nacionalnih i socijalnih suprotnosti Jugoslavije - potpadala pod uticaj Nemačke i Italije, da najzad pristupi i Trojnom paktu 25. marta 1941. Taj malodušni akt su široki slojevi, naročito Srbi, shvatili kao izdaju. Grupa srpskih oficira je izvršila beskrvni državni udar 27. marta 1941. godine i obrazovala vladu nacionalne koncentracije s generalom Simovićem na čelu, u koju su, preko volje, ušli i predstavnici Hrvatske. Ali ako je bilo lako oboriti jednu slabu vladu, duhovno istrošene i kompromitovane strukture već nisu bile kadre da iznedre homogenu, odlučnu i vizionarsku vladu: Simovićeva vlada nije otkazala ni potpis na Trojnom paktu, niti se pripremila za rat, bar koliko je to bila dužna i kadra.

Bombardovanjem Beograda, 6. aprila 1941. godine, Nemačka i Italija započele su rat protiv Jugoslavije - samo zbog toga što su u Jugoslaviji jačale snage otpora i nezavisnosti.

Rat je dokraja razotkrio neizlečive slabosti, nepremostive suprotnosti centralističke, kraljevske Jugoslavije. Moderna i poletna nemačka armija bi svakojako pokorila Jugoslaviju. Ali kraljevska,

centralistička Jugoslavija se raspala, nekadra ni za onoliko otpora koji bi poslužio kao moralna podloga njenog uskrsnuća: ni borbena volja i ratnička tradicija Srba nisu došle do izražaja, usled rasula, izdaja i demoralizacije oficirskog kora.

Dogodilo se nešto još gore, presudnije nego što je bio sramni poraz: na jugoslovenskom, oduvek surovom tlu, rat je razbudio i razjario neupamćene i neslućene sile mržnje i uništavanja. Ali u toj krvavoj pomami, a i njome, sazdali su se uslovi za revolucionarnu izmenu nacionalnih i socijalnih odnosa - za obnovu, za uskrsnuće jugoslovenske zajednice. Ta uloga zapala je zabranjenoj i malobrojnoj, ali organizacijski i ideološki monolitnoj Komunističkoj partiji.

Istorijska je činjenica da su komunisti otpočeli ustanak protiv okupatora po nalogu Moskve, posle napada Hitlera na Sovjetski Savez 22. juna 1941. godine. Ali je takode činjenica, i to značajnija i presudnija, da su se jugoslovenski komunisti za to pripremali i bili temeljito pripremljeni: revolucionarni proces je već bio u toku, takoreći od stvaranja Jugoslavije, i samo je trebalo da za okršaj nastane pogodan trenutak, pogodan spoj unutarnjih i spoljnih uslova. Taj trenutak je nastao s ratom - raspadom kraljevske Jugoslavije i njenog aparata, odnosno s komadanjem Jugoslavije, i sa angažovanjem glavnine nemačkih snaga na Istočnom frontu. Komunisti su za to imali i odvažno, politički iskusno vođstvo, na čelu s Titom. A internacionalistička, prosovjetska ideologija u tim uslovima je takode pre bila podsticaj, nego smetnja za konkretnu, domaću revolucionarnu praksu: porobljeni narodi, pogotovu Srbi kojima je pretilo istrebljenje, jedino su u Rusiji i mogli da vide nadu. Tom ideologijom, uostalom, komunisti se nisu u ratu mnogo ni razmahivali - utapali su je u životni antifašizam, u nacionalnu, 'narodno-oslobodilačku' borbu. Zbog toga su komunisti u ratu potisli, prećutkivali svoj socijalni program i svoje konačne političke ciljeve. Ali se njihov program u nacionalnom pitanju - preustrojstvo Jugoslavije u federalnu državu na osnovi nacionalnosti - utoliko konkretnije, životnije nametnuo.

I za to su komunisti bili temeljito pripremljeni: partija je bila centralistička, kao sve lenjinističke partije, ali forumi neposredno podređeni Centralnom komitetu, kao i partijske organizacije

podređene tim forumima, bili su na nacionalnoj osnovi. Oko tih, nacionalnih, foruma i organizacija se u toku ustanka organizuju vojne jedinice i vlasti: jugoslovenska federacija je izrasla iz ustanka, iz revolucije.

Ideologija se, dakle, prilagođavala ne samo opšte jugoslovenskim uslovima, nego i uslovima svake jugoslovenske nacije ponaosob: komunisti u ratu naveliko - i demagoški i iskreno - prihvataju tradicije svojih nacija i aktivno, a svojim životima uživljuju se u njihovu stvarnost, u njihove nevolje i nade. Jugoslovenska revolucija je mnogim svojim stranama i nacionalna - da ne kažem: nacionalistička - za Jugoslaviju i svaki njen narod ponaosob.

To dakako nije moglo da zavara protivnike komunista, odnosno nacionaliste iz pojedinih nacija. Pogotovu ne hrvatske fašiste i srpske nacionaliste, budući su prvi dobili od okupatora vazalnu državu, a drugi se nisu odrekli obnove svoje. U Sloveniji, podeljenoj između Italije i Nemačke, kontrarevolucionarni nacionalizam je imao više antikomunističke i klerikalne nego 'državne' motivacije. Hrvatski fašisti, ustaše, počeli su istrebljivanje drugih naroda, u prvom redu Srba, već pre ustanka i napada Nemačke na SSSR. Srpski nacionalisti, mahom oficiri, povukli su se u ilegalnost - u iščekivanje uslova pogodnih za ostvarivanje svojih ciljeva. Ipak su se, ma i neoduševljeni pridružili ustanku, kada je ovaj otpočeo. Ali antikomunizam je i kod njih prevladao, pa je ubrzo došlo do sukoba, koji će srpske nacionaliste, tzv. četnike, odvesti u saradnju s okupatorima: posledica će biti konfuzija i demoralizacija i gubljenje podrške kod Zapadnih saveznika.

Time raspojasani nacionalizmi nisu prestali da se međusobno glože i obračunavaju, nego su u prvi plan isturili borbu protiv komunista. A komunisti su uporno nastojali na ratovanju protiv okupatora. Građanski rat se spojio s ustankom protiv okupatora. A da bi mogli da se održe i pobeđe, komunisti su se ne samo obračunavali sa svojim protivnicima, nego su - dosledno svom antinacionalizmu - beskompromisno ostvarivali toleranciju i saradnju svih nacionalnosti.

Priznavanje nacionalnih osobenosti i ratna saradnja nacija nisu samo krčili komunistima put ka vlasti, nego i obnavljali, ute-

meljivali Jugoslaviju. Može se o komunistima misliti šta se hoće, ali bez njihove revolucionarne i kohezione uloge Jugoslavija bi se raspala u međunacionalnim i verskim istrebljivanjima. A zbog te uloge komunista, hrvatski, a i drugi separatisti, u komunistima vide - tačnije: prave se da vide! - izdajnike svog naroda i agente konkurentskog nacionalizma.

Nemaju pravo oni koji tvrde da komunisti nisu u revolucionarnom ratu rešili nacionalna pitanja. Rešili su ih - prema uslovima i zahtevima tog i takvog rata, u borbi protiv kontrarevolucionarnih, nacionalističkih snaga.

Jugoslovenska federacija je prirodno izrasla iz revolucije. Ali i forma vlasti u toj federaciji 'prirodno' je izrasla iz ideologije i strukture lenjinističke partije: premda su federalne jedinice dobile knlturnu i administrativnu autonomnost - federacija je kroz partiju politički jače centralizovana nego što je bila centralistička kraljevina Jugoslavija. U tome je ulogu igralo i ugledanje na sovjetsku partiju i sovjetsku federaciju, kao i ideološka iluzija da će s rušenjem buržoazije nacionalna pitanja u osnovi zauvek biti rešena.

Ali je jugoslovenska federacija bila otpočetka i različita od sovjetske, i to u bitnim pitanjima: federalne jedinice su imale više autonomnosti, a u Jugoslaviji nije bilo velike, 'vodeće' nacije kao što je ruska. 'Vodeća uloga' Srba ni pre rata u kraljevini Jugoslaviji nije mogla da se ostvari poput ruske u Sovjetskom Savezu, zbog toga što su Srbi ekonomski i kulturno zaostali od Hrvata i Slovenaca. A budući su Srbi teritorijalno rastureni i izvan Srbije, ni njihova relativna brojna prednost ne može doći do izražaja kao ona Rusa u Sovjetskom Savezu. To je i danas od ogromne važnosti: žalopojke i ogorčenja antisrpskih, u prvom redu hrvatskih nacionalista protiv srpske hegemonije ne zasnivaju se na realnim osnovama, nego na mitovima i predrasudama, a težnje srpskih nacionalista ka hegemoniji na precenjivanju svojih 'srpskih' snaga i na odmazdama za doista užasna stradanja u oba svetska rata.

To ne znači da dve najveće nacije, Srbi i Hrvati, nemaju razloga - bez obzira na nacionaliste i njihove ideološke konstru-

kcije - za zabrinutost i negodovanje. Od tih nacija su odvojeni znatni delovi i priključeni drugim federalnim jedinicama - u prvom redu Bosni i Hercegovini, u kojoj su Muslimani relativno najbrojniji. Ali i federalna Bosna i Hercegovina su plod surovih ratnih iskustava: poprište međunacionalnih istrebljivanja, ona bi bila izvor razdora i kavgi da je priključena Srbiji ili Hrvatskoj. Stanovništvo Bosne i Hercegovine je izmešano, pa podela ne samo što ne bi zadovoljila ni Srbe ni Hrvate, nego bi kod Muslimana razbudila neugasivu težnju za ujedinjenjem. I to utoliko neodoljivije što se oni, Muslimani, sve očiglednije i snažnije afirmišu kao posebnost, obesmišljavajući i svojatanja nacionalista, u prvom redu hrvatskih.

Srbi i Hrvati su glavnina Jugoslavije. Oni su takoreći osuđeni istorijom, geografijom, religijama, jezičkom i etničkom srodnošću, ili da se glože i istrebljuju ili da se sporazumevaju i saživljuju. Smatram da će između njih zadugo, ako ne i uvek, biti neslaganja i sukobljavanja. Ali sam uveren i da su s revolucijom započete i mogućnosti zajedništva - zajedništva zasnovanog na zakonima i demokratiji.

O tim i takvim mogućnostima komunistički vođi nisu mnogo hajali u vreme zauzimanja vlasti: besklasno društvo, iščezavanja svih pa i nacionalnih sukobljavanja, prikazivali su se kao realnost, makar u dalekoj budućnosti - realnost utoliko nespornija što su imali totalnu vlast.

Ali revolucija je i u jugoslovenskim komunistima začela promene: saznanje svojih nezavisnih mogućnosti, svest o svojoj nezavisnoj državi. To saznanje i ta svest će doći do svog izraza u sukobu sa Sovjetskim Savezom, 1948. godine.

U prvi mah, usled lenjinističkog ideološkog nasleđa, izgledalo je da se sukob s 'domovinom socijalizma' neće odraziti na međunacionalne odnose u Jugoslaviji. To utoliko pre što se jugoslovenski vođi nisu odrekli svog monopola vlasti, a niti osnova lenjinizma. Ali mučna i komplikovana borba za nezavisnost države i za svoju duhovnu nezavisnost prisilili su ih da zanemare mnoge dogme: izvršili su decentralizaciju privrede, doduše na federalnoj osnovi, dopustili izvesnu inicijativu preduzeća, dopustili slobodniju razmenu, odustali od kolektivizacije posle nesavladivog opiranja

seljaka i katastrofalnog rasula poljoprivrede, stabilizovali nezavisnu spoljnu politiku i neideološku razmenu sa spoljnim svetom.

Posledice su, u početku, bile jačanje kohezije Jugoslavije i samosvesti Komunističke partije. I federalne jedinice su - prema Ustavnom zakonu iz 1953. godine - faktički dobile veću autonomiju, naročito u ekonomiji: izgledalo je da će se saradnja među njima razvijati više dobrovoljno i spontano, nego kroz centralizam Komunističke partije. S tim je i lenjinistička ideologija podvrgnuta sumnji, delimično i kritici, slobodnija, nedogmatskija razmišljanja su uzimala maha, umećnost se oslobađala ideoloških ograničenja i partijskog nadzora.

Ali se partijsko vođstvo, u prvom redu Tito, koji je već u revoluciji stekao autokratsku vlast i pobojavao se da mu ona ne oslabi - uplašilo demokratskih strujanja kao žive vatre. I s razlogom: svakom monopolu, pogotovu monopolističkoj vlasti, najopasnija je slobodna razmena. Zbog toga je vođstvo bezobzirno suzbilo demokratska strujanja.

Ali slast 'prvog greha' - raskid s Moskvom i staljinizmom, jednom već okušana, saina je menjala načine i motivacije. Umesto demokratizacije, jačali su republički birokratizmi i republički, birokratski nacionalizmi - najčešće se zaklanjajući veličanjem Tita i u njegovo ime, budući da je on čvrsto držao vojsku i vrh svega partiju i tajnu policiju. Važan trenutak u tom procesu je bilo obaranja Rankovića kao zagovornika već preživelog partijskog centralizma.

Partijsko-birokratski nacionalizmi se otada ustaljuju i jačaju u jugoslovenskim federalnim (Hrvatska, Srbija, Slovenija, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora) i autonomnim (Kosovo, Vojvodina) jedinicama, prilagođavajući se i motivišući svojim interesima i 'svojoj' državnosti.

U Hrvatskoj su se najsnažnije i najsamosvesnije ispoljio partijsko-birokratski nacionalizam. Vođstvo je nastojalo i da učvrsti svoju bazu stvaranjem masovnog pokreta, odnosno otvaranjem prema tradicionalnom državno-pravnom nacionalizmu. To je izazvalo - a kako bi drukčije moglo biti u jednopartijskom sistemu i nacionalističkoj euforiji? - osećanje ugroženosti kod Srba u Hrvatskoj: sećanja na ratne pokolje su bila živa, opstanak i pod komunističkom vlašću se prikazivao utoliko nesigurnijim što su već počela prebro-

javanja Srba u ustanovama i pojavile se teorije o 'neminovnosti' asimilacije srpske manjine.

Partijska birokratija je i na Kosovu uzela maha, posle smenjivanja Rankovića. Na Rankovića, kao dugogodišnjeg šefa policije i Srbina, natovaren je sav odijum policijske svemoći kao 'velikosrpskog ugnjetavanja': Tito je to prihvatio, ako ne i inspirisao, kao da mu Ranković nije bio najbliži pomoćnik. Partijsko vođstvo na Kosovu je omogućilo delovanje albanskom nacionalizmu. Ali ne tradicionalnom - 'feudalnom' i 'buržoaskom', nego onom iz Albanije - staljinističkom rasizmu Envera Hodže. Progoni Srba i drugih manjina tamo su vršeni godinama, a da se o njima u javnosti nije moglo, ni smelo, ništa da se kaže - sve dok, posle Titove smrti, nisu izbili 1981. godine nemiri širokih razmera, koji nisu prestali ni do sada.

Kad je partijsko vođstvo u Hrvatskoj počelo da gubi kontrolu, a nekomunistički nacionalisti počeli da izvode masovne akcije - Tito je krajem 1971. godine očistio partijske vrhove i pohapsio najistaknutije nacionaliste.

Ali je Tito verujući da će tako kanalisati i 'izigrati' nacionalizam, uneo u ustav od 1974. godine zahteve i postavke partijsko-birokratskih nacionalizama. Federalne jedinice su faktički stekle veto u centralnim institucijama, a centralni organi, uključivši i partijske, formiraju se od podjednakog broja republičkih delegata (autonomne pokrajine daju manji broj delegata), ali u pravima su bezinatalo izjednačene s republikama. Bio je to, besumnje, korak partijsko-birokratski u regulisanju odnosa nacionalnih birokratija, ali - baš zbog toga bio birokratski antidemokratski - i korak ka razjedinjavanju jugoslovenske zajednice.

Uporedo s tim je rađeno i na 'usavršavanju' i ozakonjenju samoupravljanja kao sistema koji bi obuhvatio i prožeo - ne zadirući u monopol partije nad društvom! - državne i ekonomske ustanove i organizacije od najnižih do najvišijih: Zakon o udruženom radu, tako zvani radnički ustav iz 1976. godine. Nerealnost, konfuznost te koncepcije išla je dotle da je samoupravljanju - premda se već potvrdilo da ono u datom partijsko-birokratskom sistemu ne može imati uticaja na politiku i državu - namenjivana i uloga regulatora nacionalnih trvenja. Ali nije ovde mesto da se raspravlja o

'samoupravnom' sistemu koji je samo jugoslovenska varijanta utopije o besklasnom društvu i o ljudima, pogotovu radnim ljudima, kao o bićima predodređenim za 'socijalizam' komunista: kao da radnici, sem svojih klasnih interesa, nemaju nacionalnih zanosa, 'jeretičkih' ideja, političkih ambicija i svojinskih nagona!

Sve je, naizgled, funkcionisalo dok je Tito bio živ, jer se niko iz partije nije usuđivao da otkrine ideološku zavesu s realnosti. Ali već dve godine posle Titove smrti, realnost je izbila na videlo. I to ne samo prezaduženošću od preko 20 milijardi dolara, nezaposlenošću iznad miliona i neefikasnošću čitavog sistema, nego - izbijanjem nacionalnih suprotnosti unutar vladajuće partije i državnih institucija.

Privredno autarhične već za vreme Tita, federalne jedinice su se sada, posle Tita, zatvorile i politički - u državne suverenitete. Kolektivna svojina se dokraja ispoljava kao fikcija - kao svojevrsni feudi nacionalnih partijskih birokratija. Federalne jedinice se sve više razlikuju i iznutra, ne samo u ekonomiji i kulturi, nego i u politici: najliberalnije Srbija i Slovenija, najdogmatskije, najnetolerantnije Bosna i Hrvatska. Republike blokiraju ekonomske mere saveznih organa, ako nisu u njihovom 'nacionalnom' birokratskom interesu. Političke odluke Centralnog komiteta SK Jugoslavije ostaju mrtvo slovo. Neefikasnost centra se produbljuje i proširuje, a ideologija se bezmalo svodi na utopije samoupravljanja i na nostalgiju za partijskim jedinstvom iz revolucije.

Jugoslavija je ušla, krizom sistema, u novu fazu, u kojoj su najizrazitije i najsudbonosnije razlike i trvenja između partijskih birokratija na nacionalnoj, odnosno na nacionalno-državnoj osnovi. Nacionalne komunističke partije su autonomne, s tendencijom daljeg osamostaljivanja i razlikovanja. Zajednička, jedinstvena ideologija je u raspadanju. Jugoslavija se razvija, mimo volje centra i uprkos ideologiji, ka konfederaciji, ka savezu država. Zasada to otvara mogućnosti jedino 'buržoaskim' nacionalizmima, iako neorganizovanim i suzbijanim.

To ne znači, bar ne za sada, da se Jugoslavija raspada - raspada se sistem titovski, nasleđen iz revolucije. Nijedan narod, sem albanske manjine, ne ispoljava težnju za otcepljenjem. A za sada ni

nacionalne birokratije se ne odvažuju da postave slične zahteve, sluteći u tome smrtnu opasnost za sebe. I Armija insistira na političkom jedinstvu i očuvanju državne zajednice. Ali budući da nema, budući je zabranjena demokratska alternativa - Jugoslavije, jugoslovenska zajednica je dosta ugrožena.

Istina, već se javljaju, sve glasnije, kritike partijsko-birokratskih nacionalizama i u samoj partiji. Te kritike, zasada, sadrže jedino zahtev za vraćanjem na tzv. demokratski centralizam, odnosno na centralizovanu partiju. U tome su najagilniji srpski komunisti - besumnje i iz nastojanja da 'disciplinuju' svoje autonomije, Kosovo i Vojvodinu, koje su se osamostalile poput ostalih federalnih jedinica - republika. Nije verovatno da će se takav partijski centralizam obnoviti. U svakom slučaju, takav ishod nije moguć bez teških potresa i tragičnih, bezizglednih rezultata. To bi bilo ne samo vraćanje nazad, nego i ograničavanje, ako ne i ukidanje federacije, koja je - uprkos svim njenim manjkavostima - ušla u svest i postala način državne egzistencije.

A baš zbog toga što nema demokratske alternative ni za društvo ni za nacionalne odnose, trvenja među partijskim birokratijama i autonomijama će potrajati i produbljivati se, uporedo i u najužoj vezi s ekonomskom krizom i krizom sistema kao celine. Nacionalne saglasnosti u datom sistemu nije moguće postići bez orijentacije na slobodniju ekonomiju, a takođe i na slobodnije društvo. I obratno: bez jedinstvenog tržišta i otvorenijeg društva nije moguće zaustaviti raspadanje na birokratske nacionalizme. To je garancija i za federalnost - ona može samo da ojača sporazumevanjem u demokratskim uslovima.

To je put ili - bespuće truljenja, isključivosti i 'etničke čistote'.

Naša reč, London, februar i mart 1986.

„NAŠA REČ“ U RAZGOVORU S MILOVANOM ĐILASOM

Na studentskoj akademiji za mir, u proleće 1939, čitali ste u Svečanoj dvorani Filozofskog fakulteta jednu svoju ratnu priču. Govorili su tom prilikom i Ivo Ribar, Đuza Radović i drugi. Da li se sećate koja je to ratna priča koju ste čitali? Da li ste tada, 1939, slutili da nećemo biti ni posle pola veka u pravom miru jednog civilizovanog društva?

- Ratna priča koju sam čitao 1939. godine u dvorani tadašnjeg Pravnog fakulteta - a ne Filozofskog fakulteta - nosila je naslov „Na puškomet od Mojkovca“. Naime, meni se Mojkovačka bitka, u januaru 1916. godine, urezala ne samo u sećanje, nego i u čitavo biće: kuća mojih roditelja je nedaleko od Mojkovca, a ta bitka potvrđuje svojstvo i moć našeg naroda da u sudbonosnim trenucima prekorači granicu smrti... Nisam slutio tada „da nećemo biti ni posle pola veka u pravom miru jednog civilizovanog društva“: verovao sam da ćemo biti u društvu - socijalističkom - koje će u svemu, sem možda u tehnici, nadmašivati zapadnoevropsko, odnosno civilizovano društvo.

Kad smo na vremenu pre rata, da li biste dozvolili jedno hipotetičko pitanje? Da je Prva Jugoslavija, za sve vreme svoga postojanja od 1918. do 1941, bila demokratska parlamentarna država, nalik na čehoslovačku Republiku, da li biste i u tome slučaju prišli tridesetih godina Komunističkoj partiji Jugoslavije? Ili biste učestvovali u nekoj drugoj, demokratskoj stranci?

- Da je Prva Jugoslavija bila demokratska poput Republike Čehoslovačke, držim da ne bih bio previše angažovan u politici, eventualno bih glasao za neku levu (ne komunističku) stranku. Bavio bih se pretežno tzv. lepom književnošću. Ali sudbina je naših pisaca, pa i moja, da budu „raspeti“ između literature i politike. Ina jedan, jedan od najdarovitijih i najsenzibilnijih naših pisaca koji nije bio obrečen na takvu sudbinu: Bora Stanković - ali on je iz vre-

mena i iz kraja gde borba za nacionalni opstanak nije dostigla do pomenute totalnosii.

U kojoj su meri Vaši roditelji, ili braća i sestre, uticali na Vas u Vašoj mladosti? Izvesni crnogorski pisci? Ili Svetozar Marković i Dimitrije Tucović?

- Moji roditelji su svakako uticali na mene: otac maštovitošću i vatrenošću, majka smirenom moralnošću. A tako i sredina, crnogorska, i narodna poezija. Bilo je, kasnije, i drugih uticaja, literarnih: više od Rusa, nego od naših pisaca. Svetozar Marković i Tucović su na mene imali uticaj više primerom, nego delom, mada o prvom kao intelektualnoj, a o drugom kao političkoj pojavi imam visoko mišljenje. Ja sam najpre postao nezadovoljnik, pobunjenik, pa onda direktno marksista, odnosno lenjinista. Ali, držim, nikada nisam pokidao spomenute porodične i folklorne korene.

Revolucija je, po Vašim mišljenjima šezdesetih godina, velika nesreća za jedan narod. Vaše „Ratno doba“ završava porukom protiv revolucije. Da li revolucija za vreme okupacije strane sile, ili više stranih sila, nije višestruka nesreća?

- Ja svoje „Ratno doba“ (u originalu „Revolucionarni rat“) čitam nešto drukčije od vas: jeste revolucija velika nesreća za jedan narod, ali takvo gledanje, takvo osećanje, nije za mene i poruka protiv revolucije. Ljudski rod, pa i nacija, traju i kreću se kroz „sreće i nesreće“, uspone i padove. Svakako je revolucija pod okupacijom višestruka nesreća za svakog ko je protivu revolucije ili veruje u mogućnost drukčijeg ishoda. Za nas revolucionare, komuniste, okupacija je, naprotiv, bila dodatna; patriotska, inspiracija.

U jednom intervjuu rekli ste da je revolucija u Jugoslaviji bila neophodna i neizbežna, a da Rusija nije morala da doživi Oktobarsku, kad je već imala Februarsku revoluciju 1917. Da li bi u Jugoslaviji moglo biti revolucije da nije bilo Oktobarske u Rusiji?

- Revolucionarnih previranja i buna bilo bi u Jugoslaviji i bez Oktobarske revolucije: levi socijalistički pokret postojao je, najizrazitije u Srbiji, i pre Oktobra, a nezadovoljni nisu bili samo komunisti. Ali, besumnje, revolucija kakva je bila - ideološki

isključiva i s totalitarnom vlašću - nezamisliva je bez Oktobarske revolucije i upliva ruskog komunizma. Ne sećam se kad sam i gde rekao da je jugoslovenska revolucija bila neizbežna, a da Oktobarska nije. Ali ne poričem da sam mogao biti i tako shvaćen: ne smatram ništa u istoriji neizbežnim sem ono što se već dogodilo. U tome ne pravim razlike između Oktobarske i jugoslovenske revolucije: da je Februarska revolucija uspela konsolidovati demokratiju i socijalne prilike - Oktobarska revolucija ne samo da bi bila suvišna, štetna, nego je ne bi ni bilo. Revolucije ne usrećuju nikog, ponajmanje istinske, idealističke revolucionare, ali raspletu, raseku neke čvorove koje su nerasplesivo zavezale vladajuće klase. Revoluciju niko ne može „izmisliti” - revolucija izrasta i sazreva ne samo iz ideja, nego i iz tkiva naroda, nacija, društava, opštih prilika.

Koji je taj trenutak kad jedna revolucija treba da stane, odnosno da prestane njen post-revolucionarni teror? U svojoj nedavnoj knjizi Tamnica i ideja, Vi ispravno tvrdite da su često ubijanja i prevaspitavanja udružena. Da li to znači da je svaka komunistička revolucija „permanentna”, večna? Francuska revolucija je već posle desetak godina prestala da bude revolucija.

- Ni komunistička revolucija nije „permanentna”, večna, inada se upinje da to bude. Ali komunistička revolucija ne prestaje, kao Francuska revolucija, „posle desetak godina” - ako monopolističku vlast treba razumeti i kao nastavak revolucije: komunistička revolucija ukida privatnu svojinu i druge klase - zbog toga i traje kao nasilje, kao monopolizam.

Srednji partijski kadrovi bili su i ostali osnova, temelj jugoslovenskog režima, ali su oni bili glavna snaga partizanske borbe: hrabri i bistri, vitalni i skloni nasilju, neumoljivi posjednici vlasti ali i svojine. Da li je bez ovih kadrova uopšte moglo biti partizanske revolucije?

- Bez srednjih kadrova, koje ste tačno opisali, ne bi moglo biti ni „partizanske revolucije”, ni komunističke vlasti. Treba dodati: mnogi „srednji kadrovi” se razočaraju ili demorališu u poslerevolucionarnom „banalnom” i slatkom životu. Albert Camus primećuje: revolucioneri posle revolucije postaju policajci ili jeretici.

Vaša poslednja knjiga na srpskohrvatskom Susreti sa Staljinom može da izgleda jednom čitaocu kao dobar materijal za jedan film o čoveku koji je upravljao ne samo SSSR-om nego i međunarodnim komunističkim pokretom u toku neke tri decenije. Ne čini li se Vama danas da je Staljin, bar u jednoj - svojoj tvrdnji u rezoluciji Informbiroa, bio u pravu - kada je tvrdio da je jugoslovenska Partija „kulačka”? Da u tome „kulačkom” elementu ne počiva samo strast za vlašću i represijom već i strast za svojinom, privatnom svojinom?

- Ne, Staljin baš nimalo nije bio u pravu kad je tvrdio da je jugoslovenska kompartija „kulačka”. Mi smo u to vreme već teško - ne samo ideološki i politički, nego i ekonomski - putem prinudnih otkupa i improvizovanih konfiskacija pritiskali „kulaka”. Staljin je svojom optužbom o „kulačstvu” ustvari išao za tim da nas prevremeno zavadi sa selom - da bi nam potkopao ratnu seljačku bazu: besumnje je delimično i uspeo u tome, samo prema selu nismo bili onoliko oštri koliko je on želeo na osnovu svog iskustva, a relativno brzo smo se i „otreznil”. Sklonost ka vlastodržaštvu, o kome vi govorite, potiče iz socijalnih, revolucionarnih odnosa koji jedino kroz vlast i u vlasti daju afirmaciju, a i iz politike kao takve. A što se tiče strasti za svojinom - komunisti, komunistički funkcioneri, skloniji su privilegijama i luksuznom životu nego kapitalističkim, proizvodnim oblicima svojine. U komunističkim državama po pravilu nema bogataša-vlasnika, ali ima bezbroj svakojakih, partijskih i privrednih, birokrata koji žive raskošnije i bezbrižnije. Nije se lako odupreti strasti za bogatstvom, a još teže strasti za vlašću. Bogatstvo donosi uživanja i bezbednost, a totalitarna vlast daje sve. Čak i oni koji su po prirodi skromni i negramzivi, s totalitarnom vlašću stiču slavu - „mesto u istoriji”, privlačnije od svakog bogatstva: tu je koren onog što bi se moglo nazvati istorijskim zlom.

U nedavnoj raspravi u jednom nemačkom časopisu, o problemima međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, Vi ste tvrdili da je Komunistička partija Jugoslavije bila pre rata jedina jugoslovenska stranka. Ako je to istorijski tačno, kako razumeti i objasniti današnje međunacionalne sukobe prvenstveno u Partiji? Nije li Partija bila pre rata središte okupljanja

vrlo različitih, čak i protivurečnih, motiva i tendencija? Često socijalno naglašenih a često i nacionalno, i nacionalistički, naglašenih?

- Istina je da sam rekao - a to i mislim da je Komunistička partija jedina bila jugoslovenska: „Naša reč” mi je zamerila da nisam u pravu. I bila bi „Naša reč” u pravu ako bi se sudilo po programima partija: srpske partije - npr. Demokratska - bile su programski jugoslovenske. Kada to svojstvo pridajem samo Komunističkoj partiji imam u vidu jedinstvenu politiku u svim narodima Jugoslavije, kao i sastav članstva. U partiji je uvek bilo odstupanja i teškoća na nacionalnoj osnovi - u svakoj nacionalnoj organizaciji. Jednom ovde, drugi put onde - to bi zahtevalo poduže izlaganje. Današnje nacionalne podele u Savezu komunista imaju s tim veoma malo kontinuirane veze. Predratna odstupanja i neslaganja na nacionalnoj osnovi pretežno su poticala iz prilagođavanja nacionalnim uslovima da bi se oslabile „buržoaskie” partije, odnosno uhvatio dublji koren u „svojoj” naciji. Današnje nacionalne podele potiču iz nastojanja nacionalnih oligarhija da ojačaju i zadrže trajnu osnovu u „svojim” nacijama: sa slabljenjem zajedničke lenjinističke ideologije, komunisti nastoje da svoju monopolističku vlast osiguraju na nacionalnoj osnovi. U partiji je uvek bilo „različitih, pa i protivurečnih, motiva i tendencija”: komunizam je pretežno ideološki pokret, pa je privlačan za pripadnike različitih slojeva i nacionalnosti. Nacionalistički naglašene pristalice su u njemu bili retki - danas su sve češći. Ali nacionalno naglašenih motiva i pristalica je bilo i moralo biti: nijedna, nikakva politika koja nije i nacionalna, koja ne „potrefi” nacionalne tokove i težnje, ne može biti uspešna.

Kad je reč o nacionalizmu u Partiji, kako objasniti jednu drugu pojavu: da se u toku procesa takozvanog samoupravljanja samo nacionalno i državopravno izgradilo?

- Država, odnosno vlast na nacionalnoj osnovi „prirodno” je podredila sebi sve, pa i samoupravljanje, samim tim što je bila monopolistička: radnički pokret, kao i drugi pokreti, na jugoslovenskoj osnovi eventualno bi se mogao razviti samo u demokratiji, kao demokratske varijante.

Dalje, kako je moguće objasniti da su Srbi relativno i posle 1943. godine većina u partizanskom pokretu, da su i danas u većini relativno u vrhovima vlasti, a da ipak samo oni dođu u nacionalni krizni položaj?

- Srbi su danas „u većini relativno u vrhovima vlasti”, ali samo brojčano, a ne i u odlučivanju. Jer oni su u većini ako se zbroje iz drugih republika, a ne samo iz Srbije. U „vrhovima vlasti” oni predstavljaju svoje republike - bar takvi su sad odnosi. Ako ne bi bilo tako došlo bi do oligarhijske prevage Srba: današnja federativna Jugoslavija je u biti pretežnije ravnopravnost republičkih nego nacionalnih oligarhija. Otuda mnoga zla, pa i šovinizmi i nacionalni revanšizmi na antikomunističkoj osnovi. Nesporno su Srbi u „nacionalnom kriznom položaju”. Ali ne samo oni: svaki naš narod je u „kriznom položaju” na svoj način, prema svojim uslovima i težnjama. Kod Srba je to najizraženije zbog Kosova, zbog rascepanosti i izolovanosti u drugim republikama.

Da li je moguće, ikako, prevazići duh građanskog rata? Da u revoluciji prevlada razum a da kontrarevoluciju savlada razlog? Da li uopšte ima kontrarevolucije u toku poslednje skoro četiri decenije? Da li se separatistički pokret Albanaca može nazvati kontrarevolucijom?

- „Duh građanskog rata” ne može se ni lako ni brzo prevazići: pamćenje bratoubijstva je najtrajnije. Francuzi su „prevazišli” svoju Revoluciju tako što svak o njoj može da misli i piše šta hoće, ali ni do danas nisu došli do istovetnih zaključaka. Ali ta neistovetnost im mnogo ne smeta: jedino je u demokratiji, tj. u državi u kojoj pravni poredak čvrsto garantuje jednaka prava svima, moguće koliko-toliko „prevazići” građanski rat. Kontrarevolucije - tačnije rečeno: antikomunističkog revanšizma i šovinizma - ima i sada, napretek. Što bi drugo bile pojave ustaštva, odbrane ljotičevstva, šta skrivanja i pravdanja masakriranja nesvojih naroda? Šta bi drugo bile optužbe komunista da su izdali svoj narod, da nisu pripadnici svog naroda? Previdati, zataškivati takve pojave - to vodi u novi građanski, međuverški i međunacionalni, rat? Takve pojave nisu za potcenjivanje u zemlji bez istinske zakonitosti, u zemlji koja, ako i

ne živi, još misli u idejama i predstavama građanskog rata. Komunisti su došli, pa će i otići, a novi građanski rat bi doneo samo još veće nedaće, iskopao još dublje provalije. A što se tiče separatističkog pokreta Albanaca - ja taj pokret nisam smatrao, niti smatram, kontrarevolucijom: taj termin je izvukao režim iz svoje već jalove, političanske dogmatike, smatrajući da sve, pa i separatistički pokret kosovskih Albanaca, gubi snagu i smisao ako mu se prilepi etiketa „kontrarevolucionarno”. To je imalo, i ima, kobnih posledica, za Srbe i Jugoslovane, a i za Albance: gubljenje orijentacije, ideološko „opravdavanje” masovnih osuda albanskih mladića, podjarivanje srpskih komunista.

Raspravljajući o Platonu i Marksu, Vi shvatate prirodnost pojave utopije. Međutim, u odnosu na ideologiju Vi ste kategorični, protiv te „religije tiranije”. Da li pod ideologijom podrazumevate samo shvatanje o svetu, shvatanje koje nude totalitarni pokreti u našem vremenu? Zar se u širem smislu ne može govoriti o demokratskoj ideologiji?

- Pod ideologijom podrazumevam takav sistem pogleda i delanja koji je do te mere zatvoren da ne samo ne prihvata drukčije poglede, nego smatra opravdanim, pravednim i za ljudski rod spasonosnim, njihovo nasilno zabranjivanje. Takvo gledanje je preusko, s obzirom da je pojam „ideologija” postao vremenom - poglavito zahvaljujući marksistima - primenjiv za koje bilo socijalno i političko gledanje. Moj suženi pojam ideologije odnosi se samo na totalitarne ideologije, tačnije - na ideologiju koja se sprovodi, ili nastoji da se sprovodi, i u praksi. U širem smislu se dakako može govoriti i o demokratskoj ideologiji: svako gledište smatra sebe totalnim; najboljim, najistinitijim i najspasonosnijim. Ja nisam sklon tom širem terminu iz razloga: čim neki pokret dopušta isto-vremeno i druge poglede, on faktički ni sam nije zatvoren, nije ideologija, makar što sebe smatra najboljim, najsavršenijim. Dakle: pojam „demokratska ideologija” nije netačan, pogotovu ako se imaju u vidu zapadne demokratije.

Vi ste uvek naglašavali da ste demokratski socijalist po uverenju, da bi se na taj način, s razlogom u jugoslovenskim pri-

likama, distancirali od socijalne demokratije na Zapadu. Da li je moguć demokratski socijalizam izvan sfere socijalne demokratije?

- Ja sebe smatram demokratskim socijalistom, jer smatram kretanje ka socijalizmu primenljivim, pravednim i opravdanim, samo demokratskim metodama, tj. sredstvima koja će na delu priznati jednaka prava svima - bez obzira na to šta ispovedaju i rade, ako se i dogod se prava i zakona pridržavaju. U pitanjima građanskih sloboda i ljudskih prava ne razlikujem se, bar ne bitno, od socijal-demokratije, odnosno od zapadnih socijalista. Ali kod nas su problemi - izlaz iz totalitarnog društva - drukčiji, pa bi to zahtevalo i različitiije rešavanje konkretnih pitanja. Šta da radimo, na primer, s partijsko-državnom svojinom? Zapadni socijalisti takav problem nemaju. A da li je „moguć demokratski socijalizam” izvan sfere socijal-demokratije - razume se da nije, ako se pod socijal-demokratijom podrazumevaju sredstva o kojima sam govorio. Socijalizam za mene nije konkretni cilj, nego stalna težnja ka njemu - ka proširivanju slobode, ka socijalnoj pravednosti, ka otvaranju ka svetu i čoveku.

U Jugoslaviji, još više u dijaspori, pojavljuju se izvesni disidenti, do juče članovi Saveza komunista, kod kojih se ističe gledište i postupanje po kome se pluralističko shvatanje izjednačava sa političkom „permisivnošću”, to jest da se saglašuje sa svakim čovekom i sa svakim idejnim pogledom na svet, čak i kada je ono desno ekstremističko? Kako dolazi do ove pojave u našem društvu, da se ide od jednog ka drugom ekstremizmu?

- U Savezu komunista, u njegovom članstvu vlada konfuzija koju komunisti-vlastodršci, komunisti-vlastoljupci, produbljuju zabranama i lažnim obećanjima. Ulica, krčma sve snažnije utiču na mišljenje. Sve što postoji u društvu - postoji danas i u članstvu Saveza komunista: Bože moj, i komunisti su ljudi.

U slovenačkoj Mladini Vi govorite o svojoj rezignaciji. Zar Vi svojom postojanošću i stvaranjem, svojom fizičkom otpornošću i duhovnom snagom, niste na neki način pobedili zlo

oko sebe, „onemogućili” ne samo da staljinizam nego i titoizam da na Vas ma na koji način utiču?

- Ta moja priča o mojoj rezignaciji - to je složeno. Ja se nisam bio demoralisao - meni je bezmalo postalo svejedno da li će mi dozvoliti objavljivanje dela u Jugoslaviji, šta o meni pišu i govore. I impulsi življenja, borbe za produženje života, ne samo što su slabili s obzirom na moje godine, nego nisam video ni razloge da ih podstičem. I mada su me spopadale i smrtonosne bolesti, nisam prestajao sa svojom spisateljskom delatnošću. Svakako je sve to povezano s dugotrajnom odvojenošću od sina Alekse koji je postao u Londonu emigrant po nuždi - zbog klevetničkih i pretećih kampanja jugoslovenskih funkcionera, jer je pisao kritičke članke na prilike u zemlji. A onda, prošlog decembra, Aleksa mi je sugerisao da tražim pasoš i ponudim izdavačima svoja dela. Pasoš sam dobio, od štampanja ne bi dosad ništa. Ali putovanje kod Alekse i predavačke aktivnosti u stranim zemljama kao da su me ojačale. Staljinizam i titoizam na mene već odavno, otkad sam se od njih otkinuo, utiču samo borbena. Ali ima tuge, neprolazne, dokonavati život u svojoj domovini kao tudinac i dušmanin.

Vi ste u Vlasti ocenili vrlo visoko ostavku Milana Grola 1945. na položaj potpredsednika u prvoj poratnoj, u neku ruku koalicionoj vladi? Sada beogradski NIN, a i neki drugi listovi, prenose pisanje, odnosno stavove Demokratske stranke Ljube Davidovića i Grola iz vremena njihove opozicije pre rata protiv ondašnjeg režima. Zar ne bi danas svaka demokratska vlada želela takvu jednu „elitnu” opoziciju?

- Partijski vrh, a i ja - to sam istakao u „Vlasti” - cenili smo dostojanstvenost ostavke Milana Grola. Partijski vrh je poznavao i cenio Grolovu ličnost, moralnu i intelektualnu, ali nas je odbijala i suprotstavljala njemu činjenica - nesporna, mada možda i preuveličana - da se za njegovo ime vezivala „reakcija”, odnosno stvarni i potencijalni nepomirljivi protivnici komunista. Grolovska „elitna” opozicija bi bila dobro došla svakoj demokratskoj vladi - takve vlade nije bilo, niti je ima danas: u izgledu je dalje raspadanje, a ni buduća demokratska opozicija neće biti „grofovska” ni po

idejama, ni po praksi. Narodi i ljudi su isti, ali uslovi se menjaju, a s njima i ideje.

Pokojni Dragoljub Jovanović rekao bi danas za Vas da ste „učitelj energije”, po stvaranju u uslovima u kojima ste stvarali. Šta biste Vi poručili najmlađima kao poruku svoju?

- Kada bib i znao šta je „učitelj energije”, ne bih smatrao da sam to ja. Ne znam ni šta bih poručio najmlađima: ima ih, čitam, i pametnih i odvažnih - njihovo vreme dolazi.

Beograd, 23-27. novembar 1987.

Naša reč, London, januar 1988.

Treći deo

POVODOM MILOVANA ĐILASA

Povodom osude Milovana Đilasa, bivšeg predsednika Savezne narodne skupštine Narodne Federativne Republike Jugoslavije, na pet godina zatvora, koju je izrekao sud komunističkog režima u Jugoslaviji, Glavni odbor Saveza OSLOBODENJE izdao je, za izvesne međunarodne ustanove, po odluci svoje V redovne Konferencije, održane u Londonu, sledeće saopštenje:

Komunistički režim u Jugoslaviji izveo je Milovana Đilasa po četvrti put pred sud. Ovog puta Đilas je osuđen na pet godina zatvora. To znači, pošto se najnovijoj kazni dodaje ranije neizdržana kazna, koja je u vremenu njegovog uslovnog puštanja na slobodu iznosila skoro četiri godine, da će Đilas ostati u zatvoru još ukupno devet godina.

Đilas je osuđen zbog pripreme objavljivanja u inostranstvu knjige svojih uspomena iz doba medenih meseci između današnjih jugoslovenskih vlastodržaca i Staljina. U tim njegovim beleškama iz prošlih dana teško da ima nečega što već dosad nije bilo poznato.

Legalistička diskusija o zakonitosti Đilasove osude sa gledišta krivičnog prava u Jugoslaviji, kakva se čuje ponegde na Zapadu, bespredmetna je. Suđenje Đilasu predstavlja jedan čisto politički čin. Ni sama jugoslovenska vlada nije činila napore da to prikrije. Đilas je osuđen na jednom zakonskom propisu koji je donet pre manje od četiri meseca, i kome je pripisano retroaktivno dejstvo, baš s pogledom na ovaj postojeći sudski postupak. Prilikom suđenja sud je isključio javnost, tako da je Đilas bio lišen jemstva koje obezbeđuje javna odbrana.

O pobudama iz kojih su jugoslovenski rukovodioci baš sada priredili ovako prizoran progon svoga nekada slavljelog prvoborca, dopuštene su još uvek samo pretpostavke. Jedan razlog je svakako bio da se u času njihovog ponovnog priklanjanja Sovjetima, ne pronađu u Đilasovim oživljavanjima prošlosti po neka sećanja koja bi mogla pogoditi preosetljivost današnjih samodržaca u Kremlju. Ali,

istočni greh Đilasov u očima njegovih bivših drugova valja tražiti u njegovoj smelosti da dirne u neprikosnovenosst monolitstva partije i vlasti koju ona drži u rukama.

Njegova osuda razgolićuje pravu suštinu vladajućeg režima u Jugoslaviji. Ona služi kao prilog sticanja autentičnog tumačenja svih onih licemernih poteza jugoslovenskih državnih i partijskih rukovodilaca kojima su oni poslednjih godina zadobijali blagonaklonost demokratski raspoloženih krugova na Zapadu. Posle osude Đilasove, lakše je prozreti šta u jugoslovenskoj stvarnosti stoji iza kitnjastih formula: o jugoslovenskom „vlastitom putu u socijalizam”, o „liberalizaciji režima”, o njegovog zalaganju za „aktivnu koegzistenciju”, o traženju dodira sa demokratskim socijalistima i sindikalistima u Zapadnim zemljama, o amnestiji emigranata itd. Posle svih navala, u rečima, na staljinizam, duh Staljinov nije mogao postići slađu osvetu, u delu, od one koju mu je sada poklonilo ponovno bacanje Đilasovo u zatvor.

Naposletku, slučaj Đilasov pokazuje, na jedan istorijsko-politički problem koji po svom opštem domašaju daleko premaša lokalni značaj zbivanja u granicama Jugoslavije. Postavljeno je pitanje: ima li izgleda da se pod povoljnim okolnostima jedan totalitarni režim može postepenom evolucijom razviti u režim slobode, ili totalitarna vlasti nosi u sebi tragični fatum da se ona, jednom nametnuta, može ukloniti isključivo silom, kao što je silom i nastala? Svi oni koji su bili skloni verovati u ostvarljivost one prve alternative gledali su u razvodu između Beograda i Moskve i u njegovim posledicama predznak koji opravdava njihov optimizam i verovali su da je jugoslovenski totalitarni režim preodređen da se u njegovom okviru prvi put privede u delo taj mučni i složeni politički opit mimog preobražaja. Ovakvo suđenje Đilasu i njegova osuda, međutim, pokolebali su na mnogim stranama veru ne samo u dogleđnu ulogu današnje Jugoslavije nego uopšte i u mogućnosti da se bez sudara i potresa magde pređe iz totalitarne vladavine u vladavinu demokratsku.

London, krajem juna 1962.

BELEŠKE O ĐILASU

Jedan od najuglednijih britanskih časopisa, „Encounter” od jula meseca, objavio je protestne telegrame povodom hapšenja i suđenja Milovanu Đilasu. Tu se nalazi najpre protest britanskih intelektualaca, 110 na broju, među kojima su i Antoni Vedžvud Ben, Edvard Krankšo, narodni poslanik Krosman, Džon Friman, ser Džulian Haksli, narodni poslanik Roj Dženkins, Artur Kestler, Lidel Hart, Džon Plamenac, književnik svetskog glasa Pristli, Hju Siton Vatson, Leonard Šapiro, istoričar Tejlor, istoričar Trevor Rop, Rebeka Vest, filozof Ejer, istoričar Bulok i drugi.

Drugi telegram potpisan je od strane italijanskih javnih radnika (devet po broju) na čelu sa Ignacio Silone i Salvatore Kva-zimodo. Treći telegram potpisan je od strane indijskih javnih radnika - o kome je pretpošla „Naša reč” već pisala. Na kraju nalazi se telegram američkih pisaca i javnih radnika, na čelu sa dramskim piscem Torontom Vilderom.

Ugledni časopis „Preuves”, koji okuplja prve intelektualne snage ne samo Francuske, već i drugih demokratskih zemalja, izdao je 8.V. iz pera Armand Gaspara saopštenje u vezi sa hapšenjem i osudom Milovana Đilasa. Pisac se čudi da jugoslovenski komunistički režim, s jedne strane, daje amnestiju čak i ljudima koji su bili „optuženi da su kolaborirali s neprijateljem za vreme poslednjeg rata”, a u isti mah hapsi i osuđuje Milovana Đilasa, čoveka koji je bio Titova desna ruka za vreme partizanskog rata. U Jugoslaviji nije dozvoljeno ni štampanje ni rasturanje engleskog izdanja Đilasove „Bezsudna zemlja”, a u isti mah dozvoljava se objavljivanje Čopićevoog kritičkog stava prema partizanima u romanu „Gluvi barut”. Pisac zaključuje da u slučaju Milovana Đilasa ne odlučuju razlozi već političke strasti vladajućih, *i da u Jugoslaviji nema čak, ne samo političkih, već ni književnih sloboda.*

Pismo „Radničkog odbora”, osnovanog 1956. u S.A.D. od aprila ove godine, objavljuje podružni članak u vezi hapšenja Milovana Đilasa. Ovaj odbor bori se za „oslobođenje pohapšenih sindi-

kalista i demokratskih socijalista” ne samo u komunističkim već i u drugim diktatorskim, odnosno totalitarnim režimima. U ovom članku navode se reči Vladimira Dedijera koji je, navodno, pisao novembra 1956. godine samom Brozu Titu i tražio milost za svoga ranijeg druga i učitelja, Đilasa. U tom pismu stajale su i sledeće reči: „*Naš neuspeh* (komunistički - pr. ur.) *da učinimo to* (“protiv brutalne sile postoji pravo i pravda” - pr. ur.) *oslabljuje naše osnovne principe u borbi protiv staljinizma. Mi moramo pobediti silom razloga, snagom argumenata one sa kojima se ne slažemo a ne golom silom, hapšenjima*”. Očevidno je da je ove svoje reči dostavio javnosti sam Dedijer koji se inače u britanskoj sredini drži dvoлично.

Nаша reč, London, septembar-oktobar 1962.

AVET ĐILASOVŠTINE

Za Mihajla Mihajlova, sve do marta ove godine, jedva ko, van uskog kruga jugoslovenskih literata, je bio čuo. Tada, kao preko noći, njegovo ime je obišlo čitav demokratski Zapad i za njegovu sudbinu zainteresovali su se liberalni ljudi širom Slobodnog sveta. Spoljne okolnosti događaja već su dovoljno poznate. Suvišno je zadržavati se na njima. One su dobile u međunarodnoj javnosti sa ove strane Gvozdene zavese publicitet prave senzacije. I to je objašnjivo. Da se pod komunističkom vladom ma ko drzne da objavi napis sposoban da probudi sumnju u temelje komunizma i izazove gnjev vlastodržaca, akt je smelosti koji izaziva priznanje, bez obzira na povod i na učinioca. Takav čin građanske odvažnosti učinio je Mihajlov, kad je u svojim beleškama sa puta po Rusiji, štampanim u beogradskom „Delu”, razgolitio nečovečnost sovjetskog komunističkog režima. U krajnjoj liniji, sve komunističke vlade su solidarne, i pored „različitog puta u socijalizam”.

Protiv Mihajlova, na intervenciju samog Tita, otvoren je krivični postupak. Mihajlov je stavljen pod sud i zatvoren, prvo, pa zatim pušten da se brani iz slobode. Za Mihajlova lično sudska presuda od značaja je velikog. Ali, iako će presuda biti izrečena tek kad ovaj uvodnik bude dat u štampu, neka opšta razmatranja o političkoj pozadini dopuštena su već sada.

„Slučaj Mihajlov” nije usamljena pojava. Ona je nov simptom u proces koji u Jugoslaviji traje već godinama. Da je ovakav zaključak ispravan, postoji jedan svedok kome čak ni jugoslovenski komunistički rukovodioci neće odreći verodostojnost. Takvo svedočanstvo dao je sam Tito kad je, povodom Mihajlovljevih inkriminiranih članaka, predstavnicima javnog tužilaštva očitao lekciju što nisu već sami od sebe digli ruku protiv Mihajlova. Tito je tom prilikom u srdžbi uzviknuo: „Takvih pojava imamo i u Zagrebu, Beogradu, Novom Sadu, Sarajevu, svuda”. I onda mu se izmaklo priznanje da postoji jedna avet koja neda mira ni njemu ni ostalim članovima jugoslovenske komunističke „vrhuške”: „Čini

mi se da se ta pojava, koju smo u svoje vreme zvali đilasovšitna, javlja u novoj formi". Odrastao u konspirativnoj duhovnoj klimi komunističke Partije, Tito se tom prilikom pitao: „Je li to neka organizacija"? Objektivni posmatrač, nepometen marksističkim formulama, nalazi u zbivanjima u Jugoslaviji jedno mnogo jednostavnije tumačenje.

Po sredi je jedan fenomen koji proizilazi iz konstantnih odlika čovečije prirode, „Diktatura proletarijata”, sa bezuslovnom primenom sile, u stanju je da pod povoljnim uslovima razbije postojeću društvenu i državnu strukturu i nametne svoju totalitarnu vlast. Ta vlast traje duže no su pretpostavljale ortodoksne demokratije, vaspitane u liberalističkom uverenju da „pritisnuto jače sve na više skače”. Ali, na kraju krajeva, ipak dolazi do izraza jedan društveni zakon koji je jači od svih marksističkih teorija - u ljudskim stvarima ništa nije nepromenljivo kao promena.

Rađaju se nove generacije: izgrađuje se u krilu komunističkog društva nova klasa: u „inteligenciji” budi se duh otvaranja pitanja i kritike. Po sili prilika nastaje jedan, kad više kad manje, pritajen dvoboj između spontanih snaga društvenih i aparata vlasti. Komunistički režim, koji je eksploatisao „kontradikcije” u nekomunističkom društvu, doživljuje da ga podrivaju „kontradikcije” koje dolaze iz njegove rođene utrobe. U raznim oblicima, sa nejednolikim intenzitetom, ali sa sličnom sadržinom, to je tok koji je zahvatio čitav komunistički lager, pa čak i „majku socijalizma”, Sovjetski Savez.

Nije teško baciti Đilasa u mitrovački zatvor, još lakše je osuditi Mihajlova. Ali, protiv aveti đilasovštine ne pomažu ni Udba ni državna tužilaštva ni sudski progoni!

Naša reč, London, maj 1965.

SPOROVI I SAGLASNOSTI O ĐILASU

(Razgovor kao pogovor)

Autor ove knjige Desimir Tošić i ja, kao „podstrekač” da se ta knjiga objavi kod nas, „stari” smo znanci, poznanici, pa i, u mnogome, iako rijetki, ipak, dobri sagovornici o nekim „savremenim temama” našeg društvenog života. Ono „savremene teme” aluzija je na brošuru „Savremene teme” Milovana Đilasa iz davnog vremena sukoba povodom čuvene rezolucije Informacionog biroa (Informbiroa), 1948, i događanja poslije toga. I ovo pominjanje te brošure, ovom prilikom nije slučajno: Đilas je, na određeni način, bio, ako ne „direktni” posrednik, lično, u poznanstvu Desimira Tošića i mene, svakako, „idejni”, podrazumijevani i postojeći, „faktor” našeg interesovanja, razmišljanja i razgovora.

Kao uzgred, kada smo se upoznawali, Desimir Tošić je pomeo moje interesovanje za Đilasa, pa, posebno, i knjigu koju sam napisao o njemu. I tada, i kasnije, kad bismo se, nakratko, na ulici sreli i pozdravili, on me je „podsjećao” na Đilasa i knjigu, ali nije zaboravljao da doda: ima kritičkih primjedaba, sa mnogim „stvarima” se ne slaže, biće vrijeme da se o svemu, duže i detaljno, razgovara i raspravlja. Niti je on, Desimir Tošić, „insistirao” na tome, niti sam ja, sa nekom radoznalošću, taj sudar, sukob ili spor mišljenja i, mogućih, razlika u ocjenama, radoznalo očekivao. Kao čjovek koji je toliko godina proveo proučavajući Đilasa, njegov život i, naročito, njegovo književno djelo, a bivajući, i zbog toga, skoro tri deset godina u „kontaktima” sa njim: posjetama njegovom domu, prepiskom, susretima u gradu i čestim razgovorima, „direktnim” i telefonskim, dobro sam znao šta se u nas i „izvan” nas misli o Đilasu. Podosta sam, naravno, doznavao i od Đilasa, pogotovo i zbog toga što se o njemu, Đilasu, više znalo i bolje se „poznavao”, za tolike godine više „na strani”, nego kod nas. U nekim od takvih susreta i razgovora, pominjalo se i ime Desimira Tošića, prije nego što smo se, on i ja, upoznali.

Za pojavu knjige, za koju se, sve ovo, piše kao „osobena”,

posebna, naročita vrsta pogovora, važno je pomenuti nekoliko pojedinosti.

Prema mojoj ocjeni, prva je „pojednost” moj napis, opširan i „sporan”, o „našoj emigraciji i našoj literaturi” u nekoliko nastavaka u „Borbi”, među kojima je poseban nastavak o Desimiru Tošiću, njegovom radu „tamo”, u „emigraciji”, i, najviše, povodom njegove knjige „O ljudima”, u kojoj je mnogo portreta, raznih likova, znamenitih ljudi, sve od Ilariona Rugarca, Jovana Cvijića, Slobodana Jovanovića, Jovana Skerlića, Milana Grola, Jovana Dučića, Dragoljuba Jovanovića, do Miloša Crnjanskog, mnogih drugih, i Milovana Đilasa.

Druga pojednost je pojava feljtona Desimira Tošića o Đilasu, kao „našoj drami”, u *Politici*, sa mnogo nastavaka i sa ponekim „odjekom”, kasnije, kritički „usmjerenim” na jedan „vid” pisanja i sudova, pohvalnih, Desimira Tošića.

Poslije svega toga, kao dugogodišnji radnik, urednik, u izdavačkoj djelatnosti, ja, možda, i „forsiram”, želeći da utičem na Desimira Tošića: treba da napiše knjigu o Đilasu, neka sakupi i sve članke objavljene u emigraciji, u listu *Naša reč*, neka njima doda nove napise i feljton, i, eto knjige, sigurno, dobre, zanimljive, važne, neobične, moguće i „aktuelne”.

Nešto prije toga, a sad, posebno, Desimir Tošić „zadužuje” mene da uradim nešto, sve je, prilično, neodređeno, kao predgovor, „recenziju”, ili nešto u tom smislu i značenju. Ja predlažem „specifičnu” vrstu „razgovora”: ne pitanja i odgovore u običnom, „standardnom”, obliku, nego nešto kao „tematske cjeline”, kao povod i razlog za „odgovore”, kao više od toga, o sebi, emigraciji, Đilasu, susretu sa njim, poznavanju, proučavanju, pisanju, „razumijevanju”, nadi i očekivanju – svega desetak, takvih, „tematskih cjelina”, pa neka autor, Desimir Tošić, sam odabere one „cjeline” i na njih „odgovori”, kako hoće i koliko može.

Desimir Tošić je, stvarno, poštovao dogovor, „odabrao” određene „tematske cjeline”, na njih odgovorio. Jedan od izdavača predložio je Desimiru Tošiću, kao autoru, da i on mene nešto pita i odredi „tematske cjeline” za, moguće, moje „odgovore”. I, opet, sa „cjelinama” i saglasnošću da se i ja, i on, tako „povežemo”, opet i zajedno, sa Đilasom.

„Tematske cjeline”, za razgovor i za „odgovore”, koje sam „pisano” dostavio, Desimir Tošić je, svestrano, „razmotrio”, ponešto izostavio, a ponešto dodao, i na 6 (šest) „cjelina”, pismeno, „odgovorio”.

Vasilije Kalezić

SUSRET SA ISTORIJOM „Tematske cjeline” i razgovori Desimira Tošića

(1) Autor i njegova shvatanja prije nego što je počeo da piše o komunistima ili bivšim komunistima, da polemíše sa njima, da ih kritikuje i napada, bilo prije Drugog svjetskog rata, u zemlji, bilo poslije rata, u emigraciji.

Tema o Milovanu Đilasu je, pre svega, iako nije jedina, tema o komunizmu. Susreo sam se s mladim komunistima, neki su verovatno bili već članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije, u Literarnoj družini Treće gimnazije, Njegoševa ulica. To je bilo jeseni 1936. Iako ja sam sebi nisam davao političko obeležje, moji drugovi komunisti smatrali su me demokratom, i tako obeležavali i mene i moje prijatelje (Milić Radovanović, dr Slobodan Đorđević, moj brat Vlastimir i drugi). Na izborima za Literarnu družinu „Javor” te jeseni izabrali smo upravu koja je bila lista „narodnog fronta”, protiv „nacionalista” koji su posmatrani kao režimska omladina. Predsednik družine je bio „neutralni” Živojin Hiba, ja sam bio izbran za potpredsednika, a dva odbora družine vodili su komunisti, Slobodan Dimitrijević (treba da je izgubio život na Golom otoku) i Mića Zdravković (o kome niko ništa ne zna, bar do sada). Ali u družini su glavnu reč među komunistima vodili Miodrag Popović, Dragoslav Marković, Marko Nikezić. Posle nekoliko meseci rada došlo je do žestokog sukoba zbog problema tolerancije. Rad „Javora” je prekinut.

Medutim, kad sam došao na Univerzitet jeseni 1938. kao član Demokratske stranke Ljube Davidovića, tu sam ponovo sebe našao u novom „narodnom frontu”, Ujedinjenoj studentskoj omladini. Dakle, bio sam ponovo u saradnji s komunistima koji su bili manjina na Univerzitetu, ali tako dobro organizovana i tako ispolitizovana, da su na neki način predstavljali snagu na Univerzitetu, a docnije bili najznačajnija ćelija u partizanskom pokretu 1941. godine. Opet je došlo do sukoba zbog nemačko-sovjetskog pakta avgusta 1939. Ali nezavisno od tog događanja, mi se u Demokratskoj omladini nismo mirili s komunističkom vladavinom na Beograd-

skom univerzitetu. Da, reč je o vladavini: sve su držali u rukama što se ticalo studenata i ta vladavina ličila je itekako na „diktaturu proletarijata”....

U proleće 1939. slušao sam Milovana Đilasa na studentskoj akademiji „za mir”, u svečanoj dvorani ondašnjeg Pravnog fakulteta. Čitao je jednu svoju ratnu priču. Nisam znao da je Đilas književnik, još manje da je član Politbiroa Komunističke partije Jugoslavije.

Ovaj poduži uvod treba da pokaže da Demokratska omladina, i posebno Demokratska stranka, nisu bile nikakve „antikomunističke” organizacije kako se danas zamišljaju. One su bile protiv shvatanja koja su se zasnivala na nekom vidu diktature, pa i protiv „diktature proletarijata”. Ali je jasno, iz ovog što je ovde rečeno, da mi nismo ni jednog trenutka stavljali, kako bi rekao jedan polemičar pre nekoliko meseci, „znak jednakosti između nacizma i komunizma”. Komunizam i sam Marks pripadaju prosvetiteljskom pravcu evropske kulture, bez obzira šta se dogodilo u realizaciji njihovih zamisli. S druge strane, nacizam, i sve što liči na nacizam, jeste „kancerозна negacija” „unutar svetske baštine”.

Zato je razumljivo što u organizacijama, listovima i časopisima, u kojima sam učestvovao pre 1941 (*Demokrat, Reč*) i posle 1945 (uglavnom *Naša reč* u Parizu i Londonu), moje razmatranje i ljudi i sistema posle 1945. nalazi se ne na razini građanskog rata, već na razini političkog sukoba, konfrontacija i borbe ideja, i predstavljaju pre svega kritičke analize ustanova, pojava i ljudi.

Tako je nastala i prva pobuna u odbranu Milovana Đilasa početkom 1954. godine, u kojoj nisam učestvovao sam već zajedno s drugim članovima Uređivačkog odbora *Naše reči* (Branko St. Marinković, Đorđe Radovanović, Marko Krstić).

(2) Na kakvu su reakciju nailazili ovi napisi u odbranu Milovana Đilasa u emigraciji, posebno taj način razmatranja novog poretka poslije 1945. godine?

Nailazili su na negativnu reakciju. I to iz dva razloga. Prvi razlog je bio jak i u zemlji posle 1945, a možda još jači u emigraciji. Stvorena je crno-bela predstava: komunizam i antikomunizam, odnosno antifašizam i fašizam. Ne može biti trećeg gledišta i trećeg

postupanja. Ko je bio komunist, a nije više - treba da bude smrvljen, da nestane sa lica zemlje. Emigranti uopšte ne raspravljaju o golootočanicima. I *Naša reč* u Parizu i Londonu nije raspravljala o slučajju isključenja KPJ iz Informbiroa, ali je to posmatrala kao gotovu istorijsku činjenicu. Emigracija je tu činjenicu, sa izuzetkom Slobodana Jovanovića u londonskoj *Poruci*, posmatrala kao „podvalu” prema Zapadu. Jedan nekadašnji profesor Beogradskog univerziteta objavio je knjigu „Tito - Trojanski konj”. Dakle, komunizam je jedinstven, to je stena. Kad smo na jednoj konferenciji Saveza *Oslobođenje*, 1976. u Nemačkoj, objavili svoje „junske teze” o mogućnosti i potrebi demokratske evolucije od jednopartijskog policijskog sistema ka pluralističkom, i političkom i ekonomskom, društvu - jedan je beslovesni emigrant objasnio da je sve to rezultat dogovora vladajućih komunista, Đilasa i Mihajlova, s jedne, i Saveza *Oslobođenje*, s druge strane....

U stvarnosti, i tu treba da budem nešto opširniji, reč je o nevidanju stavova ljudi kojima sam pripadao. Oni su već januara 1948, dakle u prvom uvodniku prvog broja *Naše reči*, pre osnivanja *Oslobođenja*, napisali sledeće redove: „*Naša reč* gleda hrabro stvarnosti u oči. Ona je svesna da su Srbi mali narod, da u naše vreme nema mnogo mesta ni vremena - zavaravanju naših vojnika, frazerstvu naših nadrinacionalista, ni verbalizmu partijskih agitatora”. U febrnarskom izdanju istog skromnog časopisa, iste 1948, stoji: „Oni, koji misle da rade u budućnosti, moraju da budu načisto sa onim što je bilo u prošlosti. To što je prošlo, neće se nikad vratiti, bili to interesi pojedinaca bile navike pojedinih grupa”. I onda se ređaju teze o pojavi nacionalizacije na Zapadu koje su „obezbedile socijalnu stabilnost kao uslov razvoja ljudske ličnosti i demokratije”. Potom o „prvoj pukotini u tzv. monolitnom bloku Istoka” posle juna 1948, prilikom isključenja Komunističke partije Jugoslavije iz Informbiroa. U oktobarskom izdanju iste 1948. navode se stavovi iz programskog izlaganja Srpske demokratske omladine još juna 1946: „Mi smo spremni da se odrekemo totalne suverenosti naše države u korist svetske demokratske zajednice naroda.” Prihvata se načelo udruživanja evropskih naroda i želja da i Srbi i Jugoslavija uzmu učešća.

Naš časopis je počeo novembra 1949. da objavljuje bez komentara međusobne optužbe između jugoslovenskih i sovjetskih komunista, odnosno jugoslovenskih informirovaca koji su radili u inostranstvu. A već 1. oktobra 1950. godine pojavio se izjava „nezavisnih demokrata Srba, Hrvata i Slovenaca” u kojoj se traži, već tada, da se „spreči svako izazivanje novih nesporazuma između Srba, Hrvata i Slovenaca”. „U dubokom uverenju da u narodu a ne u inostranstvu leži težište borbe za oslobođenje, mi se stavljamo na raspoloženje aktivnim demokratskim snagama u zemlji.... Naša je dužnost da sa njima održavamo vezu i pred inostranstvom budemo privremeni tumač njihovih gledanja”.

Ovu su izjavu potpisali: inž. Vladimir Predavec, dr Vlastimir Stojanović, Borut Žerjav i Desimir Tošić.

Eto, začetka odnosa između Milovana Đilasa i nas oko *Naše reči* posle 1954. godine.

Međutim, kamen međaš za odnos ljudi oko *Naše reči*, odnosno Saveza *Oslobođenje*, jeste članak Branka St. Marinkovića (1914-1996) pod naslovom „Da krvi više ne bude” novembra 1952. Marinković, kao i mi ostali, nismo znali za govor Milovana Đilasa na Pravnom fakultetu proleća 1950, nismo ga prosto zapazili, ali ovaj članak bi bio kao da je odgovor na Đilasov poziv za slobodu raprave među intelektualcima: „Trebalo je uvek preseći onaj krvavi lanac međusobnog uništavanja” i „Sve će manje mesta biti za uske nacionalizme, praćene zabludama i onom neizlečivom varkom da će bilo gde u svetu kontinentalnih zajednica, njihovi arhaični glasovi biti saslušani”. I onda se ređaju programski članci protiv restauracije političkog i socijalnog poretka iz 1941, da nema govora o *restitutio in integrum*, o „vraćanju na pređašnje stanje”. I da li je potrebno još nešto reći da su naši istnpi u odbranu Milovana Đilasa posle 1954. godine bili potpuno prirodne posledice razvoja nas koji smo posle Drugog svetskog rata tražili novi, treći put, između prošlosti i komunizma?

(3) *Kada i kako Milovan Đilas počinje da saraduje sa emigracijom, odnosno s „Našom reči”, i kada su nastali prvi susreti i razgovori sa Đilasom i njegovim sinom Aleksom?*

Saradnja nastaje tek posle prvog mog susreta s Milovanom Đilasom 1968. u Londonu, kada se on vraćao iz Sjedinjenih Država. Proveli smo neka tri časa razgovora, ne samo Milovan i ja, nego i dr Ljubo Sirc, u Hotelu Cumberland. Malo smo pitanja postavljali; on je sam, Milovan, govorio i objašnjavao problematiku zemlje. Nismo se vraćali u prošlost ni pre 1941, ni posle 1945. godine. Mene je on dosta iznenadio jednostavnim, nesamouverenim i analitičkim razlaganjem. O sadašnjici i o budućnosti. Iznenadio me još jednom, kada je predlagao „ujedinjavanje emigracije” i izdavanjem „jednog jedinstvenog” glasila, ali nisam se u tom pogledu raspravljao. Za mene je to bila utopija. Ali je Milovan to predlagao sasvim nezainteresovano.

Moglo bi se reći da je prava, saradnja nastala, istina posredno, tek s dolaskom Alekse Đilasa u London 1975, u cilju završavanja njegovih studija. Onda smo počeli da dobijamo još bližu sliku o čoveku ideja, razmišljanja, humanističkog ideala i borbe. Od godine 1980. Milovan Đilas piše u *Našoj reči*, jedinom glasilu koje je izlazilo izvan Jugoslavije, a mi, prirodno, samo nastavljamo prikazivanjem njegovih stavova u stranoj štampi, kako u knjigama tako i u izjavama.

Godine 1987. došlo je do „tajnog sastanka” između Milovana i Alekse Đilasa, s jedne, i ljudi *Oslobođenja*, s druge strane. „Konspiracija” je bila potpuna, nigde i niko taj sastanak nije zabeležio – ni svemoćna i „sveznajuća” Udba – niti se o njemu znalo u emigraciji. Od strane *Oslobođenja* učestvovali su: iz Pariza dr Vlastimir Stojanović i dr Bogoljub Kočović, a iz Engleske – Milić Cvijanović, Toma Mardaljević, Stojanka Aleksić, Mihailo Kojčinović, Aleksandar Petrović, Nenad Petrović i ja.

Po dogovoru je sastanak trebalo da traje dva časa, međutim, Milovan Đilas je insistirao da „se produži”, pa je trajao preko četiri časa. Sastanak se održavao u kući van Londona, North Harrow, u kojoj sam ja stanovao sa ženom i dve kćeri. Predsedavao sam i kao predsedavajući, pošto sam predstavio prisutne, počeo sam rečima: Ovo je naš susret sa istorijom.... Nisam išao dalje, samo jedna rečenica. Uzeo je reč sam Milovan Đilas: Dovoljno sam dugo bio crven. Nemojte, gospodine Tošiću, da me sada terate svojim komplimentima da crvenim.

To je bilo upoznavanje s čovekom koji jeste bio istorija, i to višestruka istorija, istorija revolucije i istorija poratnog revolucionarnog režima. Svi su prisutni postavljali pitanja, kratko i lucidno. Najviše je govorio, prirodno, sam Milovan Đilas.

(4) Ideja i cilj za feljton u „Politici”: da li je to bila teza za izradu portreta Milovana Đilasa, ili je to bio izazov od stalnih kritika i napada na Milovana?

Ne, nije bilo zamisli o njegovom portretu, to je bio odgovor na izazov posle polemike o tužbi i odgovorima na tužbu. Ja sam bio protiv tužbe kao simbola „zaštite imena i dela Milovana Đilasa”, ali sam bio još više izazvan odgovorima na tužbu. Tako je planula spontano misao da se i ja na „đilasovski način” obračunam s „neprijateljima” „imena i dela Milovana Đilasa”. Ne sećam se da me je ikada ponela takva inspiracija protiv te naše masovne ignoracije, ne-saslušavanje činjenica i ne-ulaženje u debatu o problemu, ne-ulaženje u našu nacionalnu i društvenu dramu koja traje takoreći od 1941. godine.

(5) Svi ti sakupljeni članci iz „Naše reči” u emigraciji, pa još značajniji, možda, ovi u zemlji posle 1990. godine, da li predstavljaju i kuda se smjera tom celinom?

Da, ja mislim da predstavljaju celinu, iako mi se oštrina izraza u zaključku u prvom članku iz 1954. ne sviđa, čini mi se da nikada takve reči ranije nisam upotrebio. To je planulo u ogorčenju protiv ljudi koji žele da unište čoveka pošto je pao s vlasti. Ta užasna totalitaristička psihologija i metoda postupanja, koja nije bila svojstvena samo komunizmu, izazvala je gnev u meni. Nisam se uzdržavao. Izuzevši ove primedbe na svoj način, rekao bih da svi ti tekstovi predstavljaju celinu, i ta je celina imala samo jednu misao: kako se pripremiti, pre 1990. godine, za prelazak iz jednog u drugo stanje s najmanje žrtava i teškoća, u cilju civilizovanja našeg društva i rešavanja teških problema. Mislim da ni pre 1941, a još manje posle 1945, nismo bili svesni potrebe za izgrađivanjem jedne društvene civilizacije koja se danas naziva građansko društvo, pluralizam i glasno razmišljanje o problemima. Tek s Petim oktobrom kao da su se vrata otvorila u tom pravcu. Žao mi je

što Milovan Đilas nije doživeo taj trenutak. Da čujemo njegovu misao!

(6) Na kraju, kako Đilas, ne raspravljajući o književnom djelu, izgleda danas kao politički radnik, revolucionar i disident?

Uvek mi je izgledao, i danas, posle svega, kao izuzetna ličnost u našoj nacionalnoj i društvenoj dramati. Ova moja knjiga nema nameru da donosi sudove o delatniku i misliocu. To će biti zadatak analitičara i istraživača. Hteo sam da pružim samo svoje tumačenje i tumačenje svojih drugova i prijatelja oko *Naše reči* koji su svi, zajedno s Milovanom Đilasom, bili pioniri pokušaja izgradnje civilizovanog društva. Ono što bih želeo da istaknem, još jednom, to je da je Milovan Đilas bio - ne ideolog, ne političar - ali mislilac u jednom nemislećem društvu. U godinama posle 1945, pod pritiskom jedne „bogate” ideologije i jednog snažnog sistema političke represije, bilo je teško, dosta teško razvijati „misleće društvo”. Posle devedesetih godina, već tada, počela su da se otvaraju vrata ka mogućnostima rađanja takvog društva, ali je nacionalističko divljanje, u amalgamisanju dveju kolektivističkih svesti, anahrone patrijarhalne, i jedne razarajuće takozvane socijalističke svesti - sve to omelo. Izgubili smo čitavu deceniju. Jedan od razloga za taj gubitak jeste i jedna činjenica: da nismo pratili ideje i put Milovana Đilasa.

„ŽIVOTNOST”, ĐILASOVOG DUHA

Odgovori dr Vasilija Kalezića

Poslije svega ovoga, šta je i kako Desimir Tošić „uzeo” od 10 (deset) „tematskih cjelina” za svoje „odgovore”, on je meni, podržavajući ideju izdavača, dostavio „svoje” 4 (četiri) „tematske cjeline”, da ja na njih „odgovorim”.

Sve sam detaljno „razmotrio”, uglavnom, bio „saglasan” (uvijek sam bio za „ravnopravnost” u raspravi), ali me mučilo jedno, zaista, „lično”, ali i „principijelno” pitanje: da li, upšte, odgovarati, ja, koji sam se „mučio”, borio, imao specifične teškoće, jer sam, sve, radio i uradio, za Đilasova života, a „odbijao” ili nijesam želio da se „javljam”, pišem, učestvujem, i tako redom, posle Đilasove smrti, kada su se, što se kaže, „znani i neznani”, „poznati i nepoznati”, u redu i po rasporedu, javljali, pisali, govorili, a, najčešće, nigdje ih nije bilo i nijesu smjeli „pisnuti” kada je bio Đilas živ, „jak”, dosljedan, prokažen, praćen, osuđivan i, svakojako, „olajavan” i, u mnogome, često i prljavo, negiran i „uništavan”?

Ovog puta, stvarno, zbog Desimira Tošića i naše tzv. ravnopravnosti, poslije mnogo muke, pristao sam da „odgovorim” na njegove „tematske cjeline”. Te „cjeline” su, naravno, drugačije od mojih „cjelina”, i ja ću ih, za ovu priliku, najkraće, iz tehničkih razloga, „parafrazirati”.

Desimir Tošić, pitao, kao što sam se i ja pitao, u svojim knjigama i napisima, za Đilasova života, da li postoji smisao o sukobljavanju i usaglašavanju onoga što radi Đilas kao književnik i kao „politički mislilac”, ina li kakvih „promena”, „evolucije u jednom pravcu, u istupanju Milovana (Đilasa, V.K.) u toku četiri decenije, od 1954. pa do smrti 1995?”. Novo je pitanje Desimira Tošića o tome zašto Đilas „nije imao ne samo nekog šireg uticaja u našoj sredini nego nije imao skoro ni pristupa bilo vlastima bilo opoziciji devedesetih godina?” Posljednje pitanje je: „Da li će i kada doći do uticaja ličnost i delo Milovana Đilasa u našoj sredini, ne samo u Srbiji i Crnoj Gori nego i celom srpskom i jugoslovenskom prostoru?”

Za smisao i namjenu „odgovaranja” Desimiru Tošiću, najkraće, može da se kaže: o svemu tome bilo je dosta „materijala” u knjigama i napisima mojim, „onda”, a, sada, radi „nove aktuelnosti”, opet: najkraće, mogu samo ponešto da pomenem, polazeći od „osnove”: ništa nije kao što je bilo, raspala se zemlja, uništili su državu, još se ne zna gdje sino i kako smo, pa je i Đilas u tome...

Jedan, jedini, nešto opširniji napis o Đilasu iz ovog vremena, u kome se, „sjedinjeno”, posmatraju, vide i ocjenjuju tri znamenite ličnosti XX vijeka: Radovan Zogović, Milovan Đilas i Mihailo Lalić, po „starješinstvu” i godinama rođenja, 1907, 1911. i 1914, napisao sam a urednici objavili u knjizi „Crna Gora u očima umjetnika”. Pokušao sam da pokažem, i dokažem, ubjeden da sam u pravu, da su ti pisci najveći, najbolji, najjači, najuticajniji, najznačajniji koje je Crna Gora imala u XX vijeku, a svakome od njih mnogo je, ta ista Crna Gora, zamjerala, mnogo ih napadala i, u mnogome, „negirala”, iako „različito”. Najviše, najduže, najgore Đilasa, ali je i o svima, ponajbolje i ponajljepše, pisala i slavila ih.

Dalje, danas, odgovarajući na pitanja, može se, smjelo, „završiti”, kao povod, kao razlog i smisao istorijskih ocjena: Đilas je jedinstvena, velika, umjetnička figura našeg vremena, kome je, za književni rad, „smetala” politička, ideološka, partijska, „tamnička”, „svjetska”, „takva reputacija”, „disidentska”, i zato je njegova „Nova klasa” u popisu najčuvanijih, najuticajnijih, najviše štampanih knjiga XX vijeka, u svijetu. Danas je jasno: tako je, najviše zbog vremena u kome se pojavila knjiga, a još više i zbog autora, njegovog položaja i vremena u kome je pisana. Zapitajmo se: šta bi, danas, takva knjiga, i ta „pojava” značila?

Kada bi se raspravljalo o mogućem „uticaju” ličnosti i djela Milovana Đilasa, trebalo bi imati na umu - još smo u haosu, još „nije vrijeme”, još, možda, i ne može, neće, ne želi se, ili nema „pravih ljudi”, znalaca, strasnika, nespokojnika - „stare uspomene” prejako su žive, mnogo im se dodaje, izmišlja, „namješta”, sa uvredama i klevetama, raznih vrsta. Kakav „slučaj”: ovih dana, dok se mučim sa ovim što pišem, prvi put sam dobio (a, davno, znao sam to) opširan napis o tome kako je CIA „dodavala”, „usavršavala”, „pomagala”, „rasturala”, „propagirala” Đilasovu knjigu „Nova

klasa”. Pitao sam, u svoje vrijeme, Đilasa o tome: on je znao za to, „čuo”, ali šta je i koliko urađeno, nije znao, nije ni moga znati - nije bio „tamo”, niko ga nije pitao ni za šta, ali je u Beogradu, u izdanju „Narodne knjige”, „Nova klasa” objavljena sa njegovim odobrenjem i sa pogovorom Nikole Miloševića, sve, pet godina prije smrti Milovana Đilasa.

Na posljednje pitanje o tome „da li će doći do uticaja...” ideja i djela Milovana Đilasa, nema šta, naročito, da se odgovori, osim što se, ipak, „podsjeća” na vrijeme u kome živimo. Sa svoje strane, ja, lično, mogu da vjerujem, znam i nadam se: Đilas i njegovo djelo „živi” su i sada, „jaki”, niko im, nikad i ničim, ne može nauditi, po onome što je njihov istorijski značaj, a, još više, po onome što znače i više će značiti vrijednosti njegovih, Đilasovih, književnih, umjetničkih djela: pripovjedaka i romana, memoara i ogleda o piscima i djelima (posebno o Njegošu, Marku Miljanovu, Ivu Andriću, Krleži, Oskaru Daviču, Radovanu Zogoviću i drugima, „svetskima”, sa prevodom, prepjevom Miltonovog „Izgubljenog raja”), ali i po onome za šta se opravdano borio, pisao, u šta, vjerovao, stradajući za svoja uvjerenja, kao „političar i ideolog”.

I ova knjiga Desimira Tošića nije samo „prilog” istoriji, sjećanjima i njegovom radu, nego mnogo više od toga: dokaz o „živosti” Đilasovog duha i djela, „spornosti” i „osporavanju”, ali i vrijednosti i uticaju koje će ta ličnost, i njegovo djelo, još imati i više značiti...

Beograd, krajem februara 2003.g.

BELEŠKA O PISCU

Desimir Tošić je rođen 1920. u Beloj Palanci, osnovnu školu i nižu gimnaziju učio u Nišu, višu gimnaziju u Trećoj beogradskoj gimnaziji, gde je maturirao. Upisao se na Pravni fakultet jeseni 1938, januara 1941. dobio prvu univerzitetsku nagradu za temu „Ustavni sud“. U Parizu upisao se 1945. na Pravni fakultet i u Institut političkih nauka, ali je diplomirao na Slobodnom koledžu socijalnih i ekonomskih nauka 1951. Zaposlio se iste godine u Međunarodnom centru slobodnih sindikalista u Parizu, a od 1952. radio kao istraživač u Nacionalnoj fondaciji političkih nauka. Od 1959. do 1985. član je Centra za istraživanje jugoslovenskih problema i urednik časopisa *Review* u izdanju pomenutog Centra u Londonu.

Politički oraganizovan već od jeseni 1938, član je Demokratske stranke, biran najpre za sekretara a na kraju godine 1940. za predsednika studentske organizacije pomenute stranke. Za vreme okupacije 1941. član je Izvršnog odbora ilegalne Demokratske omladine, uhapšen je februara 1943. od Gestapoa, zajedno s petoricom svojih političkih drugova, transportovan je preko logora na Starom sajmištu na prinudni rad u Nemačku. U emigraciji je od 1946. član Srpske demokratske omladine u Parizu, potom od jeseni 1949. jedan od organizatora Saveza *Oslobođenje* sve do kraja 1990. Vrativši iz emigracije u zemlju 1. septembra 1990, on je izabran za potpredsednika Demokratske stranke krajem septembra iste godine, potom za potpredsednika Demokratskog centra 1996, a od decembra 1992. do decembra 1996. savezni je poslanik u Veću građana. U nevladinim organizacijama bio je: predsednik Evropskog pokreta 1996-1999, član Foruma za međunarodne odnose 1997, član Centra za regionalizam 1997, predsednik prve Evropske kuće za Srbiju 2001. i zamenik predsednika Memorijala Staro Sajmište 2002.

Desimir Tošić počeo je da objavljuje članke januara 1940. najpre u omladinskom *Demokratu*, posle rata najvećim delom u pariskoj i londonskoj *Našoj reči*, da bi godinama u Beogradu, od 1990, bio redovni saradnik nedeljne *Borbe* i *Pobjede*, potom u mnogim časopisima i dnevnicima kao što su *Danas*, *Politika* i drugi.

Tošić je prvu knjigu „Totalitarizam i prava čoveka“ objavio na francuskom 1948. godine, potom esej na francuskom o jugoslovenskim radničkim savetima 1956. Na srpskom je objavio u emigraciji „Srpske nacionalne probleme“ (1952) i esej o Adamu Pribičeviću (1958), a u zemlji od 1997. izdate su mu sledeće knjige: „Snaga i nemoć - Naš komunizam 1945-1990“, „Stvarnost protiv zablude - Srpsko nacionalno pitanje“, „Tito i Hruščov, dvojica revizionista“ (zajedno sa Ilijom Joksimovićem u zborniku o Kominformu), „O ljudima“ i prošle 2002. godine „Kolektivizacija u Jugoslaviji 1949-1953“.

SADRŽAJ

Uvodna napomena	5
<i>PRVI DEO</i>	
<i>Desimir Tošić: Ko je Milovan Đilas?</i>	7
Beda Saveza komunista Jugoslavije, 1954.	9
Đilas između 1953. i 1968.	21
Đilasova iskustva	31
Nastupa s neminovnošću	
- Navodi iz dva intervjuja Milovana Đilasa	39
Aveti građanskog rata - Đilasov intervju u <i>Encounter</i> -u, 1980.	49
Pred novom kataklizmom	
- Drugi deo intervjuja iz <i>Encounter</i> -u, 1980.	56
Novi talas propagande protiv Đilasa	67
- Odgovor Milovana Đilasa na pretnje režima, 1982.	72
Naše društvo i kult ličnosti, 1982.	75
Post scriptum, 1996.	80
Patuljci ne mogu da vide dramu, 1998.	87
Disident koga treba tek upoznati, 1998.	90
Đilas - Vizionar postkomunističkog haosa i pomame	94
Vanredni slučaj - Naša drama, 2002.	97

DRUGI DEO

Milovan Đilas u „Našoj reči” i drugim časopisima i listovima

Beseda Milovana Đilasa	122
„Političke strukture” - ipak su autoritativne, 1972.	125
Đilas ponovo na udaru, 1974.	131
Domovina i emigracija, 1980.	135
Razgovor Đilasa i nemačkog <i>Der Spiegel</i> , 1980	139

Povodom trogodišnjice pogibije Jovana Barovića, 1982.	151
Kosovo, danas, 1982.	155
Đilas u austrijskom <i>Profil</i>	160
Uredništvu „Naše reči”, 1983.	161
Milovan Đilas u nemačkom časopisu „ <i>Der Spiegel</i> ”	162
Posle Brežnjeva, 1983.	165
Đilas o papi Jovanu Pavlu II, 1983.	174
Poljska „Najslabija karika”	176
O jugoslovenskoj krizi, 1984.	180
Nacionalni problemi Jugoslavije, danas, 1985.	184
Đilas o Kosovu u <i>The Wall Street Journal</i> , 1985.	192
Nova faza nacionalnih odnosa u Jugoslaviji u časopisu	
<i>Politische Studien</i> , 1986.	195
„Naša reč” u razgovoru s Milovanom Đilasom, 1988.	208

TREĆI DEO

<i>Oslobođenje</i> „Povodom Milovana Đilasa”, 1962.	221
Beleške o Đilasu	223
Aveti đilasovštine	225
Sporovi i saglasnosti o Đilasu	227
Susret sa istorijom	230
„Životnost”, Đilasovog duha	238
Beleška o piscu	241
Sadržaj	243

Desimir Tošić
KO JE MILOVAN ĐILAS
Disidentstvo 1953-1995.

Izdavač
Otkrovenje, Beograd
Dečanska 12/I

Zaštitni znak izdavača
Naslovni list «Otkrovenja» Rastka Petrovića,
rad Mila Milunovića

Za izdavača
Sava Dautović

Likovna oprema i prelom
Zoran Mihajlović

Fotografija na koricama
Branko Belić

Korektor
Nada Dautović

Tiraž 1000

Štampa
HELETA

CIP - Каталогизacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

32:929 Ђилас М.
323(497.11) (046)

ТОШИЋ, ДЕСИМИР
Ko je Milovan Đilas? : disidentstvo
1953-1995/Desimir Tošić. - Beograd:
Otkrovenje, 2003 (Beograd: Heleta). -
244 str., (5) listova sa tablama; 20 cm. -
(Biblioteka Svitak / (Otkrovenja,
Beograd); knj. 6)

Tiraž 1 000. - Beleška o piscu: str.
241-242.

ISBN 86-83353-34-6

a) Ђилас, Милован (1911-1995)
COBISS.SR-ID 105886476